
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4(76)2020

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Павло ГРИЦЕНКО

**Заступник
головного редактора**

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Відповідальний секретар

Оксана ЯЦЕВСЬКА

Світлана БИБИК

Ганна МАРТИНОВА

Петро БІЛОУСЕНКО

Віктор МОЙСІЄНКО

Катерина ГЛУХОВЦЕВА

Марина НАВАЛЬНА

Ніна ГОРГОЛЮК

Іван САБАДОШ

Василь ГРЕЩУК

Мар'ян СКАБ

Андрій ДАНИЛЕНКО

Світлана СОКОЛОВА

Світлана ЄРМОЛЕНКО

Микола СТЕПАНЕНКО

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ

Андрій КОЛЕСНИКОВ

Марія ЧІЖМАРОВА

Мирослава МАМИЧ

Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р.
(серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу,
можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 8 від 18.09.2020 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання

Наталія Яременко

Підписано до друку 21.12.20. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 11,03. Обл.-вид. арк. 11,19. Тираж 248 прим. Зам. 6199.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.003>

УДК 811.161.2'367.625

К.Г. ГОРОДЕНЬКА, доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: ukr.grammar@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

ДЕРИВАТИ НА **-Ч-(-ИЙ)** В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ТА ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Дослідження ґрунтоване на ідеї академічної лінгвоукраїністики про відсутність активних дієприкметників із суфіксом **-ч-** у народно-розмовній українській мові XIX ст. та на ранніх етапах розвитку нової української літературної мови. Схарактеризовано походження і статус дериватів на **-ч-(-ий)**, наявних у словниковому складі сучасної української літературної мови. Розмежовано: 1) віддієслівні прикметники із суфіксом **-уч- (-юч-)**, що є переважно колишніми дієприкметниками й виражають тепер ознаку, властивість, притаманну кому-, чому-небудь; 2) відад'єктивні прикметники, утворені від якісних прикметників за допомогою суфіксів **-уч- (-юч-)**, **-ач- (-яч-)**, що надають дериватам словотвірного значення інтенсивного вияву ознаки; 3) активні дієприкметники теперішнього часу із суфіксом **-ч-**, що утворені в різні історичні періоди розвитку української літературної мови й зберігають морфологічну або акцентну співвідносність із дієсловами у формі 3-ї особи множини теперішнього часу та є переважно словотвірними кальками дієприкметників російської мови на **-щ-(-ий)**, **-ем-(-ый)**. Обґрунтовано нормативність та практичну доцільність уживання в сучасній українській мовній практиці прикметників на **-ч-(-ий)** перших двох груп і ненормативність дериватів третьої групи, оскільки вони суперечать морфологічній та словотвірній нормам української літературної мови.*

Ключові слова: деривати на **-ч-(-ий)**, віддієслівні прикметники із суфіксом **-уч- (-юч-)**, відад'єктивні прикметники із суфіксами **-уч- (-юч-)**, **-ач- (-яч-)**, активні дієприкметники теперішнього часу із суфіксом **-ч-**, словотвірна норма, народна мова**, українська літературна мова.

* Статтю написано в межах планової теми Інституту української мови НАН України «Народна мова і літературний стандарт» (державний реєстраційний номер 012 0U0001888).

** Народну мову, услід за І. Огієнком, тлумачимо як «цілість», «збірність усіх говорів нації» [10: 113].

Одним із найоб'єктивніших критеріїв в оцінюванні нормативності словотворчих та інших засобів української літературної мови відомі українські лінгвісти О.Б. Курило та І.І. Огієнко вважали народну мову [7: 12–14; 10: 106–107], що цілком логічно, адже українська літературна мова, на протигагу російській, сформувалася на народній основі [10: 106–107]. О.Н. Синявський також визнавав важливу роль народу у творенні мови, але він принципово наголошував на тому, що «мову творять... й маси живі, а не тільки колишні; найкраще мову виявляють і оформлюють письменники, надто найталановитіші» [11: 6].

На народну мову спиралися відомі українські мовознавці кінця XIX — 20-х рр. XX ст., визначаючи характерність / нехарактерність активних дієприкметників із суфіксами **-ч-** і **-щ-** для різних функційно-стильових різновидів староукраїнської і нової української літературної мови. Зокрема, П.Г. Житецький відзначав: «Що до активних дієприкметників, то їх зовсім нема в народній мові» [3: 24]. Крім цього, він спостеріг, що в Галятовського та інших його сучасників, які писали книжною українською мовою, форми на **-щій** поза текстами святого письма дуже рідкісні: «скрізь панує народна форма коротких дієприкметників із закінченням **-чи** і утворювана від неї повна форма із закінченням **-чий**» [2: 103]. На основі цього в академічній лінгвоукраїністиці зроблено висновок про стилістичне розмежування активних дієприкметників із суфіксами **-ч-** і **-щ-** в українській мові другої половини XVII—XVIII ст., а саме про те, що дієприкметники із церковнослов'янським суфіксальним варіантом **-щ-** здебільшого не характерні для ділових документів, обмежено вживані й в інших стилях [4: 268]. Активні дієприкметники із суфіксом **-ч-** не були представлені і в народно-розмовній українській мові XIX ст., тому й ранні етапи розвитку нової української літературної мови їх майже не засвідчують, а вживання церковнослов'янського варіанта **-щ-** в активних дієприкметниках не стало літературною нормою в українській мові [4: 270].

На висновок П.Г. Житецького про невживання активних дієприкметників у народній мові покликала у 20-х рр. XX ст. О.Б. Курило. Вона констатувала, що «в народній мові колишні дієприкметники на **-чий** і значінням своїм і функціями перейшли в категорію прикметників. У них ми не відчуваємо чинности: значінням своїм вони вказують на прикмету, властивість» [7: 18]. О.Н. Синявський не обмежився народною мовою і вважав, що «колишні дієприкметники прямого стану теперішнього часу й минулого на **-чий**, **-ший** в українській мові зникли» загалом, після них залишилися лише дієприслівники та прикметники, причому дієслівні прикметники з колишніх дієприкметників знаходимо тільки від деяких дієслів. Він подав такі приклади дієслівних прикметників: *колючий, пекучий, летючий, нестерпучий, рішучий, тямущий, непосидячий, роботящий, смердючий, невсипучий, лежачий, трудящий, пропащий* [11: 99].

Із 30-х — до кінця 80-х рр. XX ст. у книжних стилях української літературної мови, передусім у науковому та офіційно-діловому, а також у публіцистичному та художньому стилях під впливом дієприкметників

російської мови на *-щ-(-ий)* помітно активізувалося творення та вживання активних дієприкметників на *-ч-(-ий)*, що відрізнялися від залишків колишніх активних дієприкметників на *-ч-(-ий)* і за своїм значенням, і за функціями. Цю тенденцію легко простежуємо за двома основними академічними описами граматичної системи української літературної мови: «Курсом сучасної української літературної мови» (1951. Т. 1) за редакцією Л.А. Булаховського та «Сучасною українською літературною мовою. Морфологією» (1969) за загальною редакцією І.К. Білодіда.

Важливо наголосити, що в «Курсі...» схарактеризовано дві проблеми: як утворені та як уживають активні дієприкметники теперішнього часу на *-ч-(-ий)* і залишки колишніх активних дієприкметників на *-щ-(-ий)*. Зокрема, зазначено, що активні дієприкметники теперішнього часу постали за допомогою суфіксів *-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)* від основи теперішнього часу як перехідних, так і неперехідних дієслів недоконаного виду, а нижче у примітці подано таке уточнення: «Практично такі дієприкметники утворюються від форми 3-ї особи множини теперішнього часу шляхом заміни *-ть* на *-чий*: *підростаю-ть* — *підростаючий*, *піднося-ть* — *підносячий*» [8: 419]. Неодноково витлумачено вживання активних дієприкметників на *-ч-(-ий)*, а саме розмежовано їх активне та обмежене використання. Констатовано, що «ці дієприкметники широко вживані, коли в них дієслівні ознаки поступаються перед означенням характерної, ніби органічної ознаки предмета, тобто коли дієприкметник наближається до звичайних прикметників, не порвавши ще зв'язку з дієсловом» [8: 419] і що «вживання активних дієприкметників на *-ч-(-ий)* з підкресленою дієслівною ознакою в українській мові обмежене і замість них виступає переважно описовий зворот: замість «*пишучий*» — «той, що пише», замість «*лежачий*» — «той, що лежить», але з прикметниковою функцією — «Під *лежачий* камінь вода не підтече» (присл.)» [8: 419–420].

У «Сучасній українській літературній мові. Морфології» також схарактеризовано творення активних дієприкметників, де вже враховано застереження про додавання дієприкметникового суфікса *-ч-* до основи теперішнього часу, яка приймає варіант суфікса основи, властивий 3-й особі множини. Базою для утворення таких дієприкметників визнано дієслівні основи десятих із дванадцятих структурних класів, крім VII і XII, проте застережено, що вони «можливі далеко не від усіх дієслів» і ця можливість залежить від семантики та синтаксичних зв'язків дієслів [14: 410].

На противагу «Курсу...» тут розмежовано активні дієприкметники із суфіксом *-ч-* і прикметники, утворені від дієслівних коренів за допомогою суфікса *-уч- (-юч-)*. Критерієм їх розмежування слугує відсутність у віддієслівних прикметниках «морфологічної і акцентологічної співвідносності з дієсловами у формі 3-ї особи множини» [14: 410]. Зокрема, від дієслова *бігти* можна утворити лише прикметник *біжучий*, його прикметниковість засвідчує те, що структурно він не співвідноситься із 3-ю особою множини теперішнього часу дієслова *бігти*, пор. *біж-а-ть*. Так

само за структурною ознакою віддієслівними прикметниками із суфіксом **-уч-** (**-юч-**) визнано *лет-юч-ий* (пор. форму дієслова *лет-я-ть* і дієприкметник *лет-я-ч-ий*); *grim-уч-ий* (пор. форму дієслова *grimл-я-ть* і дієприкметник *grimл-я-ч-ий*), *спів-уч-ий* (пор. форму дієслова *спів-аю-ть* і дієприкметник *спів-аю-ч-ий*), *квіт-уч-ий* (пор. форму дієслова *квіт-ую-ть* і дієприкметник *квіт-ую-ч-ий*). Від дієслова *колоти* можливий прикметник *кол-юч-ий*, оскільки він не співвідносний із формою 3-ї особи множини теперішнього часу за наголосом (пор. *кóл-ю-ть*) і дієприкметник *кóл-ю-ч-ий*, що має таку акцентну співвідносність із зазначеною дієслівною формою [14: 410]. Характерно, що прикметник *колю́чий* поширений у загальномовному вжитку, тоді як дієприкметник *ко́лючий* обмежений спеціальною сферою, що засвідчують, зокрема, тлумачні словники української мови, пор.: *Настя спритно ковзнула вздовж колю́чих снопів...* (З. Туплуб); *І стежечки, де ти ходила, Колю́чим терном поросли* (Т. Шевченко); *...в'ється низом колю́ча ожина* (О. Гончар) і *Отруйних риб поділяють на активно- і пасивноотруйних. Перші озброєні особливим ко́лючим апаратом, сполученим із отруйними залозами, який риба застосовує для самозахисту* (Наука і життя).

Проте українська мовна практика останніх трьох десятиріч засвідчує професійну плутанину в розмежуванні активних дієприкметників теперішнього часу із суфіксом **-ч-**, утворених у різні історичні періоди розвитку української літературної мови, і відприкметникових та віддієслівних прикметників із суфіксом **-уч-** (**-юч-**). Лише чітке розмежування таких дериватів на основі переконливих наукових критеріїв посприє обґрунтованому з'ясуванню доцільності, нормативності вживання одних із них і вилученню з літературного вжитку ненормативних утворень, що, урешті-решт, забезпечить послідовне внормування сучасної української літературної мови.

Із великого корпусу дериватів на **-ч-(-ий)** найлегше виокремити від'єктивні прикметники, утворені від якісних прикметників за допомогою суфіксів **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**), оскільки між ними прозорі структурні та семантичні зв'язки. О.Н. Синявський кваліфікував ці суфікси як «дієприкметникові наростки з походження», що вживані тепер «не тільки при дієслівних пнях, а й при прикметникових на означення згрубілості прикмети» і що вони «наближаються значінням своїм до **-езний**» [11: 139]. Суфікси **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**) безпосередньо приєднані до коренів порівняно небагатьох прикметників, зрідка — до основ прикметників із суфіксом **-к-**, і надають дериватам словотвірного значення інтенсивного вияву ознаки, що нерідко спричинює експресивізацію та негативнооцінний характер ознаки, вираженої твірним прикметником, пор.: *злючий* ← *злий*, *жаднючий* ← *жадний*, *жирнючий* ← *жирний*, *кислючий* ← *кислий*, *поганючий* ← *поганий*, *п'янючий* ← *п'яний*, *скупучий* ← *скупий*, *смачнучий* ← *смачний*, *страшнючий* ← *страшний*, *твердуючий* ← *твердий*, *товстючий* ← *товстий*, *хитрючий* ← *хитрий*, *худючий* ← *худий*, *добрячий* ← *добрий*, *важучий* ← *важкий*, *гидючий* ← *гидкий* та ін. Саме тому від'єктивні при-

кметники із суфіксами **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**) переважають у народно-розмовному експресивному вжитку, що послідовно засвідчує стилістична ремарка *розм.*, подана біля них у тлумачних словниках української мови, пор.: — *Та й недобра ж ся Мар'яна яка! І чого вона така **злюча** до всіх стала?..* (Панас Мирний); — *А самі ж [...] завидючі, **жаднючі**, аж трусяться* (О. Довженко); *Товстий крамар і собі приложив **жирнючі** та слиняві губи* (Панас Мирний); — *Ні, — каже [Лисичка], нам не йде [виноград]. **Кислючий-прекислючий!** Оскома нападе!* (Л. Глібов); *Сам же батько, хоч і мав вигляд переодягненого в **поганючу** одержу артиста імператорських театрів, співати не вмів* (О. Довженко); — *Ой, які **смачнючі!**.. Правильно, дорослим людям, як оце я, саме і слід дарувати такі цукерки* (В. Собко); *Він [агроном] сердито розпакував обгортку **товстючого** качана [кукурудзи]* (І. Волошин); *Він [пес] був такий **худючий** і шолудивий, що на нього жалко було дивитись* (Л. Смілянський); *Охрім був чоловік такий **добрячий**...* (Марко Вовчок); *Який же **важучий** мішок! Як болить спина!* (О. Донченко).

У складі дериватів на **-ч-(-ий)** велику групу становлять віддієслівні прикметники із цим суфіксом, що, як наголошувала О.Б. Курило, «значінням своїм вказують на прикмету, властивість» кого-, чого-небудь і в яких «ми не відчуваемо чинности» [7: 18]. Характерною особливістю творення таких прикметників вона вважала безпосередній зв'язок суфікса із коренем (сучасним) і проілюструвала своє твердження прикметниками *брикучий, кусючий, пекучий, дряпучий, тягучий, співучий, скрипучий, ловучий* та ін. Дослідниця застерігала, що на це треба зважати, утворюючи прикметники від дієслів, корені яких у теперішньому часі мають нарізок (суфікс) *-je-*: отже не *кусаючий*, а *кусючий*, не *гавкаючий*, а *гавкучий* і т. д. [7: 25]. Прикметниковий статус таких дериватів на **-ч-(-ий)** О.Н. Синявський обґрунтував за двома ознаками: 1) вони не зберігають, на протигагу дієприкметникам, тих залежних слів, з якими поєднуються співвідносні з ними дієслова, що проілюстрував прикладами *колоти голкою* і зовсім неможливе *колючий голкою*; *тямитиме це до нових віників* і неможливе *тямучий це до нових віників*; 2) вони, на відміну від дієприкметників, не пов'язані з формами третьої особи множини дійсного способу, про що свідчать приклади *пекучий*, бо *печуть*, *летючий*, бо *летять*, *нестерпучий*, бо *терплять* і т. ін. [11: 99–100]. Запропоновані цими дослідниками критерії розмежування віддієслівних прикметників і дієприкметників на **-ч-(-ий)** були сформульовані в українській граматиці як відсутність у віддієслівних прикметниках «морфологічної і акцентологічної співвідносності з дієсловами у формі 3-ї особи множини» [14: 410], про що вже йшлося вище. Спершись на них, маємо підстави виокремити в українській мові багато віддієслівних прикметників із суфіксом **-уч-** (**-юч-**) — виразників ознаки, властивості, притаманної кому-, чому-небудь. Серед них: *балак-уч-ий*, бо *балак-аю-ть*; *біг-уч-ий*, бо *біж-а-ть*; *біж-уч-ий*, бо *біж-а-ть*; *блиск-уч-ий*, бо *блищ-а-ть*; *бол-юч-ий*, бо *бол-я-ть*; *брик-уч-ий*, бо *брик-аю-ть*; *брязк-уч-ий*, бо *брязк-аю-ть*; *вид-юч-ий*, бо *вид-я-ть*; *гніт-юч-ий*, бо *гніт-я-ть*; *гор-юч-ий*, бо *гор-я-ть*; *grim-уч-ий*, бо *grimл-я-ть*;

давл-юч-ий, бо давл-я-ть; двигт-юч-ий, бо двигт-я-ть; дереньк-уч-ий, бо дереньк-аю-ть; дзвен-юч-ий, бо дзвен-я-ть; дрім-уч-ий, бо дрім-аю-ть; дряп-уч-ий, бо дряп-аю-ть; квіт-уч-ий, бо квіт-ую-ть; кип-уч-ий, бо кипл-я-ть; кол-юч-ий, бо кól-ю-ть; кус-юч-ий, бо кус-аю-ть; лет-юч-ий, бо лет-я-ть; лин-юч-ий, бо лин-яю-ть; лисн-юч-ий, бо лисн-ію-ть; лопот-юч-ий, бо лопот-я-ть; ляск-уч-ий, бо лящ-а-ть; мигт-юч-ий, бо мигт-я-ть; немин-уч-ий, бо не мин-аю-ть; пад-уч-ий, бо пад-аю-ть; пал-юч-ий, бо пал-я-ть; пах-уч-ий, бо пах-ну-ть; писк-уч-ий, бо пищ-а-ть; плав-уч-ий, бо плав-аю-ть; плод-юч-ий, бо плод-я-ться; рип-уч-ий, бо рипл-я-ть; род-юч-ий, бо рód-я-ть; свист-юч-ий, бо свист-я-ть; скрип-уч-ий, бо скрипл-я-ть; сліп-уч-ий, бо сліпл-я-ть; смерд-юч-ий, бо смерд-я-ть; спів-уч-ий, бо спів-аю-ть; стриб-уч-ий, бо стриб-аю-ть; торохкот-юч-ий, бо торохкот-я-ть; торохт-юч-ий, бо торохт-я-ть; тремт-юч-ий, бо тремт-я-ть; тріск-уч-ий, бо тріщ-а-ть; тям-уч-ий, бо тямл-я-ть; хрип-уч-ий, бо хрипл-я-ть; шип-уч-ий, бо шипл-я-ть; щип-уч-ий, бо щип-аю-ть та ін. Як виразників ознаки кого-, чого-небудь їх використовують переважно в загальномовному вжитку, напр.: *Та, здається, на йому [Лушні] й шкура говорила, такий балакучий* (Панас Мирний); *З великою осторогою треба підходити до... гнітючих тем*, що розхитують нервову систему і автора, і читача (С. Васильченко); *Пролинувши через квітучу луку*, вона піднялась на гору... (Панас Мирний); *Вода шуміла й билась між камінням білими кипучими хвилями* (І. Нечуй-Левицький); *З далекого берега прилітали кусючі з смарагдовими очима гедзі і крутились над головою* (О. Донченко); *На рослих лиснючих конях* вилетіло чотири вершники (М. Стельмах); *На столі з'явилася лопотюча накрохмалена скатертина* (П. Загребельний); *Війнуло приємним холодком. Аж тоді зауважив юнак, що надворі була палюча спека* (О. Досвітній); *Це чує [Христя] — скрикнули двері, щось рипучими чобітьми* пройшлося сіними і назад вертає (Панас Мирний); *Скрипуче колесо* довго ходить (укр. прислів'я); *Сліпуче сонце* осявало струнку постать татарки... (М. Коцюбинський); *Мартуся* така ж була на вдачу весела, *співуча* та щебетлива, як і мати (І. Нечуй-Левицький). Лише деякі з таких прикметників увійшли до спеціального вжитку: *горючий* (пор.: *горючі гази, горючі сланці*); *родючий* (пор.: *родючі ґрунти, родючі землі, родючі чорноземи*); *плодючий* (пор.: *плодючі види тварин, плодючі ґрунти, плодючі рослини*); *линючий* (пор.: *линючі нитки, линючі шпалери*) та ін., напр.: *Промислове використання горючих газів* пластових покладів як енергетичних ресурсів може бути здійснене за допомогою бурових свердловин (Гірнична промисловість); *Коли б на будівництві першої черги... каналу застосували вибухову технологію, можна було б запобігти заболоченню і засоленню десятків гектарів родючих земель* (Наука і суспільство); *...спалювання трави, листя, гілля не лише забруднює атмосферу, а й псує родючий шар ґрунту* (Т. Здоровило); *Щорічно висаджують десять тисяч дерев і чагарників, акліматизовано понад 30 порід дерев, створено штучні плодючі ґрунти...* (Наука і суспільство); *Серед свійських тварин однією з найбільш плодючих і скороспілих м'ясних тварин*, як відомо, є свиня (Наука і життя);

Для вишивання треба застосовувати нитки, які не линяють. Лише одна **линюча нитка** може після прання зіпсувати всю художню річ (Українська народна художня вишивка).

Деякі віддієслівні прикметники із суфіксами **-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)** у межах словотвірного значення виразної, підсиленої ознаки перетинаються із прикметниками, утвореними за допомогою суфікса **-к-**, так само поєднаним із цими основами дієслів (пор.: *в'язучий* і *в'язкий*, *липучий* і *липкий*, *сипучий* і *сипкий*, *пахучий* і *пахкий*, *жалючий* і *жалкий*, *палючий* і *палкий*, *давлючий* і *давкий*, *тямучий* і *тямкий* та ін.), зрідка — із суфіксом **-лив-** (пор.: *балакучий* і *балакливий*, *рипучий* і *рипливий*, *скрипучий* і *скрипливий*). О.Н. Синявський розмежовував їх за ступенем інтенсивності вираженої ними ознаки: **-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)** виражають «згрубілість прикмети» [11: 137, 139]. У тлумачних словниках української мови деякі з таких прикметників подані як рівнозначні, напр.: *пахучий* і *пахкий*, *палючий* і *палкий*, *давлючий* і *давкий* та ін., проте за обсягом своїх значень не всі вони збігаються [1: 895, 879, 271]. Крім цього, якісні прикметники із суфіксами **-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)** у словниках української мови послідовніше марковані як розмовні або ще й негативнооцінні, що внеможливає використання їх у книжному вжитку, тоді як багато спільнокоренових якісних прикметників із суфіксом **-к-** — тепер стилістично нейтральні, що розширює сферу їх використання, особливо для фізичної характеристики речовин, пор.: *в'язкий* (напр.: *в'язка сталь*, *в'язкий розчин*); *липкий* (напр.: *липкі суміші*, *липка стрічка*); *сипкий* (напр.: *сипкі речовини*, *сипкі матеріали*) та ін.

На противагу віддієслівним прикметникам із суфіксами **-уч- (-юч-)** активні дієприкметники на **-ч-(-ий)** в українській мові морфологічно (структурно) і акцентно співвідносні з твірними дієсловами у формі 3-ї особи множини теперішнього часу. Це дієслова різних структурних класів I дієвідміни, які у 3-й особі множини мають закінчення **-уть (-ють)**, та II дієвідміни, яким у цій особі властиве закінчення **-ать (-ять)**. Такі активні дієприкметники на **-ч-(-ий)** належать до двох кількісно неоднакових підгруп. Першу, порівняно невелику становлять ті дієприкметники, що утворені давніше (їх називають колишніми дієприкметниками або дієприкметниками за походженням) і зафіксовані в одинадцятитомному тлумачному «Словникові української мови» досить непослідовно, а саме: 1) лише як активні дієприкметники теперішнього часу (*в'я-ну-ч-ий*, бо *в'я-ну-ть*; *дзвен-я-ч-ий*, бо *дзвен-я-ть*); 2) як активні дієприкметники, хоч у цій функції їх використовують зрідка, та як прикметники, що розвинули різні відтінки вираженої ознаки (*жив-у-ч-ий*, бо *жив-у-ть*; *леж-а-ч-ий*, бо *леж-а-ть*; *свербл-я-ч-ий*, бо *свербл-я-ть*; *свердл-я-ч-ий*, бо *свердл-я-ть*; *свист-я-ч-ий*, бо *свист-я-ть*; *сид-я-ч-ий*, бо *сид-я-ть*; *спл-я-ч-ий*, бо *спл-я-ть*; *тремт-я-ч-ий*, бо *тремт-я-ть*; *шипл-я-ч-ий*, бо *шипл-я-ть*); 3) без визначення їхньої частиномовної належності (*брод-я-ч-ий*, бо *брод-я-ть*; *вез-у-ч-ий*, бо *вез-у-ть*; *вис-я-ч-ий*, бо *вис-я-ть*; *гриз-у-ч-ий*, бо *гриз-у-ть*; *гуд-у-ч-ий*, бо *гуд-у-ть*; *повз-у-ч-ий*, бо *повз-у-ть*; *рев-у-ч-ий*, бо *рев-у-ть*;

смерд-я-ч-ий, бо смерд-я-ть; сто-я-ч-ий, бо сто-я-ть; терпл-я-ч-ий, бо терпл-я-ть; тряс-у-ч-ий, бо тряс-у-ть; ход-я-ч-ий, бо ход-я-ть); 4) лише як прикметники, попри те що вони морфологічно й акцентно співвідносні з твірними дієсловами у формі 3-ї особи множини (пор. *нес-у-ч-ий* і *нес-у-ть*). Уважаємо, що на ці морфологічні характеристики колишніх дієприкметників на **-ч-(-ий)** не можна цілком покладатися, оскільки вони віддзеркалюють суб'єктивну думку укладачів Словника. Багато з них потрапило до художніх творів українських письменників чи до професійного вжитку або у функції активного дієприкметника теперішнього часу, або прикметника, пор.: *Говорив з бродячим людом по лісах і степових шляхах* (Іван Ле); *За селищем, під самою горою на висячій мосту виднілись вагонетки* (О. Гончар); *Дбайливо політі і старанно підстрижені, вони [квіти] красувалися серед в'янучих трав* (В. Собко); *Що ж я долею земною Не доволений проте? Бо вбачаю я.. Слід мертвоти навкруги: Між живучим людом — трупи, Між друзями — вороги* (П. Грабовський); — *Ти шкодуєш, що твої діти вмирають. А мої вже й геть-то живучі...* (І. Нечуй-Левицький); *Я лежу довго, спокійно, майже забуваю про свого недалеко мене так само непорушно лежачого сусіда* (М. Коцюбинський); *Вони [індійці] перетворюють в орнаментальні елементи.. навіть повзучих гадів* (І. Волошин); *А перед нами степ і степ: дрібна суха трава і пологий повзучий бур'ян...* (І. Франко); *А далі — хори, сидячі й стоячі. Кожне село дало свій хор* (М. Коцюбинський); *Її каліцтво і сидяче життя придали їй характерові якусь надзвичайну рівність* (І. Франко); *Озерна вода взагалі стояча — не тече* (Курс загальної геології). Проте в українській літературній мові трьох останніх десятиріч спостерігаємо заміну багатьох колишніх активних дієприкметників на **-ч-(-ий)** рівнозначними прикметниками або складними іменниками, пор.: *бродячий цирк і пересувний (мандрівний) цирк; бродячі люди, народи, племена і неосілі (кочові) люди, народи, племена; висяча лампа і підвісна лампа; висячий міст і підвісний міст; повзучий бур'ян і виткий бур'ян; стоячий комірць і комірць-стійка; стояча вода (стояче водоймище) і непротічна вода (непротічне водоймище); стояче положення і вертикальне положення* та ін.

Деякі з них стали навіть означальними компонентами у складі термінних словосполучень української мови, тобто ввійшли до мовознавчої термінології. Це — *шиплячі, свистячі, дрижачі* на означення приголосних фонем (звуків), напр.: *Свистячі /с/, /з/, /ц/ перед шиплячими завжди чергуються з шиплячими /ш/, /ж/, /ч/; Шиплячі /ш/, /ж/, /ч/ перед свистячими завжди чергуються із /с/, /з/, /ц/; У класифікації приголосних фонем української мови за способом творення виокремлено дрижачі р та р'* [13: 37]. Іноді їх уживають як іменники, що постали внаслідок субстантивації дієприкметників (прикметників), напр.: *На межі слів чергування шиплячих із свистячими звичайно не відбувається* [13: 45].

Медичними професіоналізмами стали словосполучення *лежачі хворі, ходячі хворі*, де використано колишні дієприкметники із суфіксом **-ч-**, утворені від дієслів II дієвідміни, напр.: — *Але ж як він увійшов? Він же*

був **лежачий хворий!** — здивувалась медсестра (О. Довженко); *Тепер у Ольги лишилися тільки такі поранені, яких у госпіталях називають **ходячими*** (П. Дорошко). Вони можуть зазнавати субстантивації і вживатися як іменники, напр.: *У цьому відділенні лікарні різні хворі: **ходячі** нерідко допомагають **лежачим**.*

У транспортній галузі досі використовують усталені словосполучення *сидячі місця, стоячі місця*, граматично залежний компонент яких за походженням є активним дієприкметником теперішнього часу, але тут ужитий як прикметник, бо виражає ознаку опорного іменника *місця*, напр.: *У салоні автобуса 25 **сидячих** і 10 **стоячих** місць.*

На противагу першій друга підгрупа охопила дуже багато активних дієприкметників на **-ч-(-ий)** — словотвірних кальок дієприкметників російської мови на **-ш-(-ий)**, що входили до українського вжитку з 30-х і до кінця 80-х рр. ХХ ст. і які використовували в ролі означального компонента у складі термінних словосполучень із різних галузей знань. Їх утворювали від дієслівних основ усіх структурних класів [14: 409–412], проте найбільше від дієслів із суфіксом **-ува- (-юва-)** в основі інфінітива та з його варіантом **-ую- (-юю-)** в основі 3-ї особи множини, пор.: *абсорбува-ти, абсорбу-ють → абсорбу-ую-чий; асфальт-ува-ти, асфальт-ую-ть → асфальт-ую-чий; бетон-ува-ти, бетон-ую-ть → бетон-ую-чий; вимір-юва-ти, вимір-юю-ть → вимір-юю-чий; відбіл-юва-ти, відбіл-юю-ть → відбіл-юю-чий; гальм-ува-ти, гальм-ую-ть → гальм-ую-чий; гіпс-ува-ти, гіпс-ую-ть → гіпс-ую-чий; збільш-ува-ти, збільш-ую-ть → збільш-ую-чий; зрідж-ува-ти, зрідж-ую-ть → зрідж-ую-чий; іон-ізува-ти, іон-ізую-ють → іон-ізую-чий; контрол-юва-ти, контрол-юю-ть → контрол-юю-чий; копії-юва-ти, копії-юю-ть → копії-юю-чий; лік-ува-ти, лік-ую-ть → лік-ую-чий; опрісн-юва-ти, опрісн-юю-ть → опрісн-юю-чий; пульс-ува-ти, пульс-ую-ть → пульс-ую-чий; узагальн-юва-ти, узагальн-юю-ть → узагальн-юю-чий; ущільн-юва-ти, ущільн-юю-ть → ущільн-юю-чий; фільтр-ува-ти, фільтр-ую-ть → фільтр-ую-чий; фікс-ува-ти, фікс-ую-ть → фікс-ую-чий; цемент-ува-ти, цемент-ую-ть → цемент-ую-чий та багато інших.*

Від початку 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку із загостренням уваги мовного соціуму до тих структурних маркерів української мови, які вирізняють її на тлі російської мови [15: 98], що відбиває тенденцію до подальшої «націоналізації» української мови під впливом прескриптивно-пуристичних чинників [15: 91], триває вилучення з різних її функційно-стильових різновидів, особливо з галузевих терміносистем, активних дієприкметників із суфіксом **-ч-** як означальних компонентів у складі термінних словосполучень, що були словотвірними кальками російської мови. Фахівці намагаються замінити ці активні дієприкметники насамперед прикметниками, що відповідають історично сформованим зразкам українського прикметникового словотворення.

Становленню національної ідентичності в термінології української мови, що почалося ще в 20-х рр. і відновилося з 90-х рр. ХХ ст., посприяла,

зокрема, заміна означального дієприкметникового компонента із суфіксом **-ч-** прикметниковим, утвореним від дієслова за допомогою органічного для української мови в цій позиції суфікса **-льн-**, що виражає двоє словотвірних значень — «призначений для виконання дії, названої твірним дієсловом» і «пов'язаний із дією, названою твірним дієсловом» або одне з них, пор.: *асфальтувальний (матеріал), бетонувальний (матеріал), бронзувальний (порошок), буксирувальний (пристрій), вакцинувальний (прилад), вальцювальний (вальцювальна машина), вимірювальний (пристрій), відбілювальний (засіб), відновлювальний (масаж), гальмувальний (пристрій), гіпсувальний (апарат), гримувальний (гримувальна кімната), дріжджувальний (пристрій), збільшувальний (прилад), зігрівальний (крем), знежирувальний (розчинник), знекиснювальний (засіб), знесірчувальний (засіб), знижувальний (трансформатор), зріджувальний (апарат), йодувальний (процес), клеймувальний (клеймувальна машина), копіювальний (апарат), коткувальний (валик), лакувальний (апарат), наповнювальний (апарат), нікелювальний (пристрій), озонувальний (апарат), опріснювальний (пристрій), парафінувальний (папір), понижувальний (засіб), пресувальний (цех), прискорювальний (пристрій), пришивишувальний (пристрій), різальний (апарат), розріджувальний (препарат), хлорувальний (пристрій), хромувальний (пристрій), цементувальний (засіб), цинкувальний (пристрій), фільтрувальний (апарат), циклювальний (циклювальна машина), шнурувальний (спосіб), штампувальний (автомат), узагальнювальний (узагальнювальні слова, узагальнювальні таблиці), утеплювальний (матеріал), ущільнювальний (матеріал) та ін. Багато із цих прикметників, використаних у працях українських науковців, зібрано й подано в дослідженні О.П. Кушлик [9: 104–106, 108, 121–123, 230–231].*

У небагатьох термінних словосполученнях замість активного дієприкметника на **-ч-(-ий)** з'явився віддієслівний прикметниковий компонент із суфіксом **-івн-**, що вказує на здатність виконувати певну дію. За радянського часу, як констатував В. Кубайчук, такі прикметники були вилучені зі словникового складу, бо вони «штучно віддаляли українську наукову термінологію від наукової термінології російської мови» [6: 164]. Залишилося їх зовсім мало: *рятівний, панівний, руйнівний, гальмівний, будівний, чарівний, фільтрівний, засівний, гартівний, нищівний* [5: 25]. Ці та деякі інші прикметники на **-івн-(-ий)** поступово повертають до спеціального вжитку, передусім у ролі означального компонента термінних словосполучень, що виражає ознаку як здатність виконувати певну дію, пор.: *вальцівна машина, гальмівний пристрій, панівна ідеологія, пульсівна артерія, пульсівний струм, руйнівна сила, рятівний матрац, фільтрівний пристрій* та ін.

У деяких термінних словосполученнях замість активного дієприкметника із суфіксом **-ч-** ужито спільнокореневий прикметник із суфіксом **-н-**, напр., *нийний* (замість *ниючий*) *біль*; *мийний* (замість *миючий*) *засіб* та ін.

Значну частку становлять ті термінні словосполучення, означальний компонент яких, виражений активним дієприкметником теперішнього

часу із суфіксом *-ч-*, замінено рівнозначними прикметниками української мови, пор.: *діюче* законодавство → *чинне* законодавство; *діюча* речовина → *активна* речовина; *діючий* чинник → *впливовий* чинник; *діючі* особи → *дійові* особи; *діюча* армія → *регулярна* або *постійна* армія; *діючий* вулкан → *активний, незгаслий* вулкан; *існуюче* законодавство → *чинне* законодавство; *існуючий* порядок → *заведений* порядок; *існуючі* теорії (підходи, думки) → *наявні, відомі* теорії (підходи, думки); *існуючі* кордони → *сучасні* кордони; *існуючі* ціни → *теперішні* ціни; *плаваючий* графік роботи (курс валюти) → *змінний, гнучкий* графік роботи (курс валюти); *координуючий* орган → *координаційний* орган; *організуючий* центр → *організаційний* центр; *слідуючий* рік (місяць) → *наступний* рік (місяць) та ін. [16: 79–83].

Нарешті, активний дієприкметник теперішнього часу із суфіксом *-ч-* у ролі означального компонента терміних і вільних синтаксичних словосполучень замінено рівнозначними суфіксальними або складними іменниками, пор.: *виконуючий* обов'язки директора → *виконувач* обов'язків директора; *завідуючий* відділом → *завідувач* відділу; *керуючий* господарством → *керівник* господарства; *керуючі* системи — системи *керування*; *командуючий* армією → *командувач* армії; *практикуючий* лікар → *лікар-практик*; *початкуючий* поет → *поет-початківець*; *дублюючий* склад → *склад-дублер* або *другий склад*; *страйкуючі* → *страйкарі*; *мітинуючі* → *мітингарі, мітингувальники*; *нападаючий* футбольної команди → *нападник* футбольної команди чи *форвард*; *головуючий* збір → *голова* зборів; *граючий* → *гравець*; *виступаючий* → *промовець*; *знаючий* → *знавець*; *працюючі* → *працівники*; *віруючий* → *вірний, вірник, вірянин* [16: 79–83].

Попри те що фахівці впродовж кількох десятиріч послідовно блокують використання активних дієприкметників із суфіксом *-ч-* у галузевих термінологіях української мови та спеціально-професійному вжитку, а медійні працівники помітно обмежили їх в українському комунікативному просторі, констатувати цілковите вилучення цих ненормативних дієприкметникових утворень з усіх функційно-стильових різновидів сучасної української літературної мови ще не можна: на заваді супротив тієї частини українського соціуму, яка досі дотримується граматичних зразків, уживаних у радянський період, та ігнорує фахові рекомендації щодо повернення історично сформованих прескриптивних норм української літературної мови.

Отже, деривати на *-ч-(-ий)*, наявні у словниковому складі сучасної української літературної мови, різні за походженням та своїм статусом. Серед них: 1) віддієслівні прикметники із суфіксом *-уч- (-юч-)* — переважно колишні дієприкметники, що стали виразниками ознаки, властивості, притаманної кому-, чому-небудь, та в яких немає морфологічної або акцентної співвідносності з дієсловами у формі 3-ї особи множини теперішнього часу; 2) відад'єктивні прикметники, утворені від якісних прикметників за допомогою суфіксів *-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)*, що надають

дериватам словотвірного значення інтенсивного вияву ознаки, що нерідко спричинює експресивізацію та негативнооцінний характер ознаки, вираженої твірним прикметником; 3) активні дієприкметники теперішнього часу із суфіксом **-ч-**, що утворені в різні історичні періоди розвитку української літературної мови й зберігають морфологічну або акцентну співвідносність із дієсловами у формі 3-ї особи множини теперішнього часу, причому серед них переважають ті, що є словотвірними кальками дієприкметників російської мови на **-ш-(-ий)**, **-ем-(-ый)**. Вимогам нормативності та практичної доцільності вживання в сучасній українській мовній практиці відповідають прикметники перших двох груп, бо вони стали виразниками власне-ознаки кого-, чого-небудь. Деривати на **-ч-(-ий)** третьої групи як морфологічні та словотвірні кальки активних дієприкметників російської мови суперечать морфологічній та словотвірній нормам української літературної мови, що спричинило заміну їх віддієслівними прикметниками із суфіксами **-льн-**, **-івн-**, **-н-** та іншими рівнозначними прикметниками або складними іменниками, що особливо помітно в галузевих терміносистемах, а також у загальномовному українському вжитку. Ця заміна відбиває тенденцію до відновлення історично сформованих зразків українського прикметникового словотворення та вилучення з літературного вжитку ненормативних утворень, що, урешті-решт, забезпечить послідовне внормування сучасної української літературної мови на її національних засадах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Укл. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2005.
2. Житецький П.Г. Нарис літературної історії малоруського наріччя в XVII ст. *Вибрані праці. Філологія*. Київ, 1987. С. 19–139.
3. Житецкий П.Г. О переводах евангелия на малорусский языкъ. Санкт-Петербургъ, 1906.
4. Історія української мови. Морфологія. Київ, 1978.
5. Кочерга О. Процесові прикметники в науковій мові. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2010. № 676. С. 23–26.
6. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). Київ, 2004.
7. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Вид. друге. Київ, 2008.
8. Курс сучасної української літературної мови. За ред. Л.А. Булаховського. Київ, 1951. Т. 1.
9. Кушлик О.П. Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові. Дрогобич, 2016.
10. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Упоряд., авт. передмови і коментарів М.С. Тимошик. 2-ге вид., випр. Київ, 2004.
11. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ, 2018. *Репринт з вид. 1931 р. 368 с. (Серія «Українська граматична класика»)*.
12. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ, 1979.
13. Сучасна українська літературна мова. За ред. А.П. Грищенка. Київ, 1993.
14. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За заг. ред. І.К. Білодіда. Київ, 1969.
15. Тараненко О.О. Тенденції до синтетизму в сучасній українській літературній мові (кінець XX — початок XXI ст.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія *Філологія*. Київ, 2016. Т. 19. № 2. С. 91–100.
16. Ргомова, або Де ми помиляємося... Київ, 2006.

REFERENCES

1. Big explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (2005). Ed. V.T. Busel. Kyiv; Irpin (in Ukr.).
2. Zhytetskyi, P.H. (1987). An essay on the literary history of the Ukrainian language of the seventeenth century. *Selected works. Philology*. P. 19–139. Kyiv (in Ukr.).
3. Zhytetskyi, P.H. (1906). About translations of the Gospel into the Malorussian language. St. Petersburg (in Rus.).
4. History of the Ukrainian language. Morphology. (1978). Kyiv (in Ukr.).
5. Kocherha, O. (2010). Process adjectives in scientific language. *Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic»*. Series «Problems of Ukrainian terminology», 676, 23–26 (in Ukr.).
6. Kubaichuk, V. (2004). Chronology of language events in Ukraine (External history of the Ukrainian language). Kyiv (in Ukr.).
7. Kurylo, O. (2008). Comments on the modern Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
8. Bulakhovskyi, L.A. (Ed.). (1951). The course of modern Ukrainian literary language. Vol. 1. Morphology. Kyiv (in Ukr.).
9. Kushlyk, O.P. (2016). Word-forming paradigm of derived verbs in the Ukrainian language. Drohobych (in Ukr.).
10. Ohiienko, I. (Metropolitan Ilarion) (2004). History of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
11. Syniavskyi, J. (2018). Norms of the Ukrainian literary language. Kyiv. *Reprint from the edition of 1931 (Series «The Ukrainian grammar classics»)* (in Ukr.).
12. Word-formation of the modern Ukrainian literary language (1979). Kyiv (in Ukr.).
13. Hryshchenko, A.P. (Ed.). (1993). Modern Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
14. Bilodid, I.K. (Ed.). (1969). Modern Ukrainian literary language. Morphology. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
15. Taranenko, O.O. (2016). Trends to synthesis in modern Ukrainian literary language (the end of XX — beginning of XXI century). *Visnyk of Kyiv National Linguistic University. Philology series*, 19, 2, 9–100 (in Ukr.).
16. Speech, or Where we are wrong... (2006). Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 10.09.2020

Kateryna Horodenska, Dr. Sci.(Philol.), Professor,
Head of the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: ukr.grammar@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

DERIVATIVES ENDING IN -Ч-(-ИЙ) IN THE UKRAINIAN NATIONAL AND LITERARY LANGUAGE

The investigation is grounded on the idea of academic Ukrainian linguistic studies about the absence of active participles with the suffix -ч- in the Ukrainian national language of the XIX century and in the early stages of development of the modern Ukrainian literary language.

The paper defines the origin and status of derivatives ending in -ч-(-ий) available in the vocabulary of the modern Ukrainian literary language. The object of study were three types of derivatives: 1) verbal adjectives with the suffix -уч- (-юч-), many of which are former participles that have lost morphological or accent correlation with verbs in the form of the 3rd person plural, and now they denote the attributes of objects or their inherent properties; 2) adjectives formed from qualitative adjectives with the suffixes -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), which modify derivatives by word-forming meaning of intense manifestation of the quality; 3) active adverbial participle forms of the present tense with the suffix -ч-, which retain morphological or accent correlation with verbs in the form of the 3rd person plural and are mainly calques from Russian adjectives ending in -щ-(-ий), -ем-(-ый).

The author substantiates the normality and expediency of the derivatives ending in -ч-(-ий), which belong to the first two groups and have become a means of expressing the quality of some-

one or something. At the same time, the author qualifies the derivatives of the third group as non-normative, as they contradict the morphological and word-formation norms of the Ukrainian literary language. This causes their replacement by adjectives with the suffixes **-льн-**, **-івн-**, **-н-** and other equivalent adjectives or complex nouns, which is especially noticeable in terminological systems, as well as in the common usage. These processes reflect the tendency to restore historically formed samples of Ukrainian adjective word formation and the consistent standardization of modern Ukrainian literary language on its national basis.

Keywords: derivatives ending in **-ч(-ий)**, verbal adjectives with the suffix **-уч- (-юч-)**, adjectives with the suffixes **-уч- (-юч-)**, **-ач- (-яч-)**, active present participles with the suffix **-ч-**, word-formation norm, the Ukrainian national language, the Ukrainian literary language.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.017>

УДК 81'38

Г.М. СЮТА, доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: siutagalia@gmail.com
<https://orcid.org/00000000332731644>

ПРЕЦЕДЕНТНІ ОДИНИЦІ КУЛЬТУРИ ДИТИНСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ КОМУНІКАЦІЇ

У статті досліджено корпус прецедентних висловлень та імен із текстів культури дитинства, які стали активними одиницями сучасної української комунікації (публіцистичної, політичної, рекламної, художньої, розмовної тощо). Проаналізовано комунікативно-прагматичні параметри використання прецедентних феноменів, які генетично пов'язані: 1) із текстами дитячої літератури, 2) із текстами дитячих фільмів та мультфільмів, 3) із текстами дитячих пісень. З'ясовано, що в сучасній українській комунікативній практиці вони слугують експресивними, лінгвокультурно навантаженими засобами вторинної номінації осіб, ситуацій.

Ключові слова: тексти культури дитинства, сучасна українська мовна практика, прецедентний феномен, прецедентне ім'я, прецедентне висловлення.

Всі ми родом із дитинства

(А. Сент-Екзюпері,
«Маленький принц»)

Фахівці з проблем дитячої психології та педагогіки визначають *дитинство* як період від моменту народження людини (вік немовляти) до настання її психологічної, інтелектуальної, соціальної зрілості. У цей час відбувається найбільш інтенсивне мовно-інтелектуальне й морально-етичне становлення особистості [3: 7; див. також 5; 14], її поступове входження в соціум. Наголошуючи на визначальності цього етапу для формування людини, В.О. Сухомлинський свого часу категорично заперечував проти поширеного погляду «дитинство — період підготовки до дорослого життя» і стверджував: «Дитинство — це не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя. Від того, яким воно було, хто супроводжував

Цитування: Сюта Г.М. Прецедентні одиниці культури дитинства в сучасній українській комунікації. *Українська мова*. 2020. № 4 (76). С. 17–34. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.017>

дитину в дитячі роки, що увібрали її розум і серце з навколишнього світу, залежать її риси як особистості» [13: 15].

Для інтелектуального та морально-духовного становлення дитини ключовими є різнодискурсивні й різножанрові прецедентні тексти (далі — ПТ), у просторі яких вона живе й розвивається: література, мультиплікація, кіно, ігри, пісні тощо. Наповнюючи буття маленької людини, ці твори закладають основи її мовно-культурного досвіду, отже, належать до текстів максимально активного лінгвоментального впливу (термін Н.А. Кузьміної [2: 93]). У форматі різноманітних прецедентних феноменів (далі — ПФ), насамперед прецедентних імен (далі — ПІ) та прецедентних висловлень (далі — ПВ), вони текстуалізують відкриту для пізнання мовну свідомість дитини, уходять в активний словник, фіксуються в ньому та згодом численно проєктуються на «доросле» спілкування як загальнозрозумілі, комфортні для сприймання номінативно-оцінні одиниці. Очевидно, важливим чинником підтримування цієї рецептивної комфортності є те, що більшість мовців, навіть подолавши вікові межі дитинства, фактично й надалі залишаються в ментальному полі його культури та мови — як батьки, вихователі, вчителі та ін. А отже, цілковито слушною є актуальна для сьогоденної психології дитячої субкультури теза про ментальну нерозривність, нероз'єднуваність світу дорослих і світу дітей [4: 78–81]. І мовно-інтелектуальний, мовно-культурний простір цього світу теж має бути єдиний, цілісний.

Незважаючи на незаперечну комунікативну актуалізованість, пласт ПФ, мотивованих текстами культури дитинства, в українській лінгвістиці поки що вивчений дуже фрагментарно, спеціальний алгоритм їх пізнання, методика аналізу здебільшого спираються на досвід вивчення феноменів інших прецедентних сфер — художньої (Н.О. Фатеева, Н.А. Кузьміна, І.В. Арнольд, Ю.О. Сорокін, Г.В. Денисова, І.П. Смирнов, К.О. Козицька, С.Я. Єрмоленко, О.О. Маленко, В.В. Калашник, Н.В. Кондратенко, Н.С. Голікова, В.В. Корольова, М.В. Шаповал, Т.В. Кальченко), наукової (М.М. Кожина, М.П. Котюрова, Н.В. Данилевська, В.Є. Чернявська, І.А. Синиця), публіцистичної (О.А. Земська, Г.Г. Слишкін, В.Г. Костомаров, В.М. Мокієнко, Л.Р. Дускаєва, А.М. Архангельська, О.П. Левченко, І.Я. Завальнюк, М.П. Баган, М.В. Мамич, Л.П. Дядечко, А.С. Петренко), політичної риторики (А.П. Чудінов, М.І. Степаненко, Н.В. Кондратенко, І.Я. Завальнюк). Сьогодні констатуємо актуальність дослідження ПФ культури дитинства з погляду 1) лінгвоментальних і соціокультурних умов інтертекстуалізації та набування ознак прецедентності, 2) стратифікації дискурсивних і жанровостильових сфер-джерел, 3) змістово-оцінної стабільності / змінності в текстах різних стилів, 4) аксіологічної сумірності в текстах різних стилів.

Для пізнання лінгвоментальних і соціокультурних умов інтертекстуалізації ПФ із текстів культури дитинства й набування ними ознак прецедентності принципово важливими є дві когнітивно-комунікативні моделі:

1) ПФ (ім'я / висловлення) стає номінативно-оцінною формулою для називання осіб, предметів, явищ за характерними ознаками: *Зміючка*

Оленка — «примітивно-підступна, зла дівчина»; *дідова дочка і бабина дочка* — «улюблена і нелюбима дитина»; *Лис Микита* — «хитрун»; *Фарбований Лис* — «людина, яка вміло приховує свою справжню сутність, вдало адаптується до ситуації; пристосуванець, самозванець»; *Попелюшка* — «дівчина, якій доводиться надто багато й важко працювати»; *Шапокляк* — «каверзна літня жінка»; *принцеса на горошині* — «розніжена людина, яка болісно сприймає навіть найменші труднощі»; *Баранчик Шон* — «кучерявець»; *Чебурашка, Дамбо* — «людина з великими вухами; вухань»; *спайдермен* — «дуже спритна й фізично витривала людина, яка легко долає різноманітні перешкоди; людина-павук»; *лампа Аладдіна, чарівна паличка* — «засіб швидкого й легкого, чудодійного досягнення мети, вирішення проблем», *зароблений карбованець* — «гроші, зароблені своєю важкою працею». Окремий сегмент цього номінативно-оцінного поля формують прецедентні ономастичні пари *Льолік і Болік* — «пара нерозлучних друзів-шибайголів», *Чип і Дейл* — «пара нерозлучних друзів, готових у будь-яких обставинах і в будь-який час прийти комусь на допомогу»;

2) ПФ стає формульною (поширеною, усередненою, стандартизованою) номінативно-оцінною реакцією на типову, часто повторювану комунікативну чи життєву ситуацію, явище тощо: *тобі, діду, пиріжок, і мені пиріжок* — «ділити матеріальні або інші цінності порівну»; *цьому дам, цьому дам, а цьому не дам* — «розподіляти матеріальні або інші цінності вибірково, керуючись суб'єктивними міркуваннями»; *я від діда втік, я від баби втік, і від тебе втечу* — «знаходити вихід із скрутних ситуацій; уникати небезпеки»; *залишитися біля розбитого корита* — «незважаючи на докладені зусилля, не досягти бажаного результату»; *відділяти горох від сочевиці* — «виконувати безглузду марудну роботу»; *випустити джина з пляшки* — «через необачність, необережність спричинити неприємності»; *я не чарівник, я тільки вчуся* — «пояснювати низьку якість, хиби, недостатню результативність праці браком досвіду, знань і т. ін.».

Помітно, що частина наведених ПВ у загальномовному словнику вже закріплені як паремії зі стійкою семантикою та оцінністю: *за царя Гороха* — «подія відбулася дуже давно»; *за тридев'ять земель* — «події відбуваються дуже далеко» (пор. також: *за горами високими, за морями глибокими*); *ні в казці сказати, ні пером описати* — «хтось або щось дуже гарне; заслуговує на найвищу похвалу»; *битий небитого везе* — «про хитру, лукаву людину, яка для власної вигоди вміло маніпулює іншими людьми» тощо.

Стійкість і водночас часову й дискурсивну змінність семантико-оцінної реактуалізації ПФ як вербальної реакції на типову, часто повторювану комунікативну чи поведінкову життєву ситуацію простежуємо на прикладі відомого висловлення *рівно опівночі карета перетвориться на гарбуз*, що її сучасні мовці однореферентно співвідносять із казкою «Попелюшка». Різноманітні українські тексти засвідчують два типи його лінгвоментального освоєння:

— комунікативна ситуація співвідносна з прецедентною, тому ПВ вживається в значенні, засоційованому з прототекстовим сюжетом, образом.

У нашому разі — «крайній термін для виконання чогось»: *Ще при в'їзді слід запам'ятати дату останнього дня дії візового дозволу і твердо запам'ятати, що після 23.59 цього дня законослухняний турист перетвориться на порушника візового режиму, як карета Попелюшки — на гарбуз* (vintra.com.ua.21.01.2020); *Рівно опівночі карета стане гарбузом, а дочасна агітація — агітацією кандидата без вихідних даних* (orogaia.org.21.01.2019);

— комунікативна ситуація не співвідносна із загальним сюжетом прецедентного тексту чи його фрагментами, однак уживання ПВ відбувається як реакція на ключове слово-стимул. Тобто появу в метатексті конкретного ПВ зумовлює асоціативно-культурна пам'ять ключового слова *гарбуз*, пор.: *карета рівно опівночі перетворюється на гарбуз, а вдень — на смачний та корисний крем-суп із гарбузом* (m.facebook.com/14.11.2019).

Базові дискурсивні й жанрово-стильові сфери, що творять цілісний текстовий простір культури дитинства, — це дитяча література (українська та світова), художні й мультиплікаційні фільми, пісні, ігри тощо.

Лінгвокогнітивну специфіку цитат із **дитячої літератури** визначає їх зв'язок із творами, що є своєрідними психологічно-дидактичними «проводниками» дитини у світ дорослих цінностей і проблем. Не менш важливо, що активне читання, ознайомлення з кращими зразками національної та світової літератури наповнює індивідуальну картину світу образами й висловленнями, які згодом стають регулярно відтворюваними й рецептивно комфортними одиницями словника: «Особливу роль серед джерел текстових ремінісценцій відіграє дитяча література. Адже в дитячому віці й пам'ять краще функціонує, і душа сприймає безпосередніше й глибше [...]. Багато з них [творів дитячої літератури — Г. С.] є джерелом текстових ремінісценцій у повсякденній живій мові, в листах і в інших найрізноманітніших видах текстів» [12: 25].

Мотивовані творами дитячої літератури прецедентні імена та прецедентні висловлення формують найбільш компонентно наповнений пласт у корпусі ПФ культури дитинства. «Вростаючи» в пам'ять і в мовну свідомість, вони надалі відтворюються як експресивно марковані засоби вторинної номінації. Ураховуючи глибину лінгвокультурного змісту, щільність образно-емоційної пам'яті, сьогодні такі одиниці зараховуємо до мовно-естетичних знаків культури, її образно-номінативних констант.

Популярність ПФ із текстів дитячої літератури в різнодискурсивних практиках, зокрема в публіцистичній, політичній, пов'язана не тільки з їх безумовною впізнаваністю, а й із когнітивною здатністю слугувати номінативно-оцінними моделями, засобами опису зовнішнього вигляду (*Дюймовочка* — «мініатюрна жінка»; *Білосніжка* — «дівчина-чорнявка з білою шкірою»; *Рапунцель* — «дівчина з довгим волоссям»; *Вінні-Пух*, *Колобок* — «товстун»; *гидке каченя* — «той, у кому не побачили його справжньої сутності, краси, кого належно не оцінили»), психологічних, інтелектуальних рис (*Незнайко* — «неосвічена людина; невіглас»; *дурненький Буратіно* — «довірлива, простакувата людина, яку легко обманути»; *Іван-дурник* — «людина, яка керується не законами здорового глузду, а власною наївною

логікою»), особливостей поведінки (*Мауглі* — «невихована, не соціалізована дитина»; *непохитний / стійкий олов'яний солдатик* — «морально стійка, вірна обов'язкові людина»; *снігова королева* — «емоційно незворушна жінка»; *спляча красуня* — «1) дівчина, яка любить довго або багато спати; 2) меланхолійна дівчина»; *принцеса на горошині* — «розніжена, інфантильна людина, яка болісно сприймає навіть найменші труднощі»; *семе-ро з одного стручка* — «люди, які поведуться однаково»; *танцювати під чужу дудку* — «діяти не за власним бажанням, не зі своєї волі; перебувати під стороннім впливом»), професії (*Айболить* — «лікар»; *дядя Стьопа* — «мільйонер»), соціального статусу (*халіф на годину* — «людина, наділена значними повноваженнями на дуже короткий час»; *голий король* — «людина, яка займає високу державну посаду, однак не має необхідних для цієї посади знань, не наділена значними повноваженнями тощо»).

Оскільки персонажі дитячої літератури, особливо казок, чітко диференційовані на «позитивних» і «негативних», їх образи універсалізуються з відповідною однореферентною конотацією, оцінністю, яку стійко зберігають у нових метатекстах. Наприклад, у політичній публіцистиці їх уживання мотивоване «намаганням дати соціальну позитивну чи негативну емоційну оцінку тим, хто впливав і впливає на політичну ситуацію в нашій державі» [11: 60]). Знакові з цього погляду згадані вище ПВ *халіф на годину*, *голий король*, *Коцій Безсмертний*, пор.: *Напередодні перемовин у Мінську заговорив про перемир'я ще один «халіф на годину» — ватажок «ДНР» Олександр Захарченко* (Голос України. 30.05.2017); *По суті, чинний міський голова Києва є «голим королем», від якого не так уже й багато залежить. Для виконання передвиборних обіцянок потрібно мати відповідні ресурси й повноваження. ... Бюджет, владна вертикаль, основні постачальники публічних послуг і благ для міста перебувають під контролем осіб, впливати на яких керівник столиці не може* (https://dt.ua/internal/goliy-korol_.html/30.08.2013); *Усіх бійців, що відбивають напад гнилої імперії, Коція Балбесовича Безсмертного* [В. Путіна — Г. С.], вітаю з днем Добровольця й Днем нацгвардії (Голос України. 29.03.2017).

Ураховуючи джерело походження, ПФ із текстів дитячої літератури систематизуємо в кілька підкорпусів: із **фольклорних творів** — казок, забавлянок, лічилок, загадок (*Баба Яга*, *Котигорошко*, *Колобок*, *Круть і Верть*, *Коза-Дереза*, *Лисичка-Сестричка*; *кривенька качечка*; *я від діда втік, я від баби втік...; тобі, діду, пиріжок, і мені пиріжок; яйце не просте, а золоте; ловися, рибко, велика і маленька; піди туди, не знаю куди, принеси те, не знаю, що; хто, хто в хатинці живе?; по бороді текло, а в рот не потрапило; не бий мене, я тобі в пригоді стану; цок у лобок і в мішок; бігла через місточок, вхопила кленовий листочок; іди, іди, дощику; без вікон, без дверей повна хата людей*), із **творів українських письменників для дітей** (*Лис Микита*; *Фарбований лис*, *хлопчик Помагай*; *вишеньки-черешеньки*; *облітав журавель сто морів, сто земель*; *у лісі, лісі темному*; *білі мухи налетіли*), із **творів світової літератури для дітей** (*Попелюшка*, *Дюймовочка*, *Буратіно*, *Мальвіна*, *Карлсон*, *Мауглі*; *стійкий олов'яний солдатик*; *бабусю, чому в тебе*

великі очі?; заснути тисячолітнім сном; любе дзеркальце, скажи та всю правду розкажи; кицька, яка гуляє як собі знає; ми відповідаємо за тих, кого приручили).

Продуктивний фольклорний жанр генерування ПФ — народна казка. Серед найбільш активно відтворюваних ПВ — *яйце не просте, а золоте* (ПТ — казка «Курочка ряба»), *хто, хто в хатинці живе* (ПТ — казка «Зайчикова хатка»), *ловися, рибко, велика і маленька* (ПТ — казка «Лисичка-Сестричка і Вовк-Панібрат»), *я від діда втік, я від баби втік* (ПТ — казка «Колобок»). Пор.: **Яйце не просте, а «золоте»**. Знову дорожчає цей продукт (Український репортер. 27.02.2018); **Яйце не просте, а золоте**. Ціни на цей продукт зростатимуть і далі, переконують експерти, причини цього — сезон та сприятливі перспективи експорту (Урядовий кур'єр. 21.11.2017); *У курки рябої яйце не просте, а золоте* — поживне й водночас лікувальне (<http://novzak.uz.ua/news>. 21.03.2020); **Кредити на будь-які цілі! Не золоті, а прості!** Прості та прозорі умови кредитування від 0,90 грн/день (реклама кредитної послуги); **А хто, хто в хатинці живе?** На Закарпатті виявили помешкання, де ховалось 13 в'єтнамців (<http://zaknews.in.ua/novyny/39406>); **Ой хто, хто в хатинці живе?** Івано-Франківці пікетували СБУ (<http://www.firtka.if.ua/blog/view>); *І запитуємо, не «хто-хто в цій хатинці живе», а, як казав відомий усім герой кінофільму, «за чий рахунок бенкет, дозвольте поцікавитися»* (<http://www.vikna.if.ua/news/category/ua>); **Хто в хатинці живе?** Люди піклуються про птахів, створюючи для них штучні гнізда (Урядовий кур'єр. 18.04.2018); *Ловись, рибко. Але не всяка...* (Вінниччина, 21.10.2016); **Віктор Янукович вирішив дати шанс не країні, а собі, здавшись в полон Кремлю... і після виборів втекти і від дідуся, і від бабусі** (Волинь, 4.09.2015); **Як Колобок в Україну втік** (Урядовий кур'єр. 27.12.2014).

Зовсім іншу — інтелектуально-естетичну мотивацію мають реактуалізації ПВ із текстів дитячої літератури в художньому стилі, що є площиною згущеного цитування українського дитячого фольклору: *І всі ми приязним дивились оком / На ключ гусей, що плив шляхом високим, / І причувались в гоготанні їх / Добросусідські вигуки та сміх, / Як тут, у нас. О гуси, гусенята! / Прилиньте нині взяти на крилята / Земних дітей! / Та ні! Дарма! Дарма! / Мій сад — пустеля, і мій дім — тюрма* (М. Рильський); *Сумне і похилене дерево — / зелена ліра мого краю... І пригадаєш: / «Вербо рясна, відчинися, Ганна-панна йде»? / Відчиняється — / і входиш у казку* (І. Калинець); *Над шляхом, при долині, біля старого граба, / де біла-біла хатка стоїть на самоті, / живе там дід та баба, і курочка в них ряба, / вона, мабуть, несе їм яєчка золоті* (Л. Костенко); *вибігали діти надвір. / Топтали бузковий верес, / трусили на голови хвоц. / Здіймали страшенний вереск, / ласкаво просили дощ: / «Іди, іди, дощику! / Зварим тобі борщику, / Зварим тобі борщику. / В полив'янім горщику?..»* (Л. Костенко); *Жили у бабусі / Троє білорусів. / Один сірий, другий білий / Третій — в капелюсі. / Для того й тому, щоб / Втримать рівновагу, / З'їхалися в пушу / Підписать бомагу* (О. Ірванець). Помітно, що для відтворення в поетичному тексті (на відміну від публіцистичного чи рекламного) визначальним є естетичний зміст ПВ,

що в нові мовно-літературні контексти входять і в форматі точних графічно маркованих цитат, і як трансформовані апеляції та ремінісценції.

Акцентовану негативну оцінність засвідчують реактуалізації мотивованого народною казкою ПВ *два цапки на вузькій кладці*. У сучасній публіцистиці його використовують для експресивного підкреслення необдуманого, невиправданого впертості співрозмовників, не готових поступитися власною позицією навіть заради високої мети чи з міркувань самозбереження: *В обласній раді депутати БЮТу і «Нашої України» зчепилися, як ті два цапки на вузькій кладці* (<https://maidanua.org.arch.2009>). Вживання зневажливо-оцінного ПФ у структурі порівняння пом'якшує загальну інвективну модальність контексту, однак не нівелює негативної конотації.

Прецедентне ім'я *Баба Яга* в мовній свідомості наших сучасників виявляє значно ширший, ніж первинна назва казкової істоти, семантичний обсяг. Сьогодні публіцистичні, розмовно-побутові контексти підтверджують його актуальність як вторинної експресивно маркованої номінації із значеннями: 1) «літня, зовнішньо неприваблива, навіть потворна жінка»; 2) «зла, недобра, сварлива жінка» (СУМ XI: 622). Пор.: *Психологи: Янукович — це Коцій Безсмертний, а Тимошенко — Баба Яга* (Кореспондент.net.17.10.2007); *Шполянську «бабу ягу» її брат прийшов визволяти з поліції з пістолетом* (Дзвін. 15.08.2018). У медіатекстах про актуальні події національного політичного життя це ім'я послідовно реалізує семи 'злість', 'підступність', 'агресивність', 'лукавство'.

Мова публіцистики також істотно розширює референтну сферу прецедентного імені *Баба Яга*, застосовуючи його щодо чоловіків (пор.: *Гриценко як «баба яга» української політики* (ВолиньPost. 29.01.12) та інституцій (*Яцковський закликає ВР втрести з децентралізацією тергромад, а ЦВК перестати бути Бабою Ягою*) (<https://ngp-ua.info/2016/10/29578>).

Інший знаковий аспект використання імені *Баба Яга* в сучасних публіцистичних текстах — формула *Баба Яга проти* («безпідставний, але підкреслено категоричний протест; протест заради протесту»), що апелює до ключової фрази відомого однойменного мультфільму. Пор.: *Баба Яга проти — реакція ватажків ОРДЛО на децентралізацію без особливого статусу* (Патріот Донбасу. 14.12.2019); *«А Баба Яга — проти!» Сьогодні роль недоволеної бабці взяла на себе російська влада в особі Газпрому. Він виявився єдиною зацікавленою стороною, яка виступила проти встановлення європейських правил на пункті з'єднання ГТС України та Польщі* (<https://www.facebook.com/NaftogazUA/posts/1300746306671818/7.03.2017>); *Баба Яга проти. Клуби Ахметова не хочуть розширення футбольної Прем'єр-ліги* (<https://glavcom.ua/sport/news/...611422.html/19.07.2019>); *Головною новиною тижня став звіт Нідерландів щодо катастрофи малайзійського «Боїнга» на Донбасі минулого року. Результати звіту не задовольнили Російську Федерацію, через що Москва почала свою звичну гру «Баба Яга проти»* (<https://www.unn.com.ua/uk/news/1511017/16.10.2015>); *Баба Яга проти: Московський патріархат заявив, що не буде проводити богослужіння з ПЦУ*

(<https://rubryka.com/2019/01/06>); *Обов'язково знайдеться індивід, котрий шокує громадськість за принципом «А Баба Яга — проти»*. Причому в нашому випадку Баба Яга анонімна (Урядовий кур'єр. 16.06.20). Прикметно, що у винесеному в заголовок статті трансформованому варіанті *А президент проти* (Сільські вісті. 07.08.2018) зв'язок із прецедентним мультиплікаційним текстом ослаблюється — більшість читачів інтертекстуальної кореляції не реконструюють.

Пізнавальним щодо лінгвокогнітивного розвитку розглядуваного ПВ є його нарощення суттєвими для ситуації, на яку воно оцінно спроектоване, предикативними, обставинними та ін. компонентами: *Навіть якщо Баба Яга буде проти, філармонійне літо продовжуватиме радувати дітей* (<http://nota.net.ua/index.php?id=953>); *Новорічне свято відбулося, хоча й Баба Яга була проти* (<https://nubip.edu.ua/node/41414>); *Коли всі за реформу охорони здоров'я, а Баба Яга знову проти* (<https://life.pravda.com.ua/columns/2016/08/10/216423>).

Із-поміж реактуалізовуваних у сьогоденній мовній практиці ПФ із творів українських письменників варто виокремити вторинну номінацію *Фарбований Лис* — «людина, яка приховує свою справжню сутність, вдало адаптується до ситуації» (пор. *перифарбовуватися / перифарбуватися* — «2. перен. Змінювати свої погляди і переконання, звичайно прибираючи іншого зовнішнього вигляду. // Удавати з себе прихильника кого-, чого-небудь, приховуючи свої справжні погляди» (СУМ VI: 306)). У публіцистичних текстах цей образ, засвоєний із тексту улюбленої багатьма поколіннями українців однойменної казки Івана Франка, уживають для дошкульної зневажливої характеристики політичних і громадських діячів, які ідейно мімікують для досягнення тимчасових або стратегічних результатів політичної боротьби: *Цієї ж весни 2014 року фарбований лис Олексій Гончаренко став головою передвиборчого штабу Порошенка в Одеській області* (Свобода. 2016.22–28.12); *Сіромаха з Нацкорпусу напосівся на фарбованого лиса Садового* (<https://varianty.lviv.ua/59577/12.02.2019>); *Кравчука колись у Львові назвали, що він фарбований лис. Таким цей дідуган і залишився. Дуже мала надія, що він щось добре зробить для України* (www.pravda.com.ua. 10.08.2020).

Найбільш синергетичні, рецептивно резонансні прецедентні власні назви й загальні номінації, а також висловлення з текстів *зарубіжної дитячої літератури* референціюють до літературних обробок та авторських казок Г.Х. Андерсена, Ш. Перро, братів Грімм (*Білосніжка, Попелюшка, гідке каченя, принцеса на горошині, спляча красуня, уколоти веретеном / голкою, заснути тисячолітнім сном, п'ятеро з одного стручка, непохитний / стійкий олов'яний солдатик, голий король; бабусю, чому в тебе такі великі очі?; любе дзеркальце, скажи, та всю правду розкажи*), до творів А. Сент-Екзюпері (*ми відповідаємо за тих, кого приручили; всі ми родом із дитинства; всі дорослі колись були дітьми, але мало хто з них про це пам'ятає; по-справжньому бачить тільки серце, очима найголовнішого не побачиш; серед людей також самотньо; справжніх друзів швидко не набудеш*), Р. Кіп-

лінга (*ми з тобою однієї крові — ти і я; Акела схибив / промахнувся*), А. Ліндгрєн (*любий Карлсон; мужчина в розквіті сил; не в пирогах щастя*), Л. Керола (*найкращий спосіб пояснити — зробити самому; сидіти без діла — справа нелегка; коли в голові порожньо, почуття гумору вас не врятує; все, сказане тричі, стає істиною; час дуже не любить, коли його вбивають*) та ін. Пор. у мові поезії: *Підкорюсь всесильному порядку. / Заведу я свій годинник-прядку. / Уколюсь тонким веретеном / і засну тисячолітнім сном* (І. Жиленко); *Хто ж зварить для Студента / зелений борщик, хто ж? / А він не сумує. / Чуєте, на горіщі / над плиткою чаклує. / Підійдїть-но ближче. / Голос: «П'ятеро з одного стручка... / та ще горошина, / на якій спала принцеса, — / це вже цілий гороховий суп / для поета (і для поетеси)»* (І. Жиленко); *А очі / ти не смійся / були здивовані, ясні, / мов у химерниці Аліси в краю чудес...* (І. Жиленко).

Загальновживані, не обмежені стильовими рамками й абсолютно симетричні щодо змістово-оцінного відтворення в текстах різних стилів прецедентні образи *кресало, чарівна паличка, лампа Аладдіна*, що синонімізовані в значенні «засіб швидкого і легкого, чудодійного досягнення мети, простого й швидкого вирішення проблем».

Найширшу амплітуду номінативно-оцінного розвитку спостерігаємо щодо ПВ *ми з тобою однієї крові* (ПТ — «Книга джунглів» Р. Кіплінга). Попри домінування прецедентного значення «духовна спорідненість», його сьогодні вживають у найрізноманітніших варіантах — від ментально суголосних, до парадоксальних, емпатичність яких зумовлена «ефектом обманутого очікування».

Так, абсолютне продовження прецедентного змісту «єдність людини і тварин як частин живого світу» спостерігаємо в контекстах, семантичну цілісність яких творить зв'язок точно відтвореної цитати Р. Кіплінга (в якій у ключовій лексико-синтаксичній позиції збережено особовий займенник *ми*) з лексемою *тварина*, що актуалізована в наступній частині тексту: «**Ми з тобою однієї крові. Тварини на передовій** (Невигадані історії. 2016.05.01); «**Ми з тобою однієї крові**»: у Львові відбувся Марш за права тварин (zahid-net.cdn.ampproject.org/2019.09.15).

Розширене афористичне значення «духовна спорідненість», яке теж виявляє змістово-оцінну суголосність із прецедентним текстом «Книги джунглів», засвідчують різностильові (поетичні, публіцистичні, політично-риторичні) реактуалізації: **Ми з тобою однієї крові. / Ти став рідним мені, солдате! / Я пишаюсь, мій брате тобою. / Ти пішов в бій — всіх нас захищати** (<http://www.yrok.net.ua/load/.../207-1-0-4310>); **Ми з тобою однієї крові / Ми в світ прийшли для щастя і любові, / Усі ми — діти неповторної природи. / Ми з вами — рідні, ми — брати по крові, / Якої б нації не були чи народу** (www.poetryclub.com.ua/printpoem.php?id=394852); **Шукай людину, яка допоможе забути страхи. Про кого сміливо зможеш сказати: «Ми з тобою однієї крові»** (<https://nv.ua/ukr/style/kultura/.../50057774.html>); Джозеф Редьярд Кіплінг дав усім розвідникам ключ у своїй безсмертній «Книзі джунглів», **Треба просто сказати, тому, кого вербуєш: «Ми з тобою однієї**

крові — ти і я» (<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2305170>); Здається, кожен дивувався і захоплювався безсмертною формулою **«Ми з тобою однієї крові»**. І ось нарешті на Майдані вона почала діяти. Заповітні слова ... стають вашою перепусткою у спільноту, гарантією, що вас захистять при потребі, що ви отримаєте підтримку і відчуєте дружнє плече. ... люди відчують, що **ви — однієї з ними крові**, бо в основі впізнавання своїх лежить щось більше, ніж просто слова чи просто ідеологія (День. 24.01.2014). Пор. саркастичне переосмислення в публіцистичному заголовку статті про співпрацю представників партій, які формально позиціонують себе як політичних опонентів: **«Ми з тобою однієї крові»**: нардеп Зеленського похвалив Добкіна (Патріоти України/patrioty.org.ua/ 2020.01.24).

Асоціативна пам'ять розглядуваного ПВ природно іррадіює на тематичні поля «толерантність», «взаєморозуміння», «дружба»: **«Ми з тобою однієї крові»** — година толерантності в Білгород-Дністровській бібліотеці ім. Лесі Українки (bilgorod-d.org.ua/26-11-2018); **«Ми з тобою однієї крові»**: дев'ять секретів сестринсько-братської дружби. Як допомогти дітям стати кращими друзями (womo.ua); **Вправа на формування довіри «Пошук спільного»**. Тут працює так званий принцип Мауглі: **«Ми з тобою однієї крові»**. Люди починають симпатизувати тим, з ким знаходять щось спільне, — і це дозволяє уникати гострих дискусій (<https://happymonday.ua/20.08.19>). Ключові змістові лексеми таких контекстів, крім уже згаданих **дружба, довіра, толерантність**, — іменники **друзі, спільне**, дієслівні конструкції **починають симпатизувати, уникати гострих дискусій** тощо.

Упізнаваністю, культурною пам'яттю та асоціативно-емоційною резонансністю аналізованого ПВ віртуозно маніпулюють автори публіцистичних текстів, щоб викликати передбачувано позитивний емоційний відгук потенційних читачів. Цю маніпулятивність переконливо демонструє слоган соціальної реклами, яка популяризує донорство в Україні: **Ми з тобою однієї крові. Стань донором — допоможи поповнити банк крові** (<https://nv.ua/ukr/ukraine/events>). Узагальнено-образний зміст афоризму Р. Кіплінга тут звужено до конкретно-прагматичного значення, а мотивувальним стимулом для обігрування цитати слугує семантика стрижневої, змістово визначальної для неї лексеми **кров**. Так виявляється прагматично-утилітарна, маніпулятивна природа реклами, яка «використовує прийоми мовної демагогії для досягнення комунікативного [...] ефекту» [2: 90]. Пор. семантично конгруентні реактуалізації в текстах з іншою, не рекламною інтенційністю: **Ми з тобою однієї крові. Говоримо про брак донорської крові та популяризацію донорства в Україні** (<https://nv.ua/ukr/ukraine/events>)¹; **«Ми з тобою однієї крові»**: чому у нас катастрофічно не вистачає **донорів** (<https://m.youtube.com>); **«Ми з тобою однієї крові»**: студенти факультету ветеринарної медицини долучилися до **донорства крові** (btsau.edu.ua/2019.03.01); Харківські укропівці долучилися до **донорської акції «Ми з тобою**

¹ **Ми з тобою однієї крові** — рекламне гасло Міжнародного дня донора (14 червня).

однієї крові» (<https://ukrop..party/2017.01.26>); **Ми з тобою однієї крові! Під таким гаслом прикордонники-донори** здали понад 13 літрів крові для військовослужбовців **Нацгвардії** (<https://ngu.gov.ua/2015-09-04>).

Ефективний механізм для різнодискурсивних переосмислень цитати Р. Кіплінга, що виявляє можливості її мовної гри з новим контекстом, а ширше — із мовною свідомістю сприймачів цього контексту, — це субституція одного з ключових слів. Так, заміна ключового з погляду інтимізації особового займенника *ми* на офіційно-ділову номінацію *мін'юст* надає висловленню публіцистичності: *З нагоди Дня благодійності пройшла ініційована Міністерством юстиції благодійна донорська акція «Мін'юст з тобою однієї крові», в рамках якої понад 100 співробітників органів юстиції здали кров для дітей у лікарні «Охматдит»* (<https://minjust.gov.ua/news>).

Несподіване завершення реактуалізації ПВ, що має сучасне термінологічне визначення як «ефект обманутого очікування», зумовлює лексична субституція в рекламі кави «Fort»: *Кава. Кава по-домашньому. Кава по-ранковому. Кава по-сусідськи. Кава по-різному, та традиційний насичений смак уже понад 20 років. Fort — ми з тобою однієї кави*. Фатичність слогана пов'язана з тим, що у його фінальній фразі родова назва рекламованого продукту *кава* дуже органічно «підмінює» прецедентну лексему *кров*. Цьому, зокрема, сприяє їх структурна (двоскладовість) та акцентологічна (наголос на першому складі) сумірність у формі родового відмінка, що в сукупності зберігають прецедентну синтаксичну структуру й ритміку фрази, підтримують її впізнаваність, а отже, помножують емпатичність сприймання.

Актуальна номінативно-оцінна одиниця сучасної політичної публіцистики — *Акела промахнувся / схибив* (ПТ — твір Р. Кіплінга «Книга джунглів»). В усних і писемних текстах, які тематично корелюють із ментальним полем «політична боротьба», це ПВ вживається як негативна констатація-характеристика помилкових дій, неправильної тактики, некоректної поведінки, що призвели конкретного політика, партію чи їх стратегію до очевидної поразки. Пор.: *Акела промахнувся!* — політолог розкрив технологію Банкової на виборах Президента (<https://www.youtube.com/watch?v=uLSotiJNSYY>); *Мене запитують: яке твоє ставлення до статті Віктора Пінчука у WSJ. Чесно кажучи, не бачу потреби реагувати... Вважаю, що це той випадок, коли «Акела промахнувся», — зазначив Чалий* (<https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2149821>); *При нинішній динаміці рейтингу «Слуги народу» є велика ймовірність, що в найбільших містах партія президента програє битву за міськраду... А це вже могло трактуватися і на загальнонаціональному рівні як «Акела промахнувся»* (<https://www.volyn-news.com/ua/news/.../7.05.2020>); *Якщо «Акела промахуватиметься» раз за разом, політичне майбутнє преЗЕденту світить жалюгідне* (<https://tverezo.info/pp/post/92435/18.05.2019>). Сумірність прецедентної літературної та схарактеризованої засобами публіцистичної мови метатекстової ситуацій, а також номінативно-оцінну відповідність прецедентного й реактуалізованого вживань ПВ додатково підкреслює графосемантичне виділення лапками. Пор. також розвиток розглядуваного ПВ у медіатекстах, які

не тільки висвітлюють політичне життя країни, а й прогнозують його майбутнє: *Якщо підтримка у Зеленського є, то значить чхати він хотів на критиків і варто подумати навіть про другий термін. А якщо підтримки немає, то значить Акела промахнувся і йому кінець* (<https://glavcom.ua/columns/yemets/661448/.html>).

Окремо варто зауважити, що продемонстрована комунікативно-оцінна актуальність ПВ *Акела промахнувся* пов'язана з його відомістю, упізнаністю, завдяки яким вислів не потребує додаткових пояснень і лінгвокультурологічних коментарів.

Цілісність дискурсу культури дитинства творять, крім дитячої літератури, також тексти створених для дітей **кіно- й мультиплікаційних фільмів**, які безпосередньо й надзвичайно активно впливають на формування комунікативного досвіду дитини.

Мультиплікація — це «сфера стилізації сучасної культури спілкування, до якої з найменших років прилучаються діти, проводячи біля теле- й комп'ютерних екранів більше часу, ніж за будь-яким іншим заняттям, і засвоюючи відповідно через діалоги лексико-фразеологічні комунікеми» [6: 1]. Тому логічно, що популярні тексти мультиплікації збагачують лінгвокогнітивний досвід дитини, зокрема входять в її активний словник у форматі прецедентних імен (*Капітошка, Матроскін, Чебурашка, Шапокляк, телепузики, сімейка Адамсів, Шрек, Фіона* та багато ін.) і прецедентних висловлень: *хлопці, давайте жити / живімо дружно* (мультиплікаційний ПТ — «Пригоди кота Леопольда»); *мужчина в розквіті сил; не в пирогах щастя* (мультиплікаційний ПТ — «Карлсон, який живе на даху»); *я ще й хрестиком вишивати можу; вуса і хвіст — ось мої документи; у нас взимку навіть студенти в кедах не ходять; вітаю тебе, Шарику, ти бовдур* (мультиплікаційні ПТ — «Простоквашино» та «Зима в Простоквашино»); *здається, дощ починається; це якісь неправильні бджоли, вони дають неправильний мед; куди йдемо ми з П'ятчком..; ти застряг? ні, я просто відпочиваю; здається, тут колись зберігали мед* (мультиплікаційний ПТ — «Вінні-Пух»); *ну, заєць, постривай!* (мультиплікаційний ПТ — «Ну, постривай»); *як ви яхту назвете, так вона і попливе* (мультиплікаційний ПТ — «Пригоди капітана Врунгеля»); *щоб усі боялись, щоб не насміхались* (мультиплікаційний ПТ — «Капітошка») та ін. Мовна практика сучасної публіцистики, політичної риторики, розмовно-побутове спілкування вже закріпили, утрадиційнили комунікативно-оцінний статус більшості з них як «носіїв інформації про те, що відбувається в сучасному суспільстві, як до тих або тих важливих чи менш значущих змін причетні окремі люди (політики, державні діячі й т. д.), різні об'єднання людей (за партійною належністю, громадською діяльністю і т. ін.)» [11: 3]. Пор.: *Давайте жити дружно. Друзі! Ми хочемо зберегти теплу і доброзичливу атмосферу спілкування* (<https://help.letyshops.com/hc/uk/articles>); *Давайте жити дружно: як налагодити роботу аудиту, керівництва та акціонерів* (<https://pro.rbc.ru/demo/5d48046>); *Давайте жити дружно: чому ГРД відмовилася брати участь в оцінюванні суддів* (<https://ukr.lb.ua/news/2018/03/27/393718>); *«Хлопці, давайте жити*

дружно!». Кадиров відповів на слова про блокаду флотом США постачання енергоносіїв РФ на Близький Схід (<https://gordonua.com/ukr/news/worldnews/.../390175.html>).

У вагомій для сучасної теорії прецедентності й інтертекстуальності праці «Лінгвокультурні концепти прецедентних текстів» Г.Г. Слишкін розглядає типові шляхи й механізми засвоєння прецедентних текстів, які в мовній практиці в когнітивно згорнутому, енграмованому форматі рефлексують генетично належними до них концептами (іменами, висловленнями, образами тощо). До основних типів дослідник зараховує 1) безпосереднє сприймання мовцем первинного ПТ і 2) сприймання реінтерпретованої версії ПТ у форматі іншого жанру [9: 86–87].

Евристичну цінність тези Г.Г. Слишкіна для аналізу мультиплікаційних та художніх фільмів як складників, пізнавально-розвивальних сфер культури дитинства визначає те, що значна їх частина — це екранізовані версії літературних творів. А отже, при їх перегляді (часто багаторазовому) відбувається не безпосереднє сприймання первинного ПТ, а тільки засвоєння його адаптованої екранної версії. І в активний словник дитини (із проекцією на потенційну відтворюваність у «дорослій мові») часто входять фрази, які у звичному для нас форматі з'явилися саме у фільмі. У прецедентному літературному тексті вони або мають інше звучання, або відсутні взагалі.

До таких опосередковано засвоєних і глибоко вживлених у сучасний словник належить фраза *він полетів, але обіцяв повернутися* з уподобаної різними поколіннями українських мовців мультиплікаційної версії твору А. Ліндгрена «Карлсон, який живе на даху». Незважаючи на первинність літературного тексту (що теж є популярним серед юних читачів), у колективній мовній свідомості прижилася і сьогодні інтенсивно тиражується мультиплікаційна цитата — очевидно, з огляду на потенційну придатність бути екстрапольованою на поширену і в побуті, і в суспільно-політичній практиці ситуацію «хтось іде (від'їжджає, відлітає) кудись, до кого-, чого-небудь, з певною метою або через певні причини». При тому, що фраза є впізнаваною і не потребує рецептивного увиразнення, «полегшення» метаоператорами чи додаткових лінгвокультурологічних коментарів, в окремих контекстах її все-таки супроводжує вказівка на суб'єкт прецедентного висловлення. Пор.: *Вадим Олександрович обговорив з хлопцями перспективи подальшої взаємодії, запросив відвідати авіаклуб «Одеса» на аеродромі Гідропорт і пообіцяв в наступаючому новому році нові акції для майбутніх пілотів від одеських авіаторів. Після чого, як говорила відома Френкен Бок: «Він полетів ... Але обіцяв повернутися»* (<http://www.glau.kr.ua/index.php/ua/home-ua/news/1219>).

Значна кількість реактуалізацій розглядуваного ПВ дає змогу докладно простежити механізми його семантико-структурного інтегрування в нові публіцистичні контексти й змістово-оцінної реалізації в цих контекстах залежно від тематичної спрямованості макротексту. Так, сугестивно-інтертекстуальний потенціал цього ПВ, його фатично-емпатична

функція найчастіше розкриваються в газетних заголовках. Більшість виявлених заголовків — це двосегментні синтаксичні конструкції, де перша частина — дослівно відтворене ПВ *Він полетів, але обіцяв повернутися*, а друга — його своєрідна конкретизація-пояснення. Тому природно, що саме в другій частині відбувається «розгерметизовування», уточнення змісту особового займенника *він*:

— загальною назвою: *Він полетів, але обіцяв повернутися... Що робити, якщо працівник «застряг» у відпустці* (Оплата праці. Березень 2020. № 6/1);

— прізвищами, іменами відомих людей — зазвичай політиків, громадських діячів, одіозних особистостей: *Він полетів, але обіцяв повернутися. Ломаченко продовжить готуватися до бою з Рігондо в США* ([http:// kievboxing.com/news/4642](http://kievboxing.com/news/4642)); *Він полетів, але обіцяв повернутися. Великий дзен-буддист Тайлер Дьорден став кумиром мільйонів* (Голос України. 24.07.2012).

Часто застосовується прийом субституції особового займенника *він* власним іменем відомої особи: *Кудрявцев полетів, але обіцяв повернутися* (<http://vikka.ua/novini/97245.3.12.2014>); *Акаєв полетів, але обіцяв вернутися* (Голос України. 01.04.2005). При цьому варто диференціювати самі ситуації, відповідно до яких ПВ у заголовку виконує тільки фатичну або ж фатично-іронічну функцію.

У першому випадку йдеться про завершення візитів відомих політиків, економістів, акторів, співаків, спортсменів в Україну: *«Він полетів, але обіцяв повернутися»: Пласідо Домінго вперше відвідав Київ. Історична подія відбулася 13 лютого в Палаці «Україна»* (<https://www.5.ua/afisha...186756.html>/ 15.02.2019); *Тіллерсон полетів, але обіцяв повернутися* (<http://mediarnbo.org/2017.07.11>); *Джеймс Тоні полетів, але обіцяв повернутися* (<https://ischool.org.ua/index.php/ukr>); *«На жаль, я змушений полетіти в США через сімейні обставини. За 2 місяці, проведені з командою, я багато навчився в якості тренера. ... Він полетів, але обіцяв повернутися», — написав Едмар* (<https://sector.depo.ua/ukr/football/.../23.09.2019>).

Фатично-іронічний тип реактуалізації розглядуваного ПВ актуальний для статей-реакцій на гучні політичні або соціальні події, які набули негативного резонансу в суспільстві, були сприйняті загострено-критично: *«Він полетів, але обіцяв повернутися»: як Артеменко відреагував на припинення громадянства України* (<https://racurs.ua/ua/n87242/30.04.2017>); *Він полетів, але обіцяв повернутися. Екснардеп Кононенко, якого 10 днів тому затримували в аеропорту, зник* (<https://glavcom.ua/news>); *Полетів, але обіцяв повернутися. Реакція на поспішний від'їзд Бабченка* (Корреспондент.net/ 4.11.2019); *«Полетів, але обіцяв повернутись»: втеча Мельника як втілення української корупції* (Тиждень.ua.2013-08-11); *«Полетів, але обіцяв повернутися»: Україна не пустила єпископа УП* (<https://ua-news.liga.net.14.02.2019>). Прикметним для проілюстрованих контекстів є використання в коментувальній частині негативно-оцінних компонентів *втеча, поспішний від'їзд, зник, не пустила, корупція*, що створюють модальну цілісність з іронічною маркованістю ПВ у заголовку.

Унаслідок подальшого номінативно-оцінного розвитку аналізоване ПВ трансформується в заперечну констатацію (*Хто є власником вим-віа? Власник вим-віа полетів і не обіцяв повернутися* (<https://letsgotour.ru/uk/tailand>), а також починає вживатися щодо неістот (*Полетів, але обіцяв повернутися: економіст оцінив шанси здешевлення долара* (news.finance.ua/09.02.2016), тобто стає своєрідним вербальним штампом. Очевидним у цьому разі є ефект мовної гри, що його спостерігаємо в іронійній семантиці *долар полетів* — «виріс у ціні». Передбачаючи складні когнітивно-оцінні процеси співвіднесення прототекстової і метатекстової форми й змісту ПВ, така мовна гра потребує від реципієнта належної лінгвокультурної ерудиції, рецептивної підготовленості для сприймання й розуміння публіцистичного заголовка.

В іншому фрагменті іронійність постає на колажованій грі слів і ситуацій, які кожна по-своєму апелюють до двох різних прецедентних текстів, але належно зрозумілими можуть бути тільки в голографічно-цілісному, синтезованому їх сприйманні. Пор.: *У середу Арсеній Петрович, як у свій час Віктор Ющенко, заявив: «Я йду, щоб повернутися. Але вже не сюди». «Він полетів, але обіцяв повернутися... Ах, милий, милий...» «Карлсон!» — скажете ви. Звичайно, це він — полетів і обіцяв повернутися. А якщо він повернеться, то, можна сказати, йому не «Прощайте», а «До побачення»... Але це вже зовсім інша історія — «Мері Поппінс, до побачення»*. (https://www.zhitomir.info/news_30562.html). Для розкодування авторської іронії ключовим виявляється розуміння референцій до ПТ мультфільму «Карлсон, який живе на даху» (двічі повторене ПВ *Він полетів, але обіцяв повернутися... Ах, милий, милий Карлсон!*) та художнього фільму «Мері Поппінс, до побачення!» — кінематографічної версії казок Памели Треверс про няню-чарівницю, що виховує дітей в одній із лондонських сімей. Ігровий характер їх зіткнення в межах одного контексту простежуємо в кореляціях ситуацій та асоціативно пов'язаних із ними мовних формул (*йду, щоб повернутися — полетів, але обіцяв повернутися > прощайте — до побачення > Мері Поппінс, до побачення!*).

Семантичний обсяг прецедентного імені *Мері Поппінс* і прецедентного висловлення *Мері Поппінс, до побачення!* по-новому були розгерметизовані в контексті передвиборної та післявиборної риторики-2020 у зв'язку з резонансним рекламним роликком і програвшем на виборах кандидата на пост мера Києва Ірини Верещук. На асоціативну пам'ять цих ПФ спираються десятки іронійно-саркастичних оцінок, у яких об'єктами обігрування стають усі без винятку компоненти ПВ — ім'я (*Ірино Поппінс, до побачення* (<https://nationalcorpus.org/24.09.2020>)); прецедентна ситуація «жінка літає» з характерним для неї атрибутом — «парасолька» (*Мері Поппінс, до побачення! Верещук підвісили з парасолькою над мостом Кличка* (<https://bigkyiv.com.ua.3.09.2020>); *Мері Поппінс, до побачення! Верещук літала з парасолькою над Києвом* (Високий замок. 03.09.2020). Однак найдошкульнішими виявилися інтерпретації, вибудовані на грі прямого літературного значення дієслова **пролітати** — «швидко проноситися в

повітрі над ким-, чим-небудь, повз когось, щось і т. ін. завдяки певній зовнішній силі (вітру, поштовху тощо) (СУМ VIII: 217) та переносного розмовного — «не досягати бажаних результатів»: *Мері Поппінс, до побачення: чому Верещук пролітає в Києві* (<https://fakty.org.12.10.2020>); *Мері Поппінс, до побачення: Верещук пролітає на виборах* (<https://jae.com.ua.12.10.2020>).

Загалом уживання ПВ із текстів дитячих мультиплікаційних і художніх фільмів знакове для сучасної мовної практики, передусім для мови публіцистики та політичної риторики. Засвоєні через екранну культуру прецедентні імена, висловлення активно експлуатуються як інструмент номінації, оцінювання, як засіб іронійного мововираження.

Значний обсяг прецедентного словника культури дитинства становлять також фрази з **пісень дитячого репертуару**. У ядерну зону цього мікрокорпусу входять, наприклад, ПВ *унадився журавель до бабиних конопель* (ПТ — народна дитяча пісня «Унадився журавель»; *два веселі гусі* (ПТ — народна дитяча пісня «Жили у бабусі два веселі гусі...»); *у лісі, лісі темному, де ходить хитрий лис* (ПТ — новорічна пісня про ялинку); *чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові?* (ПТ — «Пісня про гарбуз» В. Александрова) та ін. Вони з дитинства знайомі більшості мовців, тому залишаються впізнаваними й емоційно резонансними одиницями сучасної комунікації.

ПВ *у лісі, лісі темному, де ходить хитрий лис* має різні формати реактуалізації — від точного цитування до різнотипних трансформацій із застосуванням прийомів редукції (до прецедентної формули-обставини *у лісі, лісі темному*), субституції суб'єкта дії (*лис — інвестор*), синтаксичної модифікації, змістово-оцінного переосмислення тощо. Пор.: *У лісі, лісі темному, де ходить хитрий... інвестор* (Голос України.11.08.2005); *У лісі, лісі темному зловили крадіїв* (<https://rivnepost.rv.ua/4.02.2020>); *У лісі, лісі темному, де квітам справжній рай...* (<https://www.volyn.com.ua/news/41694/02.07.2013>). Помітно, що така трансформація часто скерована на досягнення «ефекту обманутого очікування», коли конструкції, які починаються прецедентною обставиною *у лісі, лісі темному*, мають несподіване змістове завершення, не співвідносне з прецедентним текстом ні за змістом, ні за стилістичною тональністю. Стабільним залишається пряме обставинне значення.

У національній комунікативній практиці вже сформований стереотип уживання рядка з «Пісні про гарбуз» *чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові?* як жартівливого привітання чи звертання до близьких людей. Саме в цій функції висловлення відтворене в романі О. Гончара «Людина і зброя»: *На душі ставало все гнітючіше, аж поки десь уже опівночі над окопами не пролунав зненацька знайомий голос сержанта Цабєрябого: — Де тут мій Корчма? Чи живий ти, Корчмо? Чи живі ви та здорові, всі родичі гарбузові?* Інші прагматично-оцінні інтенції його вживання виявляють заголовки і заголовкові комплекси сучасної публіцистики: *Кабмін Януковича: «всі родичі гарбузові»* (<http://www.old.svoboda.org.ua/dopysy/035267>); *Щоб були завжди здорові всі родичі гарбузові. Або як не стати ворогом власному городу* (<http://www.greenweek.in.ua/index.php/info-materials/2014>); *«Родичі гарбу-*

зові» вродили нівроку (Сільські вісті. 23.09.2016). Схожі закономірності лінгвокогнітивного й оцінно-номінативного розвитку спостерігаємо також щодо інших фрагментів цього прецедентного пісенного тексту: **Ой гарбузе ти перистий...** (Україна молода. 28.10.2015); **Обізвався старий біб: світовий попит на бобові стимулює аграріїв урізноманітнити сівозміну** (Україна молода. 27.12.2016).

Узагальнюючи, констатуємо репрезентативність ПФ, генетично пов'язаних із текстами культури дитинства, у різностильовій і різножанровій українській мовній практиці. Більшість таких ПФ належать до сфери дитячої літератури (української та світової), також активно відтворюються знакові, впізнавані імена та висловлення з мультиплікаційних фільмів і дитячих пісень. Зберігаючи чітку однореферентну співвіднесеність із прецедентними текстами, вони входять у лінгвокогнітивний простір сучасної мови як комунікативно актуалізовані одиниці з утрадиційненими змістом і формою, які навіть у разі трансформації відповідно до номінативно-оцінних потреб нового тексту залишаються рецептивно прозорими й не потребують культурологічного коментаря.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кондратенко Н., Стрій Л., Білінська О. Лінгвопрагматика політичного дискурсу: типологія мовленнєвих жанрів. Одеса, 2019.
2. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. Москва, 2004.
3. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. Москва, 2011.
4. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. Санкт-Петербург, 2000.
5. Попович О.В. Культура дитинства як особливий соціокультурний мікрокосм. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2014. Вип. 1. С. 33–38.
6. Прилипко Ф.Є. Лексико-фразеологічні комунікеми в сучасному дитячому мультиплікаційному фільмі: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2019.
7. Сіткар В.І. Субкультура дитинства в контексті сучасної масової культури та взаємодії з медіа. *Science and Education a New Dimension: Pedagogy and Psychology*. Vol. 3. 2013. С. 190–194.
8. Словник української мови: В 11 т. Київ, 1970–1980.
9. Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов. Москва, 2000.
10. Смирнова Е.О., Быкова М.В. Телепузик как герой нашего времени. URL: <http://www.fpo.ru> (дата звернення: 18.07.2020).
11. Степаненко М.І. Публіцистично-політичні перифрази в українській мові: 2017. Полтава, 2018.
12. Супрун А.Е. Текстовые реминисценции как языковое явление. *Вопросы языкознания*. 1995. № 6. С. 17–29.
13. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. Т. 3. Київ, 1977.
14. Фельдштейн Д.И. Детство как социально-психологический феномен и особое состояние развития. *Вопросы психологии*. 1998. № 1. С. 7–14.

REFERENCES

1. Kondratenko, N., Stryi, L., Bilinska, O. (2019). Linguovopragmatics of political discourse: a typology of speech genres. Odessa (in Ukr.).
2. Kuzmina, N.A. (2004). Intertext and its role in the processes of evolution of poetic language. Moscow: URSS (in Rus.).
3. Obukhova, L.F. (2011). Age-related psychology. Moscow (in Rus.).
4. Osorina, M.V. (2000). The secret world of children in the space of the world of adults. St. Petersburg (in Rus.).

5. Popovych, O.V. (2014). Childhood culture as a special socio-cultural microcosm. *Bulletin of Zhytomyr State University named after Ivan Franko*, 1, 33–38 (in Ukr.).
6. Prylypko, F.Ye. (2019). Lexical and phraseological communication in a modern children's cartoon: Abstract. dis. ... cand. philol. science. Kyiv (in Ukr.).
7. Sitkar, V.I. (2013). Childhood subculture in the context of modern massculture and interaction with the media. *Science and Education a New Dimension: Pedagogy and Psychology*, 3, 190–194 (in Ukr.).
8. Dictionary of the Ukrainian language (1970–1980). Vol. I–XI. Kyiv (in Ukr.).
9. Slyshkin, G.G. (2000). Linguocultural concepts of precedent texts. Moscow: Academia (in Rus.).
10. Smirnova, E.O., Bykova, M.V. Teletubbies as a hero of our time. URL: <http://www.fpo.ru>. (Accessed: 18.07.2020) (in Rus.).
11. Stepanenko, M.M. (2018). Journalistic and political periphrases in the Ukrainian language: 2017. Poltava (in Ukr.).
12. Suprun, A.E. (1995). Text reminiscences as a linguistic phenomenon. *Questions of linguistics*, 6, 17–29 (in Rus.).
13. Sukhomlynskyi, V.O. (1977). Selected works: In 5 vols. Vol. 3. Kyiv (in Ukr.).
14. Feldstein, D.I. (1998). Childhood as a socio-psychological phenomenon and a special state of development. *Questions of psychology*, 1, 7–14 (in Rus.).

Статтю отримано 26.06.2020

Halyna Siuta, Doctor of Philology,
Researcher of the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: siutagalia@gmail.com
<https://orcid.org/0000000332731644>

PRECEDENT UNITS FROM THE TEXTS OF CHILDREN'S CULTURE IN MODERN UKRAINIAN COMMUNICATION

The article examines the corpus of precedent statements and precedent names from the texts of childhood culture, which already have become active nominative-evaluative units of modern Ukrainian communication (journalistic, political, advertising, artistic, conversational, etc.). These units are classified into several functional and thematic groups: 1) which are genetically connected with the texts of children's literature (national and world), 2) which are genetically connected with the texts of children's films and cartoons, 3) which are genetically connected with the texts of children's songs. Much less often speakers use precedent statements and names from texts of Ukrainian national riddles, counters, games, etc.

The communicative relevance and pragmatic load of these precedent units in oral and written texts of different styles are analyzed. Structural and semantic types of their exploitation are demonstrated too.

It is proved that in modern communicative practice precedent statements and precedent names from the texts of childhood culture are functioning as effective tool of secondary nomination of persons, situations, etc.

The researched material gives grounds to single out several typical communicative-evaluative models of reactualization of popular precedent phenomena from the texts of children's literature: 1) precedent names that characterize a person, phenomenon, object, etc; 2) precedent names and statements associatively correlated with the situation.

Precedent phenomena from the texts of foreign literature for children as well as from many modern cartoons and children's feature films adult speakers are naturally perceived as signs of "foreign" culture and require culturological commentary.

In living language practice, under the influence of lingual and extralingual factors, there is usually an expansion of the semantics of precedent phenomena.

Keywords: *texts of children's culture, modern Ukrainian language practice precedent units, precedent phenomena, precedent names, precedent statements, children's literature, children's movies and cartoons, children's songs.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.035>
УДК 81-112

І.Д. ФАРІОН, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови,
Національний університет «Львівська політехніка»
вул. Степана Бандери, 12, Львів, 79000
E-mail: iryna.farion@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5368-2055>

ПРОЕКЦІЯ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ: ВІД ПАМВА БЕРИНДИ ДО ПОСТМОДЕРНІЗМУ

У статті вперше здійснено проєкцію мовної свідомості в діяхронії: від передмодерного часу до сучасного постмодернізму зі спільною ментальною основою амбівалентного та гібридного характеру. Епіцентром аналізу діяхронної мовної свідомості є постать видатного лексикографа та видавця Памва Беринди крізь призму його видавничих передмов та мотивації створення «Лексикону словенороського» (1627). Доведено визначальність мовної свідомості в базових соціолінгвальних процесах.

Ключові слова: мовна свідомість, передмодерний час, постмодернізм, проста руська мова, «Лексикон словенороський», «Триодь постна».

Яка спільність між мовною свідомістю передмодерного часу Памва Беринди і теперішнім постмодернізмом? В еклектиці мовомислення, руйнуванні напружених мовно-світоглядових та екзистенційних опозицій, принципах сумісності несумісного. Наше завдання розкрити ці категорії, про історичний контекст яких ширше йдеться в монографії «Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV—XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива» [18].

Чому Памво Беринда як видатний лексикограф, видавець і представник освітньо-духовної еліти на межі XVI—XVII ст. став фокусом опозиції між *чужим* та *своїм* і водночас ланкою пошуку мовних компромісів, таких революційних у XVII ст. й показово згубних у XXI ст.?

Основою політичного статусу будь-якої мови, як і самого буття етнонації, є *мовна свідомість* її носіїв. Мета нашої розвідки — простежити еволюцію *мовної свідомості* крізь призму далекого передмодерного й

водночас теперішнього постмодерно-еклектичного часу. Quo vadis? Куди йдемо з нашою амбівалентною мовною свідомістю? Що в ній змінилося та які соціолінгвальні вияви вона має?

До проблеми мовної свідомості

Термін *мовна свідомість* трактуємо як сукупність культурно й соціально зумовлених настанов щодо мови, які відображають колективні ціннісні орієнтації (знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови) [22: 145; 13: 13]. Зазначений термін має свою історію дослідження та використання від праць Вільгельма фон Гумбольдта (термін *Sprachsinn*) у контексті специфіки кожної мови до сучасного різнотлумачення, що всебічно викладено у дослідженні Лідії Гнатюк [2: 7–17]. Серед українських істориків цей термін уживав Павло Житецький, який, досліджуючи «книжну українську мову в XVII ст.», зауважив: «Та не такі були умови суспільного життя, щоб ця думка [йдеться про вживання зрозумілої, народної мови у духовній літературі. — І. Ф.] без вагань і сумнівів могла ввійти в свідомість українських грамотних людей» [4: 21]. Свідомість мотивувала виникнення нових термінів: «Треба було так чи інакше погодити розумові інтереси тих і інших, а для цього потрібно було створити щось середнє між мовою слов'янською і народною. Свідомість цієї потреби виявилася в особливій термінології для назви народу руського, країни руської, мови руської» [там само: 24]. Як показав час, це «середнє між мовою слов'янською і народною», тобто *проста руська мова*, не без впливу зовнішніх політичних обставин окупації України Московською державою тяжко помирало впродовж усього XVIII ст.

Мовну свідомість сприймаємо як передумову формування суспільного статусу, а відтак його основний ментальний стрижень. Французький соціолінгвіст Жозеф Вандрієс констатував, що мова закорінена в глибинах індивідуальної свідомості, звідки й бере свою силу, щоб втілитися в звуковому мовленні. Проте індивідуальна свідомість — це лише елемент колективної свідомості, що диктує свої закони особистості [1: 322].

Для середньовічного універсалізму й панівного теократизму часів Памва Беринди (пр. 1555–1560–1632) характерна «*дуалістична свідомість*» [23: 74], виявлена у двох історіях і мовах: священній (церковнослов'янська мова) та світській (руська, польська мови). Разом із тим мовна свідомість існує у двох формах — колективній (суспільній) та індивідуальній. Якщо індивідуальна мовна свідомість формується переважно під впливом мовних знань, світогляду й особистого досвіду, то колективна (суспільна) зумовлена культурними традиціями, панівними ідеологічними й ціннісними орієнтаціями [13: 15].

Колективна мовна свідомість духовно-освітньої еліти, до якої належав Памво Беринда, формуватиме шлях розвитку та визначатиме спектр функцій староукраїнської (руської) мови та української (руської) ідентичності, попри панівну на той час *конфесійну ідентичність*, хоч і фундаментально захитану Берестейською унією 1596 р.

Мовна свідомість корелюється з поняттям *мовної особистості* як родове поняття з видовим, становлячи стрижень мовної особистості. Ґрунтовний аналіз вітчизняних та закордонних праць з проблематики *мовна особистість* подала Лідія Гнатюк [2: 17–30]. У цій розвідці мовну особистість трактуємо як мовне фокусування і мовний вияв суспільно-політичних процесів, ідейно-філософських орієнтацій та індивідуальних прагнень у суспільно заангажованому індивідуумі. Інакше, мовна особистість — мовний фокус світогляду епохи. Сьогодні у нас не так багато яскравих мовних особистостей, що відображали б *національну*, а не *гібридно-ліберальну* чи *колоніальну* модель мовної свідомості. Саме звідси панування ліберально-гібридної моделі мовної політики, що сягає і цього часу неподоланих амбівалентних (чи дуалістичних) цінностей. У цьому основна ментально-мовна спільність між передмодерним часом і теперішнім постмодернізмом.

Погоджуємося, що структуру мовної особистості — у цьому випадку Памва Беринди — утворюють три рівні: вербально-семантичний, або лексикон особистості; лінгво-когнітивний, втілений у словнику особистості, тобто в її системі знань про світ; мотиваційний, тобто рівень діяльнсько-комунікаційних потреб, що відображає так званий *прагматикон особистості* — систему її цілей, мотивів, настанов та прагнень, який насправді є найвищим і визначальним рівнем мовної особистості [5: 37, 238].

Мовна свідомість є виявом рефлексій над мовою, роздумів, сповнених суперечностей і мимовільного чи вольового аналізу свого психолінгвістичного стану. Галина Яворська пропонує поняття «*дії мовної свідомості*», що виявляється у «*поверхневому*» рівні як системі поглядів на мову певного часу й певної спільноти та «*глибинному*» рівні, втіленому через мовну поведінку, зокрема в мовному виборі [22: 143].

Нам важливо *реконструювати мовну свідомість* Памва Беринди та віднайти її спільності з мовною свідомістю сучасної доби постмодернізму.

Мова як час та ідеї

Памво Беринда як яскравий представник тогочасної освітньо-духовної еліти (чернець, працював у братській школі у Львові, відтак у Стратинській, Крилоській друкарнях, згодом очолив Києво-Печерську друкарню) був показовим відображенням філософських та суспільно-політичних ідей того часу, що, хоч як дивно, пов'язані з початком III тисячоліття, з огляду на наскрізну амбівалентність сучасної мовної свідомості, що впакована в післямайданівське шизопсихоглосне гасло «єдина країна — єдина страна» та постійну стурбованість так званими мовами нацменшин.

На межі XV—XVII ст. кристалізувалася етнонаціональна ідентичність у супротиві до панівної релігійної ідентичності, що мала яскравий мовний вияв через церковнослов'янську та латинську мови. Водночас наростало етнополітичне протистояння між староукраїнською (руською) та польською мовами. Попри те для українського духовництва був характерний консервативно-універсальний напрям мовної свідомості, виявлений

через повсюдне функціонування церковнослов'янської мови, що й далі, від часів раннього Середньовіччя, творила надетнічний простір *Slavia Orthodoxa*.

Якщо в Західній Європі під впливом ідей Відродження та Реформації етнонаціональна та мовна свідомість стали невіддільним поняттям, то Україна-Русь під тиском нового секуляризованого часу, але в умовах залежності від чужих держав, небезпечно балансувала на містку новоствореної *простої руської мови* (оцього, за П. Житецьким, «*чогось середнього*») між спільнослов'янським на питомо руським (українським) вибором. Контroversійність мовної свідомості освітньо-духовної еліти робила неможливим етнонаціонально зорієнтований прорив, що був показовий, зокрема, для польської еліти. Памво Беринда за такого ідеологічного розкладу — не просто представник свого часу з його ієрархічною різномовністю — він його мовний символ, а подекуди — локомотив.

Як відомо, він добре знав церковнослов'янську, грецьку, латинську й польську мови, проте саме йому судилося ввести до першого найповнішого двомовного (в цьому випадку опозиційного) перекладного словника староукраїнську (руську) мову, що доводило тотожну гідність цієї мови поряд із церковнослов'янською та суттєво підносило її політичний статус. У час дворівневого протистояння сакрального та світського — церковнослов'янської і латини та староукраїнської (руської) і польської мов — треба було мати неабияку етнонаціональну свідомість, **аби лексикографічне джерело зробити національно-політичним маніфестом**. Перекладна, «роська», частина словника свідчила про окремий самодостатній етнос із чітко виявленими мотиваційними чинниками: *комунікативно-прагматичним* (потребою застосовувати в духовній літературі зрозумілу мову, тобто *просту руську*), *соціально-психологічний* (неоднозначною шкалою оцінки староукраїнської (руської) мови від потреби писати й перекладати нею до застосувати лише в проповідях із відповідною системою мотивацій) та *філологічний* (мовні знання: теорія мови-слова, культура мовлення, антропоніми як етнічні ідентифікатори, етимологізування як пізнання суті речей, мовно-лексичне упередження). Отже, через сингармонію таких мотивів староукраїнська (руська) мова проривалася до своєї кодифікації (тобто статусності), що водночас відкривало шлюзи для виходу на кін історії живої народної мови.

Перегук із сучасною мовною ситуацією очевидний. Кульмінацією рецесії мовного питання стала суперечлива ст. 10 Конституції України (від 28 червня 1996 р.) з п'ятьма різносмысловими абзацами, де поряд із визначеним державним статусом української мови особливі преференції отримала мова окупанта — російська і, для годиться, *інші мови* нацменшин: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України» [6: 5]. Типова демонстрація національно недоформованого суспільства, де ствердження державного статусу української мови в першому абзаці відразу самонеїтралізовано наступними чотирма приписами статті. Таке формулювання

впливає з тодішньої і теперішньої колоніальної і постколоніальної мовно-суспільної та національної свідомості не лише складу Верховної Ради України з більшістю тоді комуністів, соціалістів та амбівалентних «рухівців», але й українського суспільства загалом. Одвічна проблема українців — намагання поєднати непоєднуване, «серединне» — колоніальне з незалежним — призвело врешті-решт до витворення *стійкої гібридної моделі мовної свідомості* й мовних законів. І ця модель своїм корінням сягає глибокої давнини передмодерного Бериндиного часу.

Мовна свідомість Памва Беринди крізь призму виданих творів

Українці від часів давньої Руси послідовно обирають так званий «серединний шлях», чи мовно-політичну «лінію погодження» [6: 397] (по-сучасному гібридизм), намагаючись поєднати не просто різні береги тієї ж ріки (літературну мову з народною), а різні ріки (свою мову з чужою). Наслідком цього стала новопостала мішанина староукраїнської мови з елементами церковнослов'янської та народної мови, названа *простою мовою*, а згодом — висміюваним *язичієм*. Попри те, виникнення лінгвонамена *проста мова* (рідше *простий язык* як *особливий різновид руської мови*) — це наслідок реформаційних рухів з їхньою настановою перекладати та творити релігійні й світські тексти зрозумілою та доступною для загалу мовою. Водночас — це спосіб самоотождення народу як окремої мови в опозиції до священної церковнослов'янської та державної польської мов і «виразне явище переходу до національної літературної мови» [9: 22]. Тобто головна причина її створення полягала в «пробудженні національної самосвідомості в середовищі тогочасних освічених представників українського народу» [11: 154].

Тоді, як і сьогодні, у «вищих» середовищах вважали, що більше чужих слів, то начебто вищий рівень гідності мови та освіченості її носія. Це сповна накладається на теперішній новопосталий англо-український суржик (на зразок *булінгів, хайпів, драфтів, кейсів, коучів, лайфгаків, меседжів, прескітів, роудшоів, спікерів, стикерів, тонів, форсайтів, тренсетерів, інвайтів, буккросингів, лінків, коворкінгів, старттанів, факанів...*) та ще й за умов невикоріненого московсько-українського гібридизму як у мові, так і в законодавчому полі. Тоді ж *проста мова* проривалася не лише крізь релігійний покров церковнослов'янської, але і крізь польський мундир ділового справочинства. Переконливо про це висловився Іван Франко: «*Постання нового літературного языка, невиробленого і макаронічного, та все-таки безмірно ближчого до живої мови люду, ніж давня церковщина, і потреби школи роблять konieczними студії над старою мовою церковних книг; постають граматики і словарі, укладені почасти після візантійських, а почасти після латинських взірців*» [19: 42].

Панування роздвоєної мовної свідомості, у якій з часом церковнослов'янська мова навіть ототожнювалася зі староукраїнською (руською) мовою, призвело врешті-решт до дуже поступового, але життєво необхідного розриву з явищем *церковнослов'янізації*. Від 2-ї пол. XVI — до

першої чверті XVII ст. спостерігаємо послідовне намагання витіснити церковнослов'янську мову й церковнослов'янськими з культурно-політичного поля України, що, на жаль, із часу сумнозвісної «переяславської ради» було припинено через москвофільську орієнтацію духовництва на церковнослов'янську мову московської редакції. Памву Беринді на цьому шляху мовно-національного пробудження судилося відіграти ключову роль.

Його мовне новаторство в релігійній літературі засвідчив вихід 1627 р. «Триоди постной» — збірника частин церковної служби, де синаксарі Никифора Каліста Ксанфопула подано в перекладі Тарасія Земки з грецької мови на «россійскую бесѣду общую», себто *просту мову* [15: 78]. Памво Беринда написав до цього збірника характерну післямову-виправдання, що є показовою світлиною його роздвоєної мовної свідомості як знаку того й теперішнього постмодерного часу.

Основні посили тієї передмови — це підкреслена висока гідність двох мов — грецької та слов'янської — та виправдання свого перекладу староукраїнською (руською) мовою практикою давніх святих отців та любовителів, що перекладали Євангелія з гебрайської грецькою, а з грецької слов'янською мовою. Таким способом і староукраїнську (руську) мову піднято на найвищу сходинку гідності. Останнім аргументом перекладати «російською бесідою общою» є наведений вислів із Послання апостола Павла про потребу п'яти зрозумілих слів у церкві супроти тисяч незрозумілих¹: «А еже ѿ Синаѣзарех [...] на *россійскую бесѣду общую* честны(м) ієромонахо(м) Тарасієм Лесовичем Земкою проповѣдник(м) слова Божого от греческого преложены(х). *противо сему а не прерѣкуете великоросси, болгары, и сербы и прочни подобнии намъ в православїи: съ(т)вориса се ревностїю и желѣнїем рода нашеѡ Малои Россїи ѿгоровныхъ, граж(д)анскихъ, и прочихъ различнаѡ причта людей научившихся а словенскаѡ азыка глубоко-разумнаѡ, имѣющаѡ разумъ и м(д)рость, ѡакоже греческаа и прочаа граматїческа писанїа: Не погрѣшиша древнїа отци и любом(д)рци, стѣѡ Матвеа Евлїе, от єврейска азыка на єллинскї правє(д)шїи: Ма(р)ка же, Луку и Іоана от єлли(н)ска пренєсшїи, також(д)є и Бѣословскїи греческїи книги истолковавшїи на словенскїи азыкѣ. Тѣ мж(д)є и мы смотренїем се сътворше, ради ползы приобрѣтенїа Братїи своєи оуповаєм ѡ Гѣ, ѡако не погрѣшихо(м). В съзиданїє бо сїє сътвориса: да не речетсѡ намъ, ты оубо добрѣ твориши, но другїи не съзидаетсѡ и умъ мой (ѡ) без плода єст. Сєѡ рад(д) повинухомсѡ Ап(о)лу глїошу: вѣ цркви хошу пѡт словєсѣ оумом моїм глѡти, да ины ползую нежели тмы словєсѣ азыкомъ»² [14: 174].*

¹ «13. Тож, хто говорить мовами, хай молиться, щоб умів вияснити. 14. Бо коли я молюся мовами, дух мій молиться, а розум мій без плоду. [...] 19. але в Церкві волю п'ять слів розумом моїм сказати, щоб навчити й інших, ніж десять тисяч слів мовами» [12: 219–220].

² «А щодо Синаксарів, що їх із грецької на українську мову переклав чесний ієромонах Тарас Лесович Земка, проповідник слова Божого, то не нарікайте на це ви, великороси, болгары, сербы, бо це ж зроблено з ревности та з бажання ріжних верств народу нашого українського, — людей благородних, світських і інших, які не вчилися глибокорозумного слов'янського язика, що має розум і мудрість, як і мова грецька. Не погіршили ж давні святі отці та філософи, коли Єван-

Водночас, як зауважив Девід Фрик, Памво Беринда намагався залишатися осторонь від пропаганди виняткового використання простої мови. Зокрема, він закликав до розуміння католиками Першого послання до коринтян (14:39), дозволяючи читати працю також слов'янською мовою: *«Изволаа же, взем Сѣнаѣарїа Словенскаа прочитавши себѣ, аже удобнѣ имѣти възможешии. Таже цѣлуемъ васъ съ Апѣломъ, ревнуйте же прорѣчествовати, а еже глѣти азыки не възбраняйте»* [14: 179; 20: 224].

Проблему сприйняття та застосування староукраїнської (руської) мови в українських синаксах у київських та львівських тріодах XVI–XVII ст. досліджував свого часу Володимир Перетц. Учений зауважує, що «під кінець 1620-х років кількість не тільки писаних, але й друкованих книг на «простій» мові була остільки велика, що навіть люди, які були найконсервативніші у своїх поглядах, насмілилися ввести цю «новину» в богослужбну книгу. І не тільки синаксари було перекладено простою мовою, — в тій самій тр. п. 1627 р. (а за нею і 1640 і 1648 рр.) на с. 17 на тиждень митаря і фарисея читаємо таку цікаву замітку: *“Вѣстно же, яко от сея недѣли начинаемъ чести Дїалектомъ домашнимъ, по отпустѣ литїи в притворѣ хатїηησεїς сієстѣ оглашенїя с(вя)т(ого) отца теодора Студита”*» [10: 68].

Спроби часткового перекладу «Триоди постної» староукраїнської (руської) мовою сягають щонайменше пів століття тому й пов'язані, як стверджує Володимир Перетц, із піднесенням національної свідомості серед української інтелігенції XVI віку, а відтак розумінням, що «лише в єднанні з національною ідеєю може здійснитися ідея вільного ісповідування прабатьківської релігії» [10: 79]. Це також викликало низку інших творів церковної літератури українською простою мовою. Розгортає цю думку і Хведір Титов, зауважуючи, що праця Тарасія Земки виразно свідчить про успіх у Києві церковно-народного, православно-руського напрямку в житті та свідомості суспільства, що розвинувся в другому десятилітті XVII ст., близько 1615 р. в центрі Києво-Печерської лаври з її друкарнею на чолі з Памвом Бериндою [14: 180].

1627 р. в Лаврській друкарні вийшла тридцятилітня лексикографічна перекладна церковнослов'янсько-руська (чи роська) праця **Памва Беринди** «Лексіконъ славенорѡсскій» (2-ге вид. 1653 р.), що вже самим своїм зіставно-мовним наповненням винесла на поверхню ідейно-філологічні пріоритети часу. Посвята й післямова до словника відображають дві протилежні тенденції серед духовної еліти: культ церковнослов'янської мови, за яким *простій мові* не місце у творах церковного характеру, і

геліє Матвія з жидівської на грецьку переклали, а з грецької принесли нам Марка, Луку та Іоана, а також коли грецькі богословські книжки переклали на мову слов'янську. Ото ж за тим прикладом робимо й ми на користь та примноження братам своїм, і сподіваємося в Господі, що ми цим не погіршили. Робимо це на спасіння, щоб не сказали нам: «Ти добре молишся, але другий не будується, і розум мій без спожитку». Тому послухалися ми Апостола (I Кор. Гл. XIV), що каже: «У церкві краще сказати п'ять слів зрозумілих, корисних і для інших, аніж силу слів чужою мовою». А ви, приймаючи цю книжку смиренномудрено, споминайте Апостола (там само), що навчає: «Коли відкриється що комусь сидячому, другий нехай мовчить» [8: 5–6].

водночас розширення сфери вживання *простої руської мови* на релігійну літературу.

У посвяті Дмитру і Данилові Балабанам Памво Беринда зауважує на спільнослов'янських чеснотах церковнослов'янської мови й водночас констатує складність її розуміння для загалу (тобто прагматична, а не етнонаціональна мотивація), що призводить до пониження авторитету церкви, який, через знання церковнослов'янської мови посередництвом староукраїнської мови, і має на меті автор піднести: «*Широкій и великославный языкъ Славенскій [...] Литургии, и иных таємниц, которыи ся ты(м) азыко(м) в Великой и малой Россіи, в Сербіи, Болгаріи, и по ины(м) сторонамъ отправую(т): и(ж) тру(д)ности теж словъ до вырозумѣна темныхъ мнози въ собѣ маєте, зачимъ и самаа цркъвъ Россійская мнози(м) власным сыномъ свои(м) в ѡгиду приходит ...*» [14: 184].

Водночас словник не лише систематизував лексичний склад церковнослов'янської мови, але мимоволі сприяв піднесенню престижу староукраїнської (руської) мови, що сповна здатна була передати різноманітні поняття, виражені церковнослов'янською мовою.

Друга частина словника — це «роська мова» у своїй лексичній (зокрема, з полонізмами) та фонетико-морфологічній своєрідності [3: 28; 21: 89]. Однак під час довголітньої роботи над словником, що почалася з будинку Теодора Балабана у Львові й закінчилася в Києві, автор зауважив доволі недоброзичливе ставлення: «*Видаже от могших тру(д) сей презираемъ, не инамо но в поширеніе искусѣйшимъ и в ползу спудеемъ, бл(д)ти Хвѡй и мѣтва(м) любвиже благодателѣй ми и пресѣ(л)ны(х) вручиса зане много разорителѣй и хулникѡвъ к семъ ѡбрѣтаа, помощникѡвъ же и зидателѣи, ѣкоже нѣгде речеа, велии мало*» [14: 186]. Павло Житецький висловлює припущення, що цих «хулникѡвъ» («огудників») дивувала наївна етимологія певних лексем, безладдя в граматичних формах, помилкове лексичне тлумачення тощо [4: 48–49], проте ймовірно, що ці «огудники» були найбільше невдоволені самим предметом дослідження в другій, *роській*, частині словника, що сповна вписується в тенденції неоднозначного сприйняття *простої мови*.

На думку Василя Німчука, можливо, ідеться і про представників католицького табору, що, як це бачимо з творів Петра Скарги, принижували слов'янську мову начебто як таку, що не може мати ні граматик, ні словників [ЛСБ: XVI]. Власне, це переконливо спростував своєю працею Памво Беринда, виконавши одночасно три базові соціолінгвальні завдання: завів «роську» лексику до найповнішого перекладного словника; підняв престиж *простої мови* до рівня церковнослов'янської; у передмовах теоретично обґрунтував спроможність простої мови функціонувати в сакральних текстах.

Через 26 років, задовго по смерті лексикографа, 1653 р., вийшло друге видання «Лексікону славеноросского» Памва Беринди, викликане щоразу глибшою прірвою між церковнослов'янською та староукраїнською (руською) мовами: «*великославный и в мовѣ широкій языкъ славенскій [...]*

трудно(е) сло(в) и назвискъ [...] не мало в(ѣ) собѣ має(т) зачы(м) многѣ... которыи не часто его заживаю(т), для невыразуменѣ оны(х) [...] малый з(ѣ) чита(н)ѣ о(т)носѣ (т) пожыто(к)...» [цит. за 4: 46]. Якщо в першому виданні наголошено на величності церковнослов'янської мови, то в передмові ігумена Кутейнського монастиря Іоїля Труцевича різко зміщено акценти в бік його практичної непридатності: «*читать, а не розуметь глупаѣ речѣ є(ст)*» (ЛСБ: XXXV). Показово, що в другій половині XVII ст. невідомий автор на основі «Лексикону» Памва Беринди уклав рукописний словник «Синоніма славеноросскаѣ» з першою «роською» частиною як показовим зміщенням мовних пріоритетів: спершу староукраїнська (руська), відтак словенська. Так справа Беринди набула свого логічного поступового розвитку, проте зі зміною політичних обставин із половини XVII ст. була перервана насильним поглиненням України з її виробленою *простою мовою* Московською державою. Водночас запущена в лексикографічну кодифікацію «роська» частина словника «остаточно таки перемогла аж за 429 років!!! разом із народномовною «Енеїдою» І. Котляревського (1798)» [17: 65].

Наголосимо на відображенні у словнику Памва Беринди лексеми, а згодом лінгвономена *мова*, що стала маніфестом нового часу: знаком еволюції від лінгвономена *язык* до лінгвономена *мова* як переходу від церковнослов'янського *языка* до *простої руської мови*, від універсальної спільнослов'янської мовної свідомості до етнонаціональної.

Функціонування лексеми *мова* у значенні метатерміна розпочинається з рукописної пам'ятки української культури Пересопницького Євангелія (1556–1561 рр.). У загальній післямові до його перекладу Михайло Василієвич, протопіп сяноцький, зазначив, що книжка «*перекладена... изъ языка бѣлгарскаго на мовоу роускую... для лепшого выразумленѣ людоеу христіанского посполитого*» (КІСТ: 481), а також перше «Учительне Євангеліє» (1569 р., Заблудів), яке гетьман Григорій Ходкевич хотів «*преложити на простую молву*», однак мав із тим клопоти через «*людей мудрих*», які відрадили його, з огляду на ймовірність помилок цією мовою [8: 82]. Опозиційність *языка бѣлгарскаго* і *мови роуской* як субстантивно-етноатрибутивних лінгвономенів промовиста, що свідчить про народження нового відкритого та етнічно зорієнтованого культурного простору, де зрозуміла мова стає невід'ємним чинником суспільного життя.

Перший друкований церковнослов'янсько-український словник Лаврентія Зизанія-Тустановського «Лексис Сирѣчь Реченїѣ, Вѣкратыѣ събран(ѣ)ны. И из словес(н)скаго языка, на просты(й) Рускій Дїалек(т)ъ Истол(ѣ)кованы» (1596 р.) уперше містить українські відповідники *мова*, *мовлю*, *мовленьє* до церковнослов'янських реєстрових слів *глаголю*, *глаголю*, *глаголаніє* (ЛЗ: 40), які сягають праслов'янського лексичного фонду, походючи від звуконаслідувального іменника **golgolъ* і виступаючи еквівалентом грецького *λεγειν* «говорити» (ЕССЯ 6: 204–205).

При церковнослов'янському гаслові *молва* подано українські відповідники, де в описовій частині вжито лексему *мова*: «*гомонъ гу(к) от*

мовы лю(д)скои, окри(к) и ты(ж) трвога» (ЛЗ: 56), що сповна відповідає значенням у церковнослов'янській мові. Один раз використано словоформу *в мовѣ* у перекладній частині до церковнослов'янської словосполуки «Извитѣ словѣ(с)»: «Извитѣ словѣ(с), шту(ч)ное мовлѣ(н)є хитрость **в мовѣ**» (ЛЗ: 50).

Натомість Памво Беринда в «Лексиконі» наводить лексему *мова* десять разів, із них тричі як тлумачення синонімних чи споріднених церковнослов'янських реєстрових слів «Гл҃ъ: **мова**, и ты слово» (ЛСБ: 25); «Слово: **мова**, взглядъ, спосо(б)ъ, позоръ, стара(н)є, обычай, звичай» (ЛСБ: 116); «Бл дословїє: шкарадаа **мова**» (ЛСБ: 11).

Цей лінгвономен має паралелі в польській та білоруській мовах, що зумовлено спільними історико-політичними обставинами. Одна з засадничих причин уживання цього терміна та відображення в знакових словниках — світоглядове протиставлення *словенського язика* як статичної незмінної кодифікованої категорії (за Леонідом Булаховським, «*завмерлої стихії*») до *руської (простої) мови* як до категорії оновлюваної, рухомої та змінної, що продиктовано секуляризованою практикою життя та народженням етнонаціональної свідомості.

Завдяки зібраному лексичному матеріалу в Лаврентія Зизанія і Памва Беринди можемо спостерегти еволюцію від середньовічного, а відтак узвичаєного трактування і використання терміна *язик* (спершу в значенні *народ*) до запровадження в XVI ст. десекуляризованого синоніма *мова*. Синонімне, але не однаково частотне вживання цих термінів аж до чверти XX ст. засвідчує тяглість «язикової традиції» і вплив інших слов'янських мов, серед яких лише українці та білоруси обрали термін *мова*, а не *язик* у провідному тепер значенні «*здатности людини говорити, висловлювати свої думки*» (СУМ IV: 768). Отже, запровадження терміна *мова* через лексикографічні джерела Лаврентія Зизанія і Памва Беринди не лише сприяло остаточному закріпленню лінгвономена *мова* в сучасному значенні цього слова, але й заводило в суспільно-культурний простір нове етнонаціональне поняття.

Цікаво простежити, якими атрибутивними модифікаторами обростає цей лінгвономен *мова* на межі XX та XXI ст., аби задовольнити колоніальну, постколоніальну чи ліберально-гібридну модель сучасної мовної свідомості, що існує власне в такому еkleктичному поєднанні. Показником цього є сучасне мовне законодавче поле. Починаючи від Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» (від 28 жовтня 1989 р.), уперше запроваджено у правовий простір складний лінгвономен «*мова, прийнята для всього населення*» в органах державного управління (ст. 4), «*мова, прийнята для сторін*» у зверненні до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій (ст. 5), «*мова, прийнята для населення даної місцевості*» на з'їздах, конференціях та інших форумах (ст. 15) та ін. [16: 50].

Основні політико-правничі максими та новостворений **неетнічний** лінгвономен «*мова, прийнята для всього населення*» чи «*мова, прийнята для сторін*» не просто нівелюють декларативну ст. 2 про «*державну мову*

українську в УРСР», але й цілком заперечують державний статус української мови. Проте найгірше, що цей неетнічний лінгвономен «мова, прийнята для сторін» перекочував до чинного **Закону України «Про функціонування української мови як державної» (2019)** із застосуванням у діяльності органів правопорядку (ч. 2 ст. 13: «З особою, яка не розуміє державної мови, працівник органу правопорядку може спілкуватися **мовою прийнятною для сторін**»), обслуговування (ч. 2 ст. 26: «На прохання клієнта його персональне обслуговування може здійснюватися також іншою мовою, **прийнятною для сторін**»), охорони здоров'я (ч. 2 ст. 29: «На прохання особи, яка звертається по медичну допомогу чи медичне обслуговування, її персональне обслуговування може здійснюватися також іншою мовою, **прийнятною для сторін**»), транспорту (ч. 3 ст. 32: «На прохання пасажирів його індивідуальне обслуговування може здійснюватися іншою мовою, **прийнятною для сторін**») [16: 76].

Нам і досі не вдалося утвердити національної моделі мовного питання і мовної свідомості. Причина цього не так у політичному проводі держави, як в амбівалентному, нецілісному та гібридному світогляді значної частини населення України, що створює передумови для реваншу колоніальної мовної політики — тобто добре відомого історичного занепаду України та її мови з другої половини XVII ст., абсолютно не засвоюючи історичних уроків.

Висновки

1. Проекція мовної свідомості від передмодерного часу до сучасного постмодернізму, попри доволі великий історичний відрізок часу, має спільну ментальну основу, що вкладається в сучасний термін *гібридизму*: брак етнонаціонального самоусвідомлення як тоді, так і тепер продукують половинчасті моделі мовних переконань та мовної поведінки.

2. Характерна чітка політична мовна опозиційність у західно- та центральноєвропейських народів у XVII ст. Натомість в українців і досі має нейтралізований і розмитий характер та настирливе угодовське бажання погодити непогоджуване, як, наприклад, мову окупанта з українською державною мовою, а в часи Памва Беринди — церковнослов'янську мову з *простою* руською мовою і староукраїнську мову з польською.

3. Лінгвістична і лексикографічна діяльність Памва Беринди має непроминальне історичне значення в контексті мимовільної кодифікації староукраїнської (руської) мови паралельно з церковнослов'янською мовою. Потреба створити перекладний словник 1627 р. та перекладати сакральні твори *простою мовою* була продиктована незрозумілістю церковнослов'янської мови для загалу, а не піднесенням гідності староукраїнської (руської) мови — себто працював *прагматичний*, а не етнонаціональний чинник.

4. Підлеглість негативному тискові зовнішнього середовища на мовну діяльність етнонаціонального спрямування не призводить до суспільного поступу, але лише прирікає націю на щоразу повторювані мовно-політичні поразки та відкидає її на маргінес історії.

5. Передмодерна доба з її першим національним відродженням на межі XVI–XVII ст., що конвертована в знакову особистість — Памва Беринду, є тим виражем нашої мовної історії, що животворює досі й закликає до етнонаціональних, а не лише прагматичних пріоритетів у мовному питанні.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- КІСТ — Картотека Історичного словника Є. Тимченка. Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України м. Львова.
- ЛЗ — Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніми славеноросская. Підгот. текстів пам'яток і вступні статті В.В. Німчука. *Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. Серія наукової літератури*. Київ, 1964.
- ЛСБ — Лексикон словеноросський Памви Беринди. Підгот. тексту і вступна стаття В.В. Німчука. *Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури*. Київ, 1961.
- СУМ — Словник української мови: В 11-и т. Київ, 1970–1980.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд под. ред. члена-кор. АН СССР О.Н. Трубачева. Вып. 6. Москва, 1970.

ЛІТЕРАТУРА

- Вандриес Ж. Язык (лингвистическое введение в историю). Пер с фр. Москва, 2004.
- Гнатюк Л. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія. Київ, 2010.
- Горецький П.Й. Памва Беринда і його «Лексиконъ славеноросский». *Українська мова в школі*. 1956. № 2. С. 22–29.
- Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови XVII ст. *Вибрані праці. Філологія*. Київ, 1987. С. 19–139.
- Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Отв. ред. Д.Н. Шмелев. Москва, 1987.
- Конституція України. Офіційне видання. Київ, 2010.
- Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 року. *Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія*. Київ, 2004. С. 392–414.
- Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го і український Крехівський Апостол. Т. І. Варшава, 1930.
- Передрієнко В.А. Староукраїнська «проста мова» XVI–XVIII століття у контексті формування національної літературної мови. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Вип. IV. Київ, 2001. С. 16–23.
- Перетц В. Українські синаксари в Київських та Львівських тріодях XVI–XVII вв. Епізод з історії «простої мови» на Україні. *Науковий збірник за рік 1925. ЗУНТ (тепер історичної секції ВУАН)*, 1926. Т. XX. С. 67–84.
- Плющ П.П. Історія української літературної мови. Підручник. Київ, 1971.
- Послання апостола Павла. Перше послання до коринтян. *Святе Письмо старого та нового завіту*. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. За дозволом Церковної Влади. Ukrainian Bible 63 DC, United Bible Societies, 1991. С. 207–223.
- Селігей П. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання. Київ, 2012.
- Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в 16–18 вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ, 1924.
- Успенский Б.А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. Москва, 1983.
- Фаріон І. Законодавче поле української мови: колоніальна, ліберально-гібридна і національна мовні моделі (1989–2019). *Куньч З.Й., Фаріон І.Д., Микитюк О.Р., Харчук Л.В., Городиловська Г.П. Українська реальність крізь призму терміна. Монографія*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2019. С. 47–93.

17. Фаріон І. Памво Беринда крізь призму рецепції староукраїнської мови. *Феномен Памва Беринди крізь призму його доби: лінгвістичні та історико-культурологічні тлумачення. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (17–18 жовтня 2018 року)*. Дрогобич: Посвіт, 2019. С. 56–65.
18. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів, 2015.
19. Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти т.* Київ, 1984. Т. 31. С. 194–470.
20. Фрік Д. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання. *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці філологічної секції*. Львів, 1992. Т. СХХІV. С. 210–229.
21. Чепіга І. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI — першої половини XVII ст. *Жанри і стилі в історії української літературної мови*. Київ, 1989. С. 79–93.
22. Яворська Г. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. Київ, 2000.
23. Otwinowska B. Język — naród — kultura. Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku. Wrocław, 1974.

LEGEND

- KICT — Card index of E. Tymchenko's Historical Dictionary. Stored at the Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypiakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine in Lviv.
- ЛЗ — Lexis Lawrence Zyzania. Synonym slavenorosskaya. (1964). Prep. of texts of monuments and introductory articles by V.V. Nimchuk. *Monuments of the Ukrainian language of the XVI–XVII centuries. A series of scientific literature*. Kyiv: Nauk. dumka (in Ukr.).
- ЛСБ — Pamvo Berynda a Slovenian lexicon. (1961). Prep. of the text and introductory article V.V. Nimchuk. *Monuments of the Ukrainian language of the XVII century. A series of scientific literature*. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (in Ukr.).
- СУМ — Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv: Nauk. dumka (in Ukr.).
- ЭССЯ — Etymological dictionary of Slavic languages. (1970). Proto-Slavic lexical fund under. Editor-in-Chief USSR Academy of Sciences O.N. Trubachov. Issue 6. Moscow: Nauka (in Rus.).

REFERENCES

1. Vandries, J. (2004). Language (linguistic introduction to history). Per from French. Moscow (in Rus.).
2. Hnatiuk, L. (2010). Hryhorii Skovoroda's language phenomenon in the context of the old Ukrainian book tradition: monograph. Kyiv: Kyiv University Publishing and Printing Center (in Ukr.).
3. Horetsky, P.Y. (1956). Pamva Berynda and his «Lexicon of Slavonic». *Ukrainian language at school*, 2, 22–29 (in Ukr.).
4. Zhytetskyi, P.H. (1987). An essay on the literary history of the Ukrainian language of the seventeenth century. *Selected works. Philology*. P. 19–139. Kyiv (in Ukr.).
5. Karaulov, Yu.N. (1987). Russian language and linguistic personality. Moscow: Science (in Rus.).
6. Constitution of Ukraine (2010). Official publication. Kyiv: Parliamentary Publishing House (in Ukr.).
7. Krymsky, A. (2004). Essay on the history of Ukrainian spelling before 1927. *History of Ukrainian spelling of the 16–20th centuries: Reader*. Kyiv (in Ukr.).
8. Ohienko, I. (1930). Ukrainian literary language of the 16th century and Ukrainian Krekhiv Apostle. Vol. I. Warsaw (in Ukr.).
9. Peredriienko, V.A. (2001). Old Ukrainian «simple language» of the XVI–XVIII centuries in the context of the formation of the national literary language. *Current problems of Ukrainian linguistics: theory and practice*. Issue IV. Kyiv: VPTs: Kyiv University (in Ukr.).

10. Peretz, V. (1926). Ukrainian synaxars in the Kyiv and Lviv triodes of the 16–17th centuries. An episode on the history of «simple language» in Ukraine. *Scientific collection for the year 1925*. ZUNT (now the historical section of VUAN). Vol. XX. P. 67–84 (in Ukr.).
11. Pliushch, P.P. (1971). History of the Ukrainian literary language. Textbook. Kyiv: Higher School (in Ukr.).
12. The Epistle of the Apostle Paul. First Epistle to the Corinthians. (1991). *The Holy Scriptures of the Old and New Testaments*. Full translation based on the original Hebrew, Aramaic and Greek texts. With the permission of the Church Authority. P. 207–223.
13. Selihei, P. (2012). Language consciousness: structure, typology, education. Kyiv: Ed. Kyiv-Mohyla Academy House (in Ukr.).
14. Titov, Kh. (1924). Materials for the history of book business in Ukraine in the 16–18 centuries. *A collection of preface to Ukrainian old printed books*. Kyiv (in Ukr.).
15. Uspensky, B.A. (1983). The linguistic situation of Kiyvan Rus and its significance for the history of the Russian literary language. Moscow: Moscow University Press (in Rus.).
16. Farion, I. (2019). Legislative field of the Ukrainian language: colonial, liberal-hybrid and national language models (1989–2019). Kunch, Z.Y., Farion, I.D., Mykytiuk, O.R., Kharchuk, L.V., Horodylovska, H.P. *Ukrainian reality through the prism of the term. Monograph*. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House (in Ukr.).
17. Farion, I. (2019). Pamva Berynda through the prism of the reception of the old Ukrainian language. *The phenomenon of Pamvo Berynda through the prism of his time: linguistic and historical-cultural interpretations. Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical conference (October 17–18, 2018)*. Drohobych: World (in Ukr.).
18. Farion, I. (2015). Social status of the old Ukrainian (Russian) language in the 14th and 17th centuries: linguistic consciousness, linguistic reality, linguistic perspective. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House (in Ukr.).
19. Franko, I. (1984). Plan of presentations of the history of Russian literature. Special courses. Reasons. *Collection of Works: in 50 vol.* Vol. 31, 194–470. Kyiv (in Ukr.).
20. Frick, A.D. (1992). Meletii Smotrytskyi and the Russian Language Question. *Notes by NTSh. Works of philological section*. Vol. CXXIV, 210–229. Lviv (in Ukr.).
21. Chepiha, I.P. (1989). The concept of the literary language of the old Ukrainian scribes of the 16th — first half of the 17th century. *Genres and styles in the history of the Ukrainian literary language*. P. 79–93. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
22. Yavorska, H. (2000). Prescriptive linguistics as a discourse: Language, culture, power. Kyiv (in Ukr.).
23. Otvinovska, B. (1974). Language — nation — culture. Antecedences and motives of the Renaissance thought about language. Wroclaw (in Pol.).

Статтю отримано 10.09.2020

Iryna Farion, Doctor of Philology, Professor of Department of Ukrainian,
National University “Lviv Polytechnic”
12 Stepan Bandera St., Lviv 79000, Ukraine
E-mail: iryna.farion@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5368-2055>

PROJECTION OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS: FROM PAMVO BERYNDA TO POSTMODERNISM

For the first time, the article projects linguistic consciousness in diachrony: from pre-modern times to modern postmodernism with a common mental basis of ambivalent and hybrid focus. The epicenter of the analysis of diachronic linguistic consciousness is the figure of the outstanding lexicographer and publisher Pamvo Berynda through the lens of his prefaces and motivation of the creation of the “Slavonic-Ruthenian Lexicon” (1627). The article proves the significance of linguistic consciousness in basic sociolinguistic processes.

The article reveals the following problems: definition of linguistic consciousness; language as time and ideas; Pamvo Berynda’s linguistic consciousness through the prism of published works and linguonomen *language*; similarity of linguistic consciousness in pre-modern and post-

modern times on the basis of the current legislative environment of the Ukrainian language and attributive modifiers of the linguonomen *language*.

The linguistic and lexicographical activity of Pamvo Berynda has an exceptional historical significance in the context of the involuntary codification of the Old Ukrainian (Ruthenian) language alongside the Church Slavic language. The need to create a translation dictionary in 1627 and to translate sacred works into *plain Ruthenian language* resulted from the lack of understanding of the Church Slavic language by the general public, not from the elevation of dignity of the Old Ukrainian (Ruthenian) language — that is, a *pragmatic* rather than ethno-national factor. Such motivation still occupies a significant place in the sociolinguistic processes of Ukraine, which inhibits its cultural and political progress.

The pre-modern era, with its first national revival at the turn of the XVII–XVIII centuries, crystallized into the iconic personality of Pamvo Berynda, is the turning point of our language history that still revives and inclines to ethno-national, not just pragmatic, priorities in the language issue. Lack of ethno-national self-awareness both then and now perform the half-way models of language beliefs and language behavior, which lead to regressive phenomena of hybridism.

Keywords: *linguistic consciousness, pre-modern time, postmodernism, plain Ruthenian language, «Slavonic-Ruthenian Lexicon», «Triodion», Hybridism.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.050>
УДК 81'373.21:81'373.611

С.О. ВЕРБИЧ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sviatoverb@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

ФОРМУВАННЯ ОЙКОНІМНОЇ СИСТЕМИ В ДАВНОЗАСЕЛЕНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ НАЗВ ПОСЕЛЕНЬ СУЧАСНИХ ВІННИЧЧИНИ ТА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ)

У статті зацентовано увагу на особливостях становлення ойконімікону Поділля в межах сучасних Вінницької та Хмельницької областей від часу першофіксації конкретної назви до сьогодні, проаналізовано основні структурно-дериваційні типи назв поселень цих регіонів, установлено, що характерною рисою ойконімів досліджених територій є наявність багатьох назв, утворених за архаїчними словотвірними моделями, що вказує на давній характер заселення цих теренів.

Ключові слова: апелятив, антропонім, історія Поділля, ойконім, ойконімна система, словотвірна модель.

Формування ойконімною системи України відбувалося протягом багатьох століть. Кожний український регіон у цьому сенсі не схожий на інші. Один, наприклад, належить до старожитніх, де люди селилися з давніх-давен, другий — має пізнішу історію заселення, в освоєнні третього відбувалися перерви. Отже, засадниче значення для формування ойконімікону певного краю мають час і спосіб його заселення. У пропонованій статті досліджуємо становлення ойконімною системи історичного Поділля в межах сучасних Вінницької та Хмельницької областей¹.

¹ До Поділля належить і частина Тернопільщини (східні райони), а також наддністрянські райони Чернівеччини [33: 9]. У пропонованій статті ойконімний матеріал сучасної Терно-

Як відомо, Подільська земля належить до давно освоєних людиною регіонів, історія її заселення сягає доби палеоліту. У пізніші часи (IV—III тис. до н. е.) тут перебували так звані неолітичні племена — представники високорозвинutoї трипільської землеробської культури [29: 34]. У VIII—III ст. до н. е. в межиріччі Середнього Дністра і Південного Бугу мешкали іранськомовні племена скіфів [53: 57]. Проте вже з перших століть нової ери Поділля стає важливим ареалом проживання давніх слов'ян [29: 35], предків теперішніх українців. Фактично з того часу й надалі якихось тривалих чужорідних впливів на місцевих, слов'янських, мешканців не зафіксовано, що й зумовило відповідно стабільність у цьому регіоні мовно-історичних процесів, які, зрозуміло, не могли не відбитися на словникові тутешніх жителів, зокрема в такій його частині, як топонімія.

Територія сучасної Вінниччини розташована в межах Східного Поділля, на відміну від Західного, що охоплювало раніше частину Східної Галичини. У X—XII ст. східноподільські землі входили до складу Київської Русі, а з початку XIII ст. — до Галицько-Волинської держави. Із 1241 р. до 60—70-х рр. XIV ст. ці терени перебували під владою монголо-татарських ханів улусу Бату (Батия). І лише після 1362 р. ввійшли до складу Великого князівства Литовського [15: 203]. Із кінця XIV ст. на Поділлі поступово утверджується шляхетська Польща (ЕУ 6: 2136). Землі тодішньої Вінниччини повністю відходять до Польської Корони з 1569 р. До Східного Поділля на той час належало Брацлавське воєводство з головним містом Брацлавом, із 1589 р. — Вінницею (ЕУ 6: 2137). Проте вже трохи більше як за 200 років терени теперішньої Вінницької області внаслідок другого поділу Польщі в 1793 р. було приєднано до Російської імперії. У 1793—1796 рр. тут було утворено Брацлавське намісництво, а з 1797 р. Вінниччина ввійшла до складу Подільської губернії (ЕУ 1: 566).

Територія сучасної Хмельниччини розташована в межах двох історичних регіонів — Поділля (південні райони) й Волині (північні райони). Значна частина області належить до Поділля. Заселення цього краю також сягає в глибину тисячоліть, аж до кам'яного віку [10: 3]. Упродовж століть тут перебували різні народи — трипільці, фракійці, скіфи, сармати, авари, печеніги та ін. Проте, за словами історика І.С. Винокура, «зовнішні інвазії, однак, не змінили загального характеру соціально-економічного, культурного і політичного розвитку аборигенного східнослов'янського населення протягом I тисячоліття н. е.» [11: 37]. А власне ранньослов'янська історія на теренах теперішньої Хмельниччини починається з перших століть нової ери, коли тут оселилася південно-західна група східних слов'ян, що входили до антського племінного об'єднання (ІМСХ: 10—11). Пізніше тут проживали племена уличів і тиверців, які в другій половині IX століття ввійшли до складу Київської Русі.

пільської та Чернівецької областей не залучаємо до аналізу з огляду на те, що становлення ойконімікону Тернопільщини та Чернівецьчини було докладно описано в попередніх наших працях [8: 31—54; 9].

У період феодальної роздробленості на території Хмельниччини утворилося два автономні об'єднання — Пониззя і Болохівська земля, які належали до Теребовельського, з 1141 р. — до Галицького, а з 1199 р. — до Галицько-Волинського князівств. З 1241 р. до 60-х років XIV ст. землі цього краю перебували в складі Золотої Орди. З другої половини XIV ст. територія нинішньої Хмельниччини, як і Поділля в цілому, входить до Великого князівства Литовського [12: 203; 34: 150]. У 1450 р. було утворено Подільське воєводство, куди ввійшли центральні та південні райони сучасної Хмельницької області. З другої половини XVI ст. Поділля поступово переходить під владу Польщі, а впродовж 1672–1699 рр. Подільське воєводство перебувало під владою Туреччини. З кінця XVIII ст. терени теперішньої Хмельниччини ввійшли до складу Російської імперії.

Короткий огляд історії Поділля засвідчує, що становлення системи назв поселень сучасних Вінницької і Хмельницької областей сягає своїми початками принаймні давньоукраїнського періоду. На це вказує передусім специфічна словотвірна структура місцевих ойконімів і характер їхніх твірних основ. До давніх поселень цих теренів, назви яких сформувалися на українському ґрунті, належать *Бершадь*, *Браїлів*, *Брацлав*, *Вінниця*, *Копайгород*, *Тиврів* (Вінницьк. обл.); *Велика Яромирка* (первісно *Яромирка*), *Волочиськ* (первісно *Волочища*), *Жванець*, *Китайгород*, *Меджибіж*, *Смотрич* (Хмельницьк. обл.) та ін. На становленні ойконімів Вінниччини та Хмельниччини позначилися й тривалі контакти з тюркським світом. На це вказує низка назв поселень на зразок *Гальжбіївка*, *Дахталія*, *Ольчедаїв* (тепер — *Вищеольчедаїв*), *Тимар* на Вінниччині, *Татаринці* (тепер *Правдівка*), *Мукарів* *Татарський* (тепер *Ставище*) на Хмельниччині та ін.

Важливо відзначити інфільтрацію в соціальну структуру Подільського регіону в межах теперішньої Хмельниччини представників вірменського етносу. З історії відомо, що перші вірменські поселенці, які прийшли на Поділля, заснували поселення *Вірмени*, згодом *Великі Вірмени* (тепер *Великозалісся*) і *Малі Вірмени* (тепер *Малозалісся*). Пор. ще назву *Вірменська Слобідка* (тепер *Залісся Друге*). А вірменська колонія в Кам'янці-Подільському була вже в XII ст. (Арм.).

Окремий внесок у розвиток ойконімії історичних Вінниччини та Хмельниччини зробили російські старовіри, які з'явилися на Поділлі на рубежі XVII–XVIII ст., тікаючи з тодішньої Московії від релігійних переслідувань. За свідченнями істориків, у Подільському регіоні старовіри оселилися в більш як 30 населених пунктах [38: 3, 7].

На території Вінниччини зафіксовано молдавські назви, пор., наприклад, *Джугастра*, *Кетроси* (тепер *Довжок* Ямпільськ. р-ну), *Флеменда* (тепер *Оксанівка* Ямпільськ. р-ну), що цілком умотивовано, адже Вінницька область межує з Молдовою. Про переселенців із Волощини свідчить ойконім *Волоське* (тепер *Міжгір'я*) на Хмельниччині.

У межах Вінницької області відзначено також ойконім, пов'язаний із голландськими переселенцями. Ідеться, зокрема, про назву с. *Голендри* в Калинівському р-ні, в основі якої — сполонізований етнонім *голендри*

(*Holendry*) < *Holländer* — первісно вихідці з Фризії (Голландії), які в XVI ст. оселилися в Польщі, тікаючи з батьківщини від релігійного переслідування. Їм давали землю за чиншову оплату. Пізніше, до речі, так стали називати й інші поселення на чиншовій оплаті, які вже закладали поляки (SG III: 99).

На ойконімній системі Вінницької та Хмельницької областей, що формувалася впродовж тривалого періоду, негативно позначилися процеси, пов'язані з перейменуванням низки назв поселень переважно після 1946 р. й у 60-х рр. XX ст. згідно з ідеологічними засадами тодішньої комуністичної влади. Унаслідок такого адміністративного втручання зникло багато історичних ойконімів, а натомість з'явилися штучні утворення на зразок *Агрономічне* (колишнє *Вишня*), *Веселівка* (колишнє *Кривий Ташлик*), *Дружня* (колишнє *Овечаче*) на території Вінниччини; *Абрикосівка* (колишнє *Безносківці*), *Жовтнєве* (колишнє *Ворошилівка*; тепер *Лісове*), *Радянське* (колишнє *Янчинці*; тепер *Іванківці*) у межах Хмельниччини. На жаль, більшість таких псевдоісторичних назв зберігалася на зазначених теренах до недавнього часу. Лише після 2015 р., з набуттям чинності Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», багатьом поселенням повернуто їхні історичні назви.

Попередній огляд історії Вінниччини й Хмельниччини, а також особливостей заселення цих теренів мав на меті проілюструвати передусім давність їх заселення й полікультурний характер. Наочне підтвердження цього факту — представленість у їхньому оніміконі, крім незначного відсотка назв з іншомовними етимонами, архаїчних слов'янських словотвірних моделей ойконімів: 1) первинні відапелятивні назви (напр.: *Вулига* (*Велика* і *Мала Вулига*), *Сідава* на території Вінниччини; *Бучая*, *Сокіл*, *Субіч* на території Хмельниччини; 2) ойконіми з формантами *-ьн-*, *-ець*, *-иця*, апелятивне значення основ яких характеризувало різні топографічні риси навколишньої місцевості (напр.: *Вінниця*, *Городниця*, *Очеретня*, *Рокитня* (тепер *Погребище*) на території Вінниччини; *Вільховець* (тепер *Вільхівці*), *Грузовиця* (тепер *Грузевиця*), *Кремінна*, *Лисець* на території Хмельниччини); 3) так звані назви-орієнтири — утворення із суфіксом збірності *-ье* (напр.: *Залісся*, *Заріччя* на території Вінниччини; *Меджибіж* < *Меджибожське*, *Поріччя* (*Нове* і *Старе Поріччя*) на території Хмельниччини); 4) давні топографічні композити (напр.: *Китайгород*, *Копайгород* на Вінниччині; *Китайгород* на Хмельниччині); 5) деривати з індивідуально-присвійним суфіксом **-ь* (напр.: *Брацлав*, *Гнівань*, *Любеч* (тепер *Івча*) на території Вінниччини; *Доброгоща* (тепер *Доброгорща*), *Кормильче*, *Скипче*, **Яромир* (*Велика* і *Мала Яромирка*) на території Хмельниччини); 6) посесиви із суфіксами *-ів* (*-ев-*, *-ов-*), *-ин* (напр.: *Вонячин* (тепер *Городище*), *Козятин* (село), *Копистирин*, *Лип'ятин*, *Маянів*, *Мізяків*, *Немирів*, *Чурилів* (тепер *Джурин*) на території Вінниччини; *Гусятин*, *Копистин*, *Летичів*, *Отроків*, *Черленів* (тепер *Чернелівка*) на території Хмельниччини); 7) множинні утворення від патронімів на *-ич* (напр.:

Голосковичі (тепер *Голосків*), *Малиничі*, *Немиричі* (тепер *Немиринці* Городоцьк. р-ну) на території Хмельниччини); 8) утворення із суфіксом **-ині > -иня* (*Нігиня* (тепер *Нігин*) на території Хмельниччини); 9) деривати від групових назв на *-ани / -яни* (напр.: *Нагоряни* на території Вінниччини; *Загоряни*, *Ставчани* на території Хмельниччини).

Перелік словотвірних моделей, представлених в ойконіміконі Вінниччини й подільської частини Хмельниччини, не обмежений наведеними структурними типами. Тут наявні й інші назви, наприклад із формантами *-ів-к-а*, *-ів-ц(і)*, *-ин-ц(і)* тощо. Схарактеризуємо кожний із зазначених структурних типів ойконімів Вінниччини й Хмельниччини, починаючи з найдавніших утворень.

1. До найдавніших топонімів, зокрема власних назв поселень, належать відапелятивні утворення [45: 57]. Значення їхніх основ мотивоване особливостями місцевого тополандшафту, що насамперед упалили у вічі першопоселенцям. Для частини цих назв зафіксовано їхні апелятивні відповідники, що чітко вказують на мотивацію доонімної семантики таких ойконімів, як-от *Балки* (Барськ. р-н Вінницьк. обл.) < *бálка* ‘яр’, ‘глибокий урвистий яр’ (Мар.: 214). Це поселення розташоване на березі р. Рів (ІМСВнц.: 134); *Майдан* (Летичівськ. р-н Хмельницьк. обл.) < *майдán* ‘площа, рівнина; лісова галявина; підвищення; відкрита місцевість; місце виробництва дьогтю, деревного вугілля, поташу в лісі’ (ЕСУМ 3: 361). Інші ойконіми цієї моделі в процесі своєї еволюції втратили зв’язок із апелятивною лексикою (вона майже не відбита в сучасних загальнономовному та діалектному словниках). Це свідчить відповідно про їхню архаїку. До таких назв поселень у досліджуваному регіоні належать, зокрема, *Бучая* на Хмельниччині, *Вулига* (*Велика* і *Мала Вулига*) на Вінниччині.

Бучая (Новоушицьк. р-н). Поселення з такою назвою відоме з кінця XV ст.: *Wyszaja*, 1493 р. [39: 85]. Упродовж наступних періодів ця назва закріпилася саме у формі *Бучая*: 1530, 1542 рр. — *Wyszaja* (Żdz. VIII: 164), 1604 р. — *Wyszaja* (Крик. 2011: 207), 1703 р. — *Wyszaja* (АЮЗР II/3: 540), 1885 р. — *Бучая* (Волости: 280), 1946 р. — *Бучая* (на той час Староушицьк. р-н; АТП 1947: 247). Цей ойконім уже привертав увагу дослідників. Його пов’язували з народним географічним терміном *буча*, *бучало* ‘вир, глибока яма на дні річки’ або з антропонімом *Буча* [39: 85–86]. Обидва пояснення не враховують структури ойконіма *Бучая*. Найімовірніше, це результат онімізації (можливо, через посередництво ідентичного мікротопоніма) географічного апелятива **бучай / *бучая* ‘яма, вибита водою’ (пор. блр. діал. **бучай*, *бучаё* ‘яма, вибита водою, западина’; ЭСБМ 1: 428) — дериват із суфіксом *-ай* від *бучати* ‘шуміти, ревіти’ (ЭССЯ 3: 74). Як відомо, за допомогою цього форманта утворювалися віддієслівні іменники [32: 53].

Вулига (Тиврівськ. р-н). На території Вінницької області відзначено два ойконіми зі стрижневим складником *Вулига* — *Велика Вулига* і *Мала Вулига*. Історичні джерела фіксують назву *Велика Улига* (*Улига*) з початку

XVII ст.: *Улыга*, 1603 р. (Крик. 2008: 261), а *Мала Вулига (Улижка)* — з другої половини XVIII ст.: *Ulyzka*, 1768 р. (Крик. 2012: 394). Із наведених форм — *Улига* і *Улижка* — зрозуміло, що первинною є саме *Улига (Улижка < Улига + -к-а)*. Ойконім *Улига* пов'язаний із суміжним гідронімом *Вулига (Улига)*: поселення розташоване на березі р. *Улижка* (СГУ: 589), первісно *Улига*: на річці *Улызе*, 1589 р. (Докум. БВ: 385). На нашу думку, онім *Улига* постав із **Улига*, відбивши у своїй структурі діалектне ствердіння *л' > л* перед *i < o*. Пор., наприклад, укр. діал. *ублиг* 'необроблене поле' (Данил.: 97) < *убліг* < *обліг* < *облог*. Очевидно, в основі цієї назви треба вбачати апелятив **уліг* / **уліга* й аналізувати його в колі таких споріднених лексем, як *обліг* 'переліг; скошене або зжате поле', *поліг* 'низьке місце біля річки; покіс', *проліг* 'гірська долина' (ЕСУМ 3: 213) < *облогъ* < псл. **oblogъ* (ЭССЯ 28: 18), *пологъ* < **pologъ*, *прологъ* < **prologъ*. Апелятиви **уліг* / **уліга* розвинулися з первинних *улог* / *улога*, пор. укр. *улога* 'западина, заглибина' (ЕСУМ 3: 213). Фонетична будова назви **Улига* (закономірною була б форма *Улога* з огляду на чергування *o > i*) зазнала, напевно, аналогічного впливу спільнокореневих лексем на зразок *обліг*, *поліг*, у яких кореневий голосний перебуває в закритому складі. Етимологію географічних апелятивів **уліг*, *улога* з'ясовуємо в гнізді лексики дієслова псл. **legt'i* (ЭССЯ 15: 249). Для лексеми **уліг* < *улогъ* реконструйовано праформу **qlogъ* (Bezlej: 363) — дериват із префіксом *q-* (указував на розміщення поряд із чимось; ЕСУМ 6: 10) від дієслова **vlegt'i*. З огляду на паралелізм префіксальних форм чол. і жін. роду від тієї самої основи *-лог-* (пор. *обліг* і *облога* < псл. **oblogъ* і **obloga*; ЭССЯ 28: 17–18) можна припускати функціонування паралельних лексем *улог* і *улога* (див. вище) < **qlogъ* / **qloga*.

2. Назви, у структурі яких наявні суфікси *-н-*, *-ець*, *-иця*, також можна вважати топографічними з погляду семантики їхніх твірних основ, оскільки значна частина з них виникла способом онімізації апелятивів на позначення характерних ознак довколишньої місцевості.

Ойконіми із суфіксом *-н-* постали способом онімізації відповідних відносних прикметників, значення яких характеризувало особливості місцевого тополандшафту, наприклад: назва с. *Очеретня* (Погребищенськ. р-н Вінницьк. обл.) — первісно *Очеретна* < *очеретний (-а)* зі значенням 'місцевість, поросла очеретом': село розташоване біля верхів'я струмка Нападівка (Похил.: 248).

Щодо назв поселень із суфіксами *-ець*, *-иця*, то їх можна трактувати або як деривати онімного рівня: у цьому разі вони похідні (утворені суфіксальним способом) від якогось твірного топоніма (пор., наприклад, назву с. *Дубровиця* (тепер *Барок* Барськ. р-ну Вінницьк. обл.) < топоніма *Дуброва*; згідно з історичними джерелами, на місці села було містечко *Дуброва*, зруйноване під час українсько-польської війни 1648–1657 рр.; SG I: 108) чи перенесені із суміжного топооб'єкта з такою ж назвою (пор., наприклад, назву с. *Баговиця*. Це відгідронімний ойконім, адже село розташоване на березі р. *Баговиця*, пр. Дністра; ІМСХ: 166), або як

утворення, що виникли лексико-семантичним способом від географічного апелятива із суфіксами *-ець*, *-иця* (пор., наприклад: с. *Вільховець* (тепер *Вільхівці* Чемеровецьк. р-ну Хмельницьк. обл.) < *ольховець* > **вільховець* ‘зарості вільхи’, пор. ще типологічно споріднені ойконіми *Грабовець*, *Дубовець* ~ **dqbovьсь*, **grabovьсь* [49: 76, 99]). З погляду семантики топонімооснови серед ойконімів на *-ець*, *-иця* переважають назви, що характеризують різноманітні географічні прикмети навколишньої місцевості, зокрема й на території Поділля.

Городниця (Немирівськ. р-н Вінницьк. обл.). Цей ойконім історичні джерела фіксують із першої половини XVII ст.: *Horodnica*, 1629 р. (Żdz. IX: 133). В основі назви — апелятив *городниця* ‘частина стіни гóрода’ [41: 60–61] < *городний* < *гóрод* ‘обгороджене місто’ (ЕСУМ 1: 570). Ойконімні паралелі відзначені на Житомирщині, Івано-Франківщині, Тернопільщині та Черкащині (АТУ 2012: 468).

Кам’янець (тепер м. Кам’янець-Подільський Хмельницьк. обл.). Первісна назва цього поселення — *Кам’янець*. Саме так її відзначають давні пам’ятки: *Каменьць*, 1210 р. (ЕСЛГНПР: 66). Це лексико-семантичний дериват від апелятива *кам’янець* зі значенням ‘кам’яне укріплення’ (ІМСХм.: 297–298) або ‘місто, оточене стрімкими скелями берегів Смотричу’ [12: 83]. Пізніша назва *Кам’янець-Подільський* містить означувальний компонент *Подільський* < *подільський* < хороніма *Поділля*.

Кремінна (Городоцьк. р-н Хмельницьк. обл.). Ойконім відомий із другої половини XVI ст.: *Krzemienna*, 1565 р. (Żdz. VIII: 192, 266). Назва мотивована апелятивом *кременний* (*-а*) > *кремінний* (*-а*) < псл. **kremьnъjъ* (ЭССЯ 12: 117). Щодо мотивації семантики топонімооснови пор. споріднене укр. *кремінка* ‘кремнезем’ (ЕСУМ 3: 83). Поселення оточене невисокими горами Товтровою кряжу [48: 15].

Рокитня (тепер м. *Погребище* Вінницьк. обл.). Історичні джерела фіксують назву цього села з XII ст. [*Рокитня*] (ІМСВнц.: 518), 1148 р. (ММУВнц.: 227). Відомо, що воно було зруйноване під час монголо-татарського нашествия в XIII ст. На його руїнах постало нове поселення *Погребище*. Колишня назва *Рокитня* < *Рокитна* < апелятива *рокітний* (*-а*) ‘стосовний до рокит(и)’ < псл. **orkytnъjъ* (ЭССЯ 32: 177).

3. Про архаїку назв поселень, у складі яких виокремлюємо давній суфікс збірності *-ье*, як-от *Залісся*, *Залужжя*, *Поріччя* та ін., свідчать відповідні народні географічні терміни, поширені в різних слов’янських регіонах, наприклад: укр. *заріччя* ‘долина за потоком’, блр. *зарэчча* ‘простір за річкою’, пол. *zarzecze* ‘земля, місцевість по той бік річки’, слвц. *záriečie* ‘т. с.’; укр. *загір’я* ‘місце за горою’, блр. *загор’е* ‘місце біля гори’, рос. *загорье* ‘місце за горами’, хорв., слвн. *zagorje*, чес. *záhoří*, слвц. *záhorie* ‘т. с.’ [49: 324, 326]. Ойконіми із цим формантом можна кваліфікувати як такі, що постали способом онімізації ідентичних апелятивів із топографічною семантикою, або ж на основі перенесення за суміжністю відповідних мікротопонімів. Низку таких назв ілюструють ойконімікони сучасних Вінниччини та Хмельниччини. Наприклад:

Залісся (Крижопільськ. р-н Вінницьк. обл.). Цей ойконім відомий із кінця XVI ст.: *Zalesia*, 1594 р. (Żdz. X: 390). Назва мотивована географічним терміном *залісся* ‘місцевість за лісом’ (Лич.: 111).

Поріччя (тепер *Старе Поріччя* Городоцьк. р-ну Хмельницьк. обл.). Найраніша історична фіксація цього ойконіма датована другою половиною XVII ст.: *Porzecze* alias *Mliczkowce*, 1678 р. (Крик. 2015: 159). Первісна назва поселення *Поріччя* < географічного терміна *поріччя* ‘місцевість над річкою’ (ЕСУМ 5: 95). Село розташоване на двох горах, посеред яких протікає р. Тростянка (ІМСХ: 98). Пізніша назва *Старе Поріччя* ускладнена означувальним компонентом *Старе* < *старій* (-е) із розрізнявальним значенням щодо ойконіма *Нове Поріччя* в тому ж р-ні.

4. До давніх словотвірних моделей східнослов'янських ойконімів дослідники відносять двохосновні назви [36: 52]. Хронологія цих утворень сягає праслов'янських, а то й раніших часів [56: 191–194]. Складники таких назв поєднані або сполучним голосним, або без нього. Внутрішню форму ойконімів-комполітів визначала семантика їхніх компонентів. У досліджуваному регіоні представлені двохосновні ойконіми, складники яких поєднані без сполучного голосного: *Китайгород*, *Копайгород* на Вінниччині, *Китайгород* на Хмельниччині.

Китайгород (Кам'янець-Подільськ. р-н Хмельницьк. обл.). Доступні історичні джерела фіксують цей ойконім із 1599 р.: *Kitajgrad seu Nowe Miasto* (Крик. 2011: 215). М.М. Торчинський і Н.М. Торчинська пов'язують назву *Китайгород* зі словами *кита* ‘плетениця’ і *город* ‘місто’, зазначаючи, що колись так називали поселення, які мали укріплення — спочатку з лози, а потім обмуровані [39: 227]. Таке пояснення, на нашу думку, не зовсім точне, адже перший компонент ойконіма — *Китай-*, а не *Кита-*. З огляду на це в основі аналізованого ойконіма доцільно вбачати перший складник *китай* ‘фортеця, укріплення; плетениця, набита землею’ [18: 58] < псл. **kytajь* (ЕССЯ 13: 280). З історії відомо, що син польського магната А. Потоцького Станіслав спорудив тут на горі замок, оточивши його стінами й валом (ІМСХ: 190). Напевно, саме із цього часу поряд із старою назвою *Китайгород* стали вживати паралельну *Nowe Miasto* (*Нове місто*). На території України такі ойконіми непоодинокі. Крім *Китайгорода* на Вінниччині (Іллінецьк. р-н), пор. ще назву урочища *Китайгород* (с. Ягнятин Ружинськ. р-ну Житомирськ. обл.), місто *Китай-город* (тепер с. Насташка Рокитнянськ. р-ну Київськ. обл.), *Китайгородь* (потім х. Китайгори Новосанджарськ. р-ну Полтавськ. обл.) [18: 58] та деякі інші — на Дніпропетровщині й Кіровоградщині, імовірно, пізніші, зважаючи на ареал.

Копайгород (Барськ. р-н Вінницьк. обл.). Ойконім у такій формі відомий із другої пол. XVI ст. [13: 190]. Це складна (за будовою) назва, перший компонент якої *копай-* < *копати*, а другий — *город* ‘укріплене частоколом (обнесене огорожею) місто’ (ЕСУМ 1: 570–571). На підтвердження запропонованої версії вказує місцева топографія: місто було оточене великими оборонними валами (Труды: 723). З огляду на викладене малоімовірне пояснення першого компонента ойконіма *Копай-* у зв'язку

з антропонімом *Конай* [17: 118]. Р.М. Козлова для назви *Конайгород* реконструює псл. архетип **Korajbgordъ* [21: 40].

5. Основну групу назв поселень загалом і на Поділлі зокрема становлять ойконіми, пов'язані з іменами своїх засновників або власників. На належність таких поселень певній особі вказують форманти **-jъ*, *-iъ* (*-ев-* / *-ев-*, *-ов-*), *-ин*. Хронологічно найдавнішими утвореннями із зазначеного словотвірного ряду дослідники слушно вважають назви з індивідуально-присвійним суфіксом **-jъ*. Це загальнослов'янська модель, початок формування якої сягає ще праслов'янського періоду (перша половина I тис. н. е. [2: 14; 55: 204]). Вона була продуктивною до XIII–XIV ст. [7: 35; 37: 390]. Такі ойконіми непоодинокі й у досліджуваному регіоні. Деякі з них проаналізуємо докладніше.

Гнівань (Тиврівськ. р-н Вінницьк. обл.). Найраніші письмові згадки про цей ойконім сягають другої пол. XIV ст. (Вітков.: 27). Походження назви *Гнівань* неодноразово цікавило дослідників. Так, Д.В. Малаков заперечував її зв'язок із співзвучним укр. апелятивом *гнив* [25: 55] через структурно-семантичні причини. В.В. Лучик припускав еволюцію вказаного ойконіма з псл. **gněvanъ* 'гниле місце' (пор. д.-рус., ц.-слов. *gněvъ* 'гниль' [24: 156]). На нашу думку, назва *Гнівань* — утворення з архаїчним індивідуально-присвійним суфіксом **-jъ* від антропоніма **Гнѣванъ*. На підтвердження такого тлумачення вказують, зокрема, антропонімічні відповідники в різних слов'янських мовах: ст.-болг. *Гневан*, XIII–XIV ст. (Заим.: 65), ст.-пол. *Gniewan*, 1125 р. (Rymut I: 244).

Доброгоща (Хмельницьк. р-н Хмельницьк. обл.). Первісна назва поселення — *Доброгоща* (починаючи із XVI ст. [39: 165]). Таку форму ойконіма зберігав до першої половини XIX ст. [39: 165]. З погляду словотвору *Доброгоща* — утворення з індивідуально-присвійним суфіксом **-jъ* від давнього антропоніма *Доброгость* (з паралелями в різних слов'янських мовах), в основі якого — псл. **dobrogostъ* (ЭССЯ 5: 42).

Кормильча (Чемеровецьк. р-н Хмельницьк. обл.). Уперше назву цього поселення згадано в 1402 р. як *Cormelicze* (Михайл. 2003: 220). В основі ойконіма М.М. Торчинський і Н.М. Торчинська вбачають антропонім *Кормило* [39: 242]. Однак від антропоніма *Кормило* утворився б ойконім **Кормилів*. *Кормильче* — дериват з індивідуально-присвійним суфіксом **-jъ* від антропоніма *Кормилець*, пор. укр. прізвище *Кормилець* (Редьк. 1: 511) < псл. **kǫrmidlъsъ* I або **kǫrmidlъsъ* II (ЭССЯ 13: 224).

Любеч (тепер *Івча* Літинськ. р-ну Вінницьк. обл.). Ойконім відомий із кінця XIV ст. як *Любеш* [43: 158]. Сучасна назва *Івча* закріпилася за цим поселенням пізніше — з кінця XV ст.: *Jowcze et Unnykowce*, 1493 р. (АЮЗР VIII/2: 342). За переказами, на місці села колись було містечко *Любеч* (Труды: 596) (це підтверджує також фіксація 1648 р.: *Lubecz*; ГКУ: 205). Свого часу польський топоніміст С. Роспонд ідентичну назву поселення на Чернігівщині *Любеч* (відоме з IX ст. [30: 105–106]) виводив від **Ljub-ъk-jъ* (див. [30: 106]). Однак, як слушно відзначив Р. Мароєвич, гіпокористичні імена із суфіксальним *-k-* не утворювали в слов'янських

мовах посесивів із суфіксом *-jъ. Цей формант приєднувався до гіпокористиків із суфіксом -сьь [27: 79]. Отже, ойконім *Любеч* (первісно, напевно, **Любечь городъ*) — утворення з індивідуально-присвійним суфіксом *-jъ від антропоніма *Любець*, який має аналоги в різних слов'янських регіонах: серб. *Љуби*, хорв. *Ljubac*, словн. *Ljubec*, пол. *Lubiec* [51: 281]. Форма *Любеш* фонетично вторинна щодо *Любеч*.

6. Як уже було зазначено, суфікси -ів (-ев / -ев, -ов), -ин також виражали присвійність. За словами В.Л. Васильєва, ці засоби посесивності сформувалися в останній фазі праслов'янської мови, коли почали виокремлюватися предки-діалекти сучасних слов'янських мов. Поступово впродовж XI–XIV ст. дериваційну модель ойконімів із суфіксом *-jъ замінюють утворення з присвійними суфіксами -ев / -ов, -ин [7: 35, 169]. Суфікс -ів (-ев / -ев, -ов) приєднувався до імен із основами на приголосний, а суфікс -ин — до антропонімів із фіналлю -а. У межах Вінниччини та Хмельниччини такі назви поселень становлять чималу структурну групу. Особливий інтерес для дослідника викликають ті ойконіми, основи яких мотивовані давніми слов'янськими іменами. Наприклад:

Гусятин (Чемеровецьк. р-н Хмельницьк. обл.). Назва поселення відома з першої половини XVI ст.: *Усятинъ*, 1530 р. (АЮЗР II/7: 62), далі *Husziathin*, 1562 р. (АЮЗР II/7: 199). М.Л. Худаш, М.М. Торчинський і Н.М. Торчинська пов'язують назву *Гусятин* з антропонімом **Гусята* [39: 153; 40: 94]. Цю думку поділяє і В.В. Лучик, зауважуючи, що зазначений ойконім може походити також і від імені **Усята* [24: 171]. Щодо імені **Гусята*, то в доступних слов'янських антропоніміконах не вдалося відшукати його підтвердження. Натомість засвідчене споріднене ім'я ст.-пол. *Gąsia*, 1335 р. (Rymut I: 230). Аналізоване **Гусята* належить до структурного ряду утворень із суфіксом -ят-, які означали первісно дітей, нащадків особи, ім'я якої відображене в основі слова [14: 165].

Копистин (Хмельницьк. р-н Хмельницьк. обл.). Найраніші писемні фіксації датують цю назву першою половиною XV ст. — *Kopystyn* (Pułaski: 8). Ойконім *Копистин* — дериват із присвійним суфіксом -ин від антропоніма *Кописта* [39: 239], пор. пол. відповідник *Kopysta* (Rymut I: 437). Очевидно, твірне особове ім'я *Кописта* треба етимологізувати в колі лексики гнізда псл. **kopystъ* / **kopystьka* (ЕССЯ 11: 34–35).

Лип'ятин (Хмельницьк. р-н Вінницьк. обл.). Ойконім відомий із 1565 р. — *Lipathin* (АЮЗР VII/2: 165). Назва *Лип'ятин* — дериват із присвійним суфіксом -ин від староукраїнського антропоніма *Лип'ята* (1392 р. — *Липата*; ССУМ 1: 546). П.П. Чучка виводив це давнє українське ім'я від твірного *Липа*, оформленого суфіксом -ята [47: 219]. Можливо, проте, що ім'я *Лип'ята* постало безпосередньо на основі псл. **lipęte* (ЕССЯ 15: 121). Щодо споріднених назв пор. ст.-рос. *Липятины* (1370 р.) — антропонім, рос. *Липятино* — назва села в кол. Коломенському пов. (ЕССЯ 15: 121), пол. *Lipięta* — антропонім (Rymut II: 22).

Немирів (місто у Вінницьк. обл.). Ойконім засвідчений в історичних джерелах із першої половини XIV ст. (SG VII: 91), пор. ще інші фіксації:

1507 р. — *Немир* (LM №7: 90), 1582 р. — з *Немирова* (Докум. БВ: 309). Назва *Немирів* — утворення з присвійним суфіксом *-iv* (< *-ov*) від антропоніма *Немир* (< псл. **Nemirъ* [50: 94]): так називали власника цих земель, який успадкував їх від Ф. Коріятовича в 1388 р. [26: 6].

7. До давніх ойконімів, свідків раннього заселення слов'янською людиною певної території [2: 11], належать назви з формантом *-ич-і*. Дослідники стверджують, що виникнення назв поселень цієї моделі припадає на час племінного життя слов'ян [6: 319; 23: 142]. З погляду структури ойконіми на *-ич-і* — це множинні форми від патронімів на *-ич*, на що звертав увагу польський ономаст К. Римут [35: 75]. У досліджуваному регіоні такі ойконіми відзначені лише на Хмельниччині (див. вище). Зауважимо, що з погляду генези назви з формантом *-ич-і* давніші порівняно з ойконімами на *-ов-ич-і* [54: 9], які постали внаслідок перерозкладу основи антропонімів із суфіксом *-ов-*, ускладнених патронімним суфіксом *-ич*.

Голосковичі (тепер *Голосків* Кам'янець-Подільськ. р-ну Хмельницьк. обл.). Цей ойконім відомий із початку XV ст.: *Hloskowicze*, 1402 р. (Михайл. 2003: 220). Первісна назва *Голосковичі* (форма *Hloskowicze* відбиває польське неповноголосся) — форма множини від патроніма **Голоскович* (< *Голосков* < *Голоско* / *Голосок*, пор. укр. прізвища *Голосок* і *Голоско*; Редьк. 1: 225), пор. ще споріднене укр. прізвище *Голоскевич* (Редьк. 1: 225). Щодо паралелей пор. ойконім *Голосковичі* (*Holoskowice*, варіантна назва *Holoskowce*) в колишньому Брідському пов. на Львівщині (SG III: 107). Пізніша назва *Голосков* > *Голосків* постала внаслідок трансформації структури первинного ойконіма *Голосковичі*.

Немиричі (тепер *Немиринці* Городоцьк. р-ну Хмельницьк. обл.). Перша письмова згадка про назву цього поселення, наскільки вдалося простежити, сягає другої половини XVI ст.: *Niemierzicze*, 1565 р. [39: 329]. Ойконім зводили безпосередньо до особової назви *Немира* [4: 216; 39: 329]. Однак від антропоніма *Немира* органічним був би ойконім *Немирин*. З огляду на те що первісна назва поселення, як свідчить найраніша письмова фіксація, *Немиричі* (пол. *Niemierzicze* > *Немиричі*; пор. ст.-пол. *Niemir*, 1136 р. і *Niemier*, 1410 р.; Rymut II: 152), її треба кваліфікувати інакше — як форму множини від патроніма *Немирич*, пор. укр. прізвище *Немирич* (Редьк. 2: 734). З історичних джерел відомо, що це село належало волинським магнатам *Немирам* [44 II: 135]. Пізніша назва *Немиринці* вторинна, виникла під впливом словотвірної моделі ойконімів із формантом *-ин-ц-і*.

8. До архаїчних дериваційних моделей ойконімів дослідники відносять також назви із суфіксом *-*ині*, які пізніше зазнали впливу назв на *-а*, внаслідок чого *-*ині* > *-иня* [2: 12; 52: 186]. Ф. Безлай зазначав, що в топонімії такі форми збереглися як посесивні утворення [2: 12]. В ойконіміконі Поділля зафіксовано лише один ойконім такого структурного типу.

Нігиня (тепер *Нігин* Кам'янець-Подільськ. р-ну Хмельницьк. обл.). В історичних джерелах цю назву відзначено з кінця XV ст.: *Nychunya*, 1498 р. (АЮЗР VIII/1: 28). Така форма за ойконімом зберігалася до XIX ст.: *Nychunya*, 1530, 1542 pp. (Żdz. VIII: 163), *Nihinia*, 1566 р. (Żdz. VIII: 198), *Nihynia*,

1650 р. (Крик. 2011: 246), *W Nihynie*, 1765 р. (АЮЗР V/2(1): 117), *Нѣгино*, 1863 р. (ОАНС: 282), *Нѣгинь*, 1885 р. (Волости: 259). В основі назви М.М. Торчинський і Н.М. Торчинська вбачають ім'я *Нега* [39: 332], точніше укр. форму *Ніга*, пор. ще ст.-пол. *Niega*, 1447 р. (Rymut II: 151). Пізніша форма *Нігин* зазнала впливу утворень із посесивним суфіксом *-ин*. Менш імовірно пояснення ойконіма *Нігиня* як фонетично вторинної форми від діал. **Кнігиня* (*Княгиня*; пор., наприклад, гідронім *Княгиня* в бас. Дністра; Івано-Франківськ. обл.; СГУ: 255) з огляду на поширення назв із основою *Кнігин-* на території Прикарпаття, пор. ойконіми *Кнігинин* (Івано-Франківськ. обл.), *Кнігиничі* (Львівськ. обл. [41: 118–119]).

9. Назви поселень на *-ани* / *-яни* сформувалися переважно способом онімізації відповідних апелятивів на позначення людей за певними особливостями місцевості, на якій вони оселилися [5: 65], наприклад: *Бужани* < *бужани* ‘мешканці на берегах р. Буг’, *Добрівляни* < *Дубровляни* < *дубровляни* ‘мешканці в діброві (дуброві)’. Серед ойконімів із формантами *-ани* / *-яни* представлені й інші утворення: 1) відкатоїконімні деривати на зразок *Тисьменичани* < *тисьменичани* ‘вихідці з Тисьмениці’; 2) назви, мотивовані апелятивами на позначення людей, що вийшли (переселилися) з певного регіону, як-от *Подояни* < *подояни* ‘мешканці Поділля або вихідці з Поділля’. На території Вінниччини й подільських районів Хмельниччини зафіксовано переважно ойконіми на *-ани* / *-яни*, що похідні від апелятивів на позначення людей за природними особливостями місцевості свого оселення.

Нагоряни (Могилів-Подільськ. р-н Вінницьк. обл.). Ойконім відомий із 1680 р. (<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/A005?rf7571=2343>), у XIX ст. — *Nagórzany* (SG IV: 875). В основі назви — апелятив *нагоряни* ‘мешканці на горі, у горбистій місцевості’. Поселення розташоване на стрімких берегах Дністра (SG IV: 875). Ідентичні назви засвідчені в різних регіонах України (АТУ 2012: 507).

Ставчани (Новоушицьк. р-н Хмельницьк. обл.). Найранішу письмову згадку про цю назву датовано першою половиною XV ст.: *Staffczani*, 1442 р. (Михайл. 2003: 234). Ойконім мотивовано апелятивом *ставчани* ‘поселенці в місцевості зі ставками’ або ‘люди, які мешкають біля ставка’ [39: 435; 42: 52], пор. назви нп *Заставки*, *Ставище* в різних регіонах Хмельниччини (АТУ 1987: 301, 303).

Найпродуктивнішими структурно-словотвірними типами в системі ойконімів досліджуваної території є утворення з присвійним суфіксом *-ів-к-а*, ойконіми, похідні від групових назв мешканців із формантами *-ів-ц-і*, *-ин-ц-і*.

Ойконіми з первісно складним суфіксом *-ів-к-а*, за винятком назв на зразок *Березівка*, *Яблунівка*, дослідники вважають відантропонімічними дериватами [19: 466]. Твірні основи таких назв мотивовані різними особливими іменами (християнського походження чи їхніми народнорозмовними варіантами), наприклад: *Антонівка* на Хмельниччині < *Антон*, *Андрушівка* на Вінниччині < *Андруш* < *Андрій*; прізвиськами, наприклад:

Баранівка на Хмельниччині < *Баран*, *Бубнівка* на Вінниччині < *Бубон* / *Бубен*. У досліджуваному регіоні назви цієї моделі відзначені в історичних джерелах, починаючи з XV ст. Особливо цікавими для дослідника є ойконіми на *-ів-к-а* з твірними антропонімами-прізвищами.

Гибалівка (Шаргородськ. р-н Вінницьк. обл.). Назва поселення відома з кінця XVI ст. (ІМСВнц.: 719). Упродовж наступних періодів її структура не зазнала змін: *Гибалевка*, 1799 р. (ТОПГ: 222), *Hibalówka*, 1882 р. (SG III: 69), *Гибаловка*, 1901 р. (Мельн.: 69). Ойконім похідний від антропоніма **Гибало* < псл. **gybadlo* (ЭССЯ 7: 216), пор. споріднені назви: укр. (закарпатськ.) прізвище *Гибалов* (1773 р.) < *гибатися* [46: 143], пол. ім'я *Gibadlo* (Rymut I: 230), похідні ойконіми: блр. *Гибайловичи* в колишній Мінській губ., рос. *Гибалова* на Смоленщині, а також блр. *Гибалы* в колишній Могильовській губ. (RGN II: 349).

Колодіївка (Кам'янець-Подільськ. р-н Хмельницьк. обл.). У такій формі ойконім уперше засвідчено на початку XVII ст.: *Kołodziejowka*, 1615 р. (Крик. 2011: 248). Назву пояснюють як утворення від особового імені *Колодій* [39: 235], пор. ст.-рос. антропонім *Колодѣй* (1564 р.) < псл. **kolodějъ* (ЭССЯ 10: 145).

Виникнення назв поселень із формантами *-ів-ц-і*, *-ин-ц-і* пов'язують із періодом Київської Русі. В історичних джерелах XIV–XV ст. вони становлять уже цілком сформовану ойконімну модель [6: 319]. Назви з формантами *-ів-ц-і*, *-ин-ц-і* деякі дослідники вважають відпатронімними, тобто такими, що безпосередньо похідні від імені батька якоїсь особи [3: 91; 6: 319; 16: 89; 20: 19, 29; 39: 76, 78; 40: 11–12]. Однак кваліфікація ойконімів на *-ів-ц-і*, *-ин-ц-і* як відпатронімних дериватів некоректна, оскільки патронім — утворення від імені або прізвища батька, а відпатронімний ойконім — назва поселення, пов'язана з ім'ям батька (предка), що колись проживав у цій місцевості, наприклад: *Глібовичі*, *Путятичі* [31: 32]. Отже, ойконіми з формантами *-ів-ц-і*, *-ин-ц-і* — назви, що постали способом онімізації відповідних апелятивів на позначення людей, які мешкали в поселеннях, названих ім'ям першозасновника [22: 14], або ж вихідців із певного поселення. На території Вінниччини й Хмельниччини такі назви відомі з XIV–XV ст. Протягом наступних періодів їхня кількість зростає, що зумовлено, очевидно, активними процесами заселення Подільського регіону. Важливо відзначити, що деякі з них зазнали згодом впливу продуктивної словотвірної моделі із суфіксом *-ів-к-а* й зберегли таку форму до сьогодні, наприклад: ойконім *Льківка* (Вінницьк. р-н Вінницьк. обл.). Уперше цю назву відзначено в 1613 р. як *Ilkowce* (Крик. 2008: 271).

Курилівці (Жмеринськ. р-н Вінницьк. обл.). Першу письмову згадку про ойконім датовано 1443 р. — *Curilowcze* (Михайл. 2004: 264). Назву виводили від апелятива *курулівці* < *курули* 'місце, де промисловим способом добували дьоготь' або від імені першопоселенця *Курила* [1: 92]. З огляду на первісне значення форманта *-ів-ц-і* назва поселення *Курилівці* — результат онімізації апелятива *курулівці* < **Курилів* (-ове) < антропоніма *Курило* (власник поселення; SG IV: 942), пор. укр. прізвище *Курило* (Редьк. 1: 653).

Мервинці (Могилів-Подільськ. р-н Вінницьк. обл.). Перша письмова фіксація цієї назви сягає початку XVII ст: *Mierzwince*, 1616–1618 рр. (Крик. 2008: 240). В основі ойконіма — катойконім *мервинці* ‘вихідці з нп Мервин’. Ідеться про с. *Мервин* Оратівського р-ну Вінницької обл.

Митківці (Летичівськ. р-н Хмельницьк. обл.). Назва поселення відома з 1493 р. у формі *Mythcowcze* [39: 313]. М.М. Торчинський і Н.М. Торчинська трактують ойконім як посесивне утворення, пов’язуючи його з антропонімом *Митко* [39: 313]. Однак від антропоніма *Митко* постав би ойконім *Митків* (-ова, -ове). З огляду на це в основі назви *Митківці* вбачаємо апелятив *митківці* < **Митків* (-ова, -ове) < антропоніма *Митко*, пор. споріднену пол. особову назву *Mytko* (Rymut II: 130).

Почапинці (Чемеровецьк. р-н Хмельницьк. обл.). В історичних джерелах ойконім відомий, починаючи з першої половини XV ст.: *Почапын-ци*, 1430 р. [39: 382]. М.М. Торчинський і Н.М. Торчинська виводять назву безпосередньо від антропоніма *Почап* [39: 382]. Проте, як уже йшлося вище, назви поселень на -*ів-ц-і*, -*ин-ц-і* пов’язані з апелятивами, тому ойконім *Почапинці* вважаємо онімізованою формою катойконіма *почапинці* < нп *Почапи* або *Почапин* (пор. ойконіми *Почапи* (Волинь і Львівщина), *Почапин* на Київщині; АТП 1947: 825) < антропоніма **Почапа*, пор. споріднену пол. особову назву *Poczapka* (Rymut II: 259).

Лінгвістичний аналіз ойконімії сучасних Вінницької та Хмельницької областей у межах давнього Поділля із залученням свідчень історичних і краєзнавчих джерел дає переконливі підстави для висновку, що зазначені регіони наші предки освоїли в період Середньовіччя. На це вказують усі ті словотвірні типи назв поселень, які характерні для давнозаселених територій: відапелятивні деривати (з топографічною семантикою), утворення з непродуктивним сьогодні індивідуально-присвійним суфіксом *-*ь*, а також посесиви із суфіксами -*ин*, -*ів* (-*ев*, -*ов*), множинні назви з формантами -*ич-і*, -*ани* / -*яни*, утворення із суфіксом *-*ині* > -*иня* та ін. Наведені дериваційні моделі не вичерпують усього переліку ойконімів у досліджуваних регіонах. Тут, крім схарактеризованих, наявні й інші назви, наприклад ті, що виникли способом трансонімізації відповідних мікротопонімів чи гідронімів; пізніші, неприсвійні, утворення з формантом -*ів-к-а*; назви-ідеологеми радянського періоду. Це свідчить про те, що ойконімна система сучасних Вінницької та Хмельницької областей формувалася протягом тривалого періоду, враховуючи етапи переселення й дозаселення з інших регіонів України в XVI–XVII ст. внаслідок часткового знелюднення цих територій під час татарських набігів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Арм. — Армяне в Україні. Карта. Б. м. і р.
 АТП — Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. Видання перше. Київ, 1947.
 АТУ 1987 — Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 року. Київ, 1987.

- p>АТУ 2012 — Україна: Адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 січня 2012 р.). Київ, 2012.
p>АЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1859—1914. Ч. I—VIII.
p>Вітков. — Вітковський В.М., Шибалова С.В. Гнівань. Літературно-документальне видання. Вінниця, 2018.
p>Волости — Волости и важнейшие селения европейской России. По данным обследования, проведенного статистическими учреждениями Министерства Внутренних Дел, по поручению Статистического Совета. Вып. III. Губернии Малороссийские и Юго-Западные. Санкт-Петербург, 1885.
p>ГКУ — Вавричин М. Генеральна карта України Гійома Левассера де Боплана 1648 р.
- Вавричин М. Відтворення України: історія, картографія, краєзнавство, біографістика*
- . Упоряд. Н. Паславська, Н. Халак. Львів, 2012. С. 180—222.
p>Данил. — Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині. Луцьк, 1997.
p>Докум. БВ — Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років. Упоряд. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008.
p>ЕІУ — Енциклопедія історії України. Голова редкол. В.А. Смолій. Київ, 2003—2013. Т. 1—10.
p>Електронний ресурс:
- <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/A005?nf7571=2343>
- p>ЕСЛГНПР — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Відп. ред. О.С. Стрижак. Київ, 1985.
p>ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: У 7 т. За ред. О.С. Мельничука. Київ, 1982—2012. Т. 1—6—.
p>ЕУ — Енциклопедія українознавства. Гол. ред. В. Кубійович. Перевидання в Україні. Львів, 1993—2003. Т. 1—11.
p>Заим. — Заимов Й. Български именник. София, 1977.
p>ІМСВнц. — Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область. Київ, 1972.
p>ІМСХ — Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю.Й. Сіцинського і М.І. Теодоровича). Навч. посібник. Упоряд. Тимошук О. Хмельницький, 2011.
p>ІМСХм. — Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область. Київ, 1971.
p>Крик. 2008 — Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2008.
p>Крик. 2011 — Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття.
- Крикун М. Подільське воєводство у XV—XVIII століттях. Статті і матеріали*
- . Львів, 2011. С. 155—330.
p>Крик. 2012 — Крикун М. Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації.
- Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI—XVIII століттях: Статті і матеріали*
- . Львів, 2012. С. 358—409.
p>Крик. 2015 — Крикун М. Документи Комісарського суду Подільського воєводства 1678—1679 років. Львів, 2015.
p>Лич. — Личук С.В. Словник народних географічних назв Івано-Франківщини. Івано-Франківськ, 2018.
p>Мар. — Марусенко Т.А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов).
- Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика)*
- . Отв. ред. Н.И. Толстой, В.В. Мартынов. Москва, 1968. С. 206—255.
p>Михайл. 2003 — Михайловський В. Населені пункти Західного Поділля та Подільського воєводства (1402—1444 рр.) у світлі королівських, великокнязівських та старостинських документів.
- Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць*
- . Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. Київ, 2003. Ч. 6. С. 213—239.

- p>Михайл. 2004 — Михайловський В. Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434–1444).
- Український археографічний щорічник. Нова серія*
- . Голова редкол. П. Сохань. Київ; Нью-Йорк, 2004. Вип. 8/9. С. 227–265.
p>ММУВнц. — Малі міста України. Вінницька область: бібліографічний покажчик. Уклад.: Д.О. Мироненко, С.М. Кайнова, О.В. Углова. Київ, 2016.
p>ОАНС — Общий алфавит наименованиям селений, находящихся под запрещением от 1829 по 1865 год. Санкт-Петербург, 1867.
p>Похил. — Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, находящихся в пределах губернии. Собр. Л. Похилевич. Біла Церква, 2005.
p>Редьк. — Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2-х т. Львів, 2007.
p>СГУ — Словник гідронімів України. Ред. кол.: А.П. Непокупний, К.К. Цілуйко, О.С. Стрижак. Київ, 1979.
p>ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV–XV століть. Ред. Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький. Київ, 1977–1978. Т. 1–2.
p>ТОПГ — Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти. За ред. Легуна Ю.В. Вінниця, 2017.
p>Труды — Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. Е. Сецинского. Каменець-Подольск, 1901.
p>ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Гал. рэд. Г.А. Цыхун. Мінск, 1978–2010. Т. 1–13.
p>ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева, Ж.Ж. Варбот. Москва, 1974–2018. Вып. 1–41–.
p>Bezljaj LM №7 — Bezljaj F. Etimološki slovar slovenskega jezika. Ljubljana, 1977–2007. Kn. I–V.
p> — Lietuvos Metrika. Kn. 7 (1506–1539). Parengė J. Jarienė, L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius, 2011.
p>Pułaski RGN — Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. Serya trzecia. Kraków, 1906.
p> — Russisches geographisches Namenbuch. Begr. von M. Vasmer. Wiesbaden, 1962–1981. Bd. I–X.
p>Rymut — Rymut K. Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. Kraków, 1999–2001. T. I–II.
p>SG — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880–1902. T. I–XV.
p>Źdz. — Źródła dziejowe. Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1876–1915. T. I–XXIV.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк М. Через віхи історії. Вінниця, 2006. Ч. I.
2. Безлай Ф. Назвотворчий процес у словенській мові. *Повідомлення Української ономастичної комісії*. Відп. ред. К.К. Цілуйко. Київ, 1967. Вип. 4. С. 11–14.
3. Бучко Д.Г. Українські топоніми на -івці, -инці в XIV–XV ст. *Питання історії української мови*. Відп. ред. Л.Л. Гумецька. Київ, 1970. С. 88–101.
4. Бучко Д.Г. Надзбручанські топоніми на -івці, -инці. *Питання сучасної ономастики: Доповіді та повідомлення IV Республіканської ономастичної конференції (1–4 жовтня, Одеса)*. Київ, 1976. С. 216–223.
5. Бучко Д. До проблеми ойконімів України на -ани (-яни). *Acta onomastica*. 2008. R. 2. С. 60–70.
6. Бучко Д. Аналіз ойконімії конкретного регіону крізь призму номінації (на матеріалі ойконімії Тернопільщини). *Prace Komisji językoznawczej* [Poznańskie towarzystwo przyjaciół nauk. Wydział filologiczno-filozoficzny. Komisja językoznawcza]. T. 56: Miasto w perspektywie onomastyki i historii. Pod red. J. Sarnowskiej-Gieffing i M. Graf. Poznań, 2010. S. 315–324.

7. Васильев В.Л. Архаическая топонимия Новгородской земли (Древнеславянские де-антропонимные образования). Великий Новгород, 2005.
8. Вербич С.О. Ойконімікон України: минуле й сьогодення (на матеріалі Тернопільщини). *Мовознавство*. 2016. №1. С. 31–54.
9. Вербич С.О. Назви поселень Чернівеччини: історико-етимологічний словник. Чернівці, 2019.
10. Винокур І.О. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя (від кам'яного віку до середньовіччя). Київ — Одеса, 1975.
11. Винокур І.С. Формування і розвиток східнослов'янського етносу на Поділлі і Волині у I тис. н. е. *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 33–38.
12. Григоріїв Н.Я. Поділля. Географічно-історичний нарис (репринтне видання). Кам'янець-Подільський, 2003.
13. Грушевський М. Барское старство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). Киев, 1894.
14. Гумецька Л.Л. З приводу імені Гостята в Новгородській берестяній грамоті № 9. *Друга республіканська ономастична нарада: Тези доп.* Київ, 1962. С. 165–166.
15. Дашкевич Я. Україна і Схід. Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2016.
16. Дика Л.Л. Ойконіми Вінниччини, мотивовані слов'янськими особовими іменами. *Студії з ономастики та етимології*. 2007. Відп. ред. В.П. Шульгач. Київ, 2007. С. 86–97.
17. Дика Л.Л. Лексико-словотвірна характеристика ойконімічної системи Барщини XV–XX ст. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства: зб. наук. праць*. Гол. ред. М.Є. Скиба. Хмельницький, 2013. Вип. 6. Ч. 2. С. 114–124.
18. Железняк І.М. Київський топонімікон. Київ, 2013.
19. Карпенко Ю.А. Топонимическая реконструкция географии и географическая реконструкция топонимии. *Actes du XIe Congrès international des Sciences onomastiques* (Sofia, 28.VI–04.VI.1972). Sofia, 1974. T. 1. С. 465–473.
20. Карпенко Ю.О. Топоніміка гірських районів Чернівецької області. Конспект лекцій. Чернівці, 1964.
21. Козлова Р.И. Античная этнонимия: Ворáвои, 'Аворáкт, Воробóскои. *Студії з ономастики та етимології*. 2014. Відп. ред. В.П. Шульгач. Київ, 2014. С. 26–45.
22. Кордуба М. Що нам кажуть назви осель? Львів, 1938.
23. Купчинський О.А. З історіографії найдавніших українських і слов'янських топонімів та деякі завдання їх дослідження в Україні. *Купчинський О.А. Вибрані статті та матеріали*. Т. 1: *Студії з історії української мови та ойконімії*. Львів, 2011. С. 131–151.
24. Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України. Київ, 2014.
25. Малаков Д.В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). Москва, 1982.
26. Малаков Д. Минувшина Немирова. Київ, 2008.
27. Мароевич Р. Методологические вопросы реконструкции древнеславянских топонимов. *Вопросы языкознания*. 1997. № 3. С. 76–78.
28. Мельник В.Ф. Мій любий край, моє Поділля. Вінниця, 2012.
29. Наулко В.І., Перковський А.Л. Етнічна історія Поділля. *Поділля: історико-географічне дослідження*. Артюх Л.Ф., Галушок В.Г., Балтарович З.Є. та ін. Київ, 1994. С. 34–62.
30. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. Москва, 1983.
31. Німчук В.В. Українська ономастична термінологія (проект). *Повідомлення Української ономастичної комісії*. Відп. ред. К.К. Цілуйко. Київ, 1966. Вип. 1. С. 24–43.
32. Откупщиков Ю.В. К истокам слова. Рассказы о науке этимологии. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1973.
33. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.). Київ, 1975.
34. Рибак І.В. Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення: Навчальний посібник. Кам'янець-Подільський, 2002.
35. Римут К. Происхождение параллелизма -owic- / -ic- в западнославянских патронимических формах. *Rymut K. Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*. Kraków, 2003. С. 72–77.
36. Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов. *Восточнославянская ономастика*. Отв. ред. А.В. Суперанская. Москва, 1972. С. 9–89.

37. Селищев А.М. Труды по русскому языкознанию. Язык и общество. Т. 1. Язык и общество. Сост. Б.А. Успенский, О.В. Никитин. Москва, 2003.
38. Таранец С.В. Подолье. Традиционная культура и повседневная жизнь русских старообрядцев в XX — начале XXI веков: Альбом. Отв. ред. Г.В. Боряк. Киев, 2016.
39. Торчинська Н.М., Торчинський М.М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. Хмельницький, 2008.
40. Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів). Львів, 2004.
41. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапелятивні утворення). Львів, 2006.
42. Царалунга І. Українські топоніми на -ани (-яни). Хмельницький, 2007.
43. Царенко С. Вінницька спадщина Ольговичів і нащадків чернігівського дворянства: структура княжого господарства за щойно виявленими пам'ятниками писемності, археології й топоніміки. *Скарбниці української культури: Зб. наук. праць*. Голова редкол. О.Б. Коваленко. Чернігів, 2017. С. 157—159.
44. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року). Вінніпег, 1984. Т. 1.
45. Цілуйко К.К. Спільні проблеми топоніміки і діалектології. *Праці XI Республіканської діалектологічної наради*. Відп. ред. Ф.Т. Жилко. Київ, 1965. С. 51—58.
46. Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. Львів, 2005.
47. Чучка П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ужгород, 2011.
48. Шкробот П., Слободянюк П. Кременна (Кременна). Історико-етнографічний нарис. Тернопіль, 2017.
49. Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). Київ, 1998.
50. Шульгач В.П. Нариси з праслов'янської антропонімії. Київ, 2008. Ч. I.
51. Шульгач В.П. Нариси з праслов'янської антропонімії. Київ, 2015. Ч. II.
52. Laskowski R. Kontynuanty prasłowiańskiego przyrostka *-ynji w języku polskim. *Język polski*. 1962. T. 27. Z. 3. S. 171—187.
53. Milewski T. Dwa ujęcia problem granic prasłowiańskiego obszaru językowego. *Rocznik Slawistyczny*. 1960. T. XXI. Cz. 1. S. 41—76.
54. Rzetelska-Feleszko E. Związki i różnice językowe na obszarze Pomorske-Wielkopolskim w świetle nazw miejscowych. *Onomastica*. 1989. R. XXXIII. S. 5—30.
55. Rzetelska-Feleszko E. Nazwy miejscowe. *Polskie nazwy własne: encyclopedia*. Warszawa; Kraków, 1998. S. 191—230.
56. Sędzik W. Z problematyki prasłowiańskich kompozytów: Studia z językoznawstwa słowiańskiego. Pod red. F. Sławskiego, H. Mieczkowskiej. Kraków, 1995. S. 191—194.

LEGEND

- Арм. — Armenians in Ukraine. Map.
- АТП — Ukrainian SSR. Administrative and territorial submission for the 1st spring of 1946. (1947). Kyiv.
- АТУ 1987 — Ukrainian SSR. Administrative and territorial submission on January 1, 1987. (1987). Kyiv.
- АТУ 2012 — Ukraine: Administrative and territorial submission on January 1, 2012. (2012). Kyiv.
- АЮЗР — Archive of South-Western Russia, published by the Commission for the Analysis of Ancient Acts, imperially established under the Governor-General of Kyiv, Podolsk and Volyn. Vol. I—VIII. (1859—1914). Kyiv.
- Вітков. — Vitkovskiy, V.M., Shybalova, S.V. Hnivan. Literary and documentary edition. (2018). Vinnytsia.
- Волости — Districts and the most important settlements of European Russia. According to a survey carried out by the statistical offices of the Ministry of Internal Affairs, on behalf of the Statistical Council. Issue III. Provinces of Little Russia and South-West. (1885). St. Petersburg.

- ГКУ — Vavrychyn, M. General map of Ukraine by Guillaume Levasser de Beauplan in 1648. *Vavrychyn M. Reproduction of Ukraine: history, cartography, locallore, biography*. Paslavska, N., Khalak, N. (Eds.). (2012). Lviv. P. 180–222.
- Данил. — Danyliuk, O.K. Dictionary of Volyn folk geographical terms. (1997). Lutsk.
- Докум. БВ — Documents of the Bratslav Province of 1566–1606. Krykun, M., Piddubniak, O. (Eds.). (2008). Lviv.
- ЕІУ — Encyclopedia of the History of Ukraine. Smolii, V.A. (Ed.). Vol. 1–10. (2003 — 2013). Kyiv.
- Електронний ресурс: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/A005?rf7571=2343>
- ЕСЛГНПР — Etymological dictionary of chronicle geographical names of Southern Russia. Stryzhak, O.S. (Ed.). (1985). Kyiv.
- ЕСУМ — Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vol. (1982–2012). Melnychuk, O.S. (Ed.). Vol. 1–6—. Kyiv.
- ЕУ — Encyclopedia of Ukrainian Studies. (1993–2003). Kubiiiovych, V. (Ed.). Vol. 1–11. Lviv.
- Заим. — Zaymov, Y. (1977). Bulgarian noun. Sofia.
- ІМСВнц. — History of towns and villages of the Ukrainian SSR: in 26 v. Vinnytsia region. (1972). Kyiv.
- ІМСХ — History of towns and villages of Khmelnytsky region (according to the works of Yu.Y. Sitsynskyi, M.I. Teodorovych). Tutorial. (2011). Tymoshchuk, O. (Ed.). Khmelnytskyi.
- ІМСХм. — History of towns and villages of the Ukrainian SSR: in 26 vol. Khmelnytskyi region, (1971). Kyiv.
- Крик. 2008 — Krykun M. Bratslav Province of XVI–XVIII centuries: Articles and materials. (2008). Lviv.
- Крик. 2011 — Krykun, M. (2011). The number and structure of settlements in the Podolsk Province in the first half of the XVII century. *Krykun, M. Podolsk region in the XV–XVIII centuries. Articles and materials*. P. 155–330. Lviv.
- Крик. 2012 — Krykun, M. (2012). Documents on the participation of the nobility of the Bratslav Province in the Bar Confederation. *Krykun, M. Right-bank Ukrainian provinces in the XVI–XVIII centuries: Articles and materials*. P. 358–409. Lviv.
- Крик. 2015 — Krykun, M. (2015). Documents of the Commissioner's Court of the Podolsk Province of 1678–1679. Lviv.
- Лич. — Lychuk, S.V. (2018). Dictionary of folk geographical names of Ivano-Frankivsk region. Ivano-Frankivsk.
- Мар. — Marusenko, T.A. (1968). Materials for the dictionary of Ukrainian geographical appellatives (names of reliefs). *Polesie (Linguistics. Archeology. Toponymy)*. Tolstoi, N.I., Martynov, V.V. (Eds.). P. 206–255. Moscow.
- Михайл. 2003 — Mykhailovskyi, V. (2003). Settlements of Western Podillya and Podil Voivodeship (1402–1444) in the light of royal, grand ducal and ancient documents. *Historical and geographical research in Ukraine: Collection of scientific works*. Dmytriienko, M.F. (Eds.). Part 6. P. 213–239. Kyiv.
- Михайл. 2004 — Mykhailovskyi, V. (2004). Granting land ownership in the Podolsk Province during the reign of Vladislav III (1434–1444). *Ukrainian Archaeographic Yearbook. New series*. Sohan, P. (Ed.). Issue 8/9. P. 227–265. Kyiv, New York.
- ММУВнц. — Myronenko, D.O., Kainova, S.M., Uhlova, O.V. (Eds.). (2016). Small towns of Ukraine. Vinnytsia region: bibliographic index. Kyiv.
- ОАНС — The general alphabet for the names of the villages that are prohibited from 1829 to 1865. (1867). St. Petersburg.
- Похил. — Legends about the populated areas of the Kiev province or statistical, historical and church notes about all villages, villages located within the province. (2005). Pokhilevich, L. (Ed.). [Reprint]. Bila Tserkva.
- Редьк. — Redko, Yu. (2007). Dictionary of modern Ukrainian surnames: in 2 vol. Lviv.

- СГУ — Nepokupnyi, A.P., Tsiluiko, K.K., Stryzhak, O.S. (Eds.). (1979). Dictionary of hydronyms of Ukraine. Kyiv.
- ССУМ — Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV–XVI centuries. (1977–1978). Humetska, L.L., Kernytskyi, I.M. Vol. 1–2. Kyiv.
- ТОПГ — Lahun, Yu.V. (Ed.). (2017). Topographic description of Podolsk province in 1799. Vinnytsia, Yampil, Bratslav Provinces. Vinnytsia.
- Труды — Setinsky, E. (Ed.). (1901). Proceedings of the Podolsk Diocesan Historical and Statistical Committee. Issue 9: Parishes and Churches of the Podolsk Diocese. Kamianets-Podilsk.
- ЭСБМ — Cihun, G.A. (Ed.). (1978–2010). Etymological dictionary of the Belarusian language. Vol. 1–13. Minsk.
- ЭССЯ — Trubachev, O.N., Zhuravlev, A.F., Warbot, J.J. (Eds.). (1974–2018). Etymological Dictionary of Slavic Languages: Proto-Slavic Lexical Fund. Issue 1–41–. Moscow.
- Bezljaj — Bezljaj, F. (1977–2007). Etimološki slovar slovenskega jezika. Kn. I–V. Ljubljana.
- LM №7 — Lietuvos Metrika. Kn. 7 (1506–1539). (2011). Parengė J. Jarienė, L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius.
- Пуłaski — Пуłaski, K. (1906). Szkice i poszukiwania historyczne. Serya trzecia. Kraków.
- RGN — Russisches geographisches Namenbuch. (1962–1981). Begr. von M. Vasmer. Bd. I–X. Wiesbaden.
- Rymut — Rymut, K. (1999–2001). Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. T. I–II. Kraków.
- SG — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. (1880–1902). T. I–XV. Warszawa.
- Їdz. — Їródła dziejowe. (1876–1915). Wyd. A. Jabłonowski. T. I–XXIV. Warszawa.

REFERENCES

1. Antoniuk, M. (2006). Through the stages of history. Part I. Vinnytsia (in Ukr.).
2. Bezljaj, F. (1967). Name-making process in the Slovenian language. *Report of the Ukrainian Onomastic Commission*, 4, P. 11–14. Kyiv (in Ukr.).
3. Buchko, D.H. (1970). Ukrainian toponyms on -ivtsi, -intsy in the XIV–XV centuries. *Questions of the history of the Ukrainian language*. P. 88–101. Kyiv (in Ukr.).
4. Buchko, D.H. (1976). Nadzbruchany toponyms on -ivtsi, -intsi. *Issues of modern onomastics: Reports and announcements of the IV Republican Onomastic Conference* (October 1–4, Odessa). P. 216–223. Kyiv (in Ukr.).
5. Buchko, D. (2008). To the problem of oikonyms of Ukraine on -any (-yany). *Acta onomastica*, 2, 60–70 (in Ukr.).
6. Buchko, D. (2010). Analysis of the oikonymy of a particular region through the prism of nomination (based on the oikonymy of Ternopil region). *Prace Komisji językoznawczej* [Poznańskie towarzystwo przyjaciół nauk. Wydział filologiczno-filozoficzny. Komisja językoznawcza]. Vol. 56: Miasto w perspektywie onomastyki i historii. S. 315–324. Poznań (in Ukr.).
7. Vasiliev, V.L. (2005). Archaic toponymy of the Novgorod land (Old Slavic deanthroponymic formations). *Velikiy Novgorod* (in Rus.).
8. Verbych, S.O. (2016). Oikonimicon of Ukraine: past and present (based on Ternopil region). *Linguistics*, 1, 31–54 (in Ukr.).
9. Verbych, S.O. (2019). Names of settlements of Chernivtsi region: historical and etymological dictionary. Chernivtsi (in Ukr.).
10. Vynokur, I.O. (1975). History of the forest-steppe Transnistria and Southern Pobuzhye (from the Stone Age to the Middle Ages). Kyiv; Odessa (in Ukr.).
11. Vynokur, I.O. (2004). Formation and development of the East Slavic ethnos in Podillia and Volhynia in the I millennium BC. *Materials of the XI Podolsk historical and local lore conference*. P. 33–38. Kamenets-Podolsky (in Ukr.).
12. Hryhoriiv, N.Ya. (2003). Podillya. Geographical-historical essay (reprint). Kamenets-Podolskyi (in Ukr.).
13. Hrushevskyi, M. (1894). Bar prefecture. Historical sketches (XV–XVIII centuries). Kyiv (in Rus.).
14. Humetska, L.L. (1962). Name of the Hostiata in the Novgorod birch-bark deed № 9. *Second Republican Onomastic Meeting: Abstracts*. P. 165–166. Kyiv (in Ukr.).

15. Dashkevych, Ya. (2016). Ukraine and the East. Lviv (in Ukr.).
16. Dyka, L.L. (2007). Vinnytsia oikonyms, motivated by Slavic personal names. *Studies in onomastics and etymology*. 2007. P. 86–97. Kyiv (in Ukr.).
17. Dyka, L.L. (2013). Lexical and word-forming characteristics of the oikonomic system of Barshchyna of the XV–XX centuries. *Actual problems of philology and translation studies: a collection of scientific works*. Issue 6. Part 2. P. 114–124. Khmelnytskyi (in Ukr.).
18. Zheliezniak, I.M. (2013). Kyiv toponymicon. Kyiv (in Ukr.).
19. Karpenko, Yu.A. (1974). Toponymic reconstruction of geography and geographical reconstruction of toponymy. *Actes du XIe Congres international des Sciences onomastiques* (Sofia, 28.VI–04.VI.1972). Vol. 1. P. 465–473. Sofia (in Rus.).
20. Karpenko, Yu.A. (1964). Toponymy of mountain areas of Chernivtsi region. Lecture notes. Chernivtsi (in Ukr.).
21. Kozlova, R.Y. (2014). Ancient ethnonymy: Βοράνοι, Ἀβοράκη, Βορούσκοι. *Studies in onomastics and etymology*. 2014. P. 26–45. Kyiv (in Rus.).
22. Korduba, M. (1938). What do the names of the houses tell us? Lviv (in Ukr.).
23. Kupchynskiy, O.A. (2011). Historiography of the oldest Ukrainian and Slavic toponyms and some tasks of their research in Ukraine. *Kupchynskiy, O.A. Selected articles and materials. Vol. 1: Studies in the history of the Ukrainian language and oikonomy*. P. 131–151. Lviv (in Ukr.).
24. Luchyk, V.V. (2014). Etymological dictionary of toponyms of Ukraine. Kyiv (in Ukr.).
25. Malakov, D.V. (1982). In Bratslav region (from Vinnitsa to Tulchin). Moscow (in Rus.).
26. Malakov, D. (2008). Nemirov's past. Kyiv (in Ukr.).
27. Maroevich, R. (1997). Methodology for the reconstruction of Old Slavic place names. *Questions of linguistics*, 3, 76–78 (in Rus.).
28. Melnyk, V.F. (2012). My dear land, my Podillya. Vinnytsia (in Ukr.).
29. Naulko, V.I., Perkovskiy, A.L. (1994). Ethnic history of Podillya. *Podillya: historical and geographical research*. P. 34–62. Kyiv (in Ukr.).
30. Neroznak, V.P. (1983). The names of ancient Russian cities. Moscow (in Rus.).
31. Nimchuk, V.V. (1966). Ukrainian onomastic terminology (project). *Report of the Ukrainian Onomastic Commission*, 1, 24–43. Kyiv (in Ukr.).
32. Otkupshchikov, Yu.V. (1973). To the origins of the word. Stories about the science of etymology. Moscow (in Rus.).
33. Prykhodniuk, O.M. (1975). Slavs in Podillia (VI–VII centuries AD). Kyiv (in Ukr.).
34. Rybak, I.V. (2002). Khmelnytsky region from ancient times to the present: A textbook. Kamenets-Podolskyi (in Ukr.).
35. Rymut, K. (2003). The origin of parallelism *-owic-* / *-ic-* in West Slavic patronymic forms. *Rymut, K. Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*. P. 72–77. Krakow (in Rus.).
36. Rospond, S. (1972). Structure and stratigraphy of Old Russian toponyms. *East Slavic onomastics*. P. 9–89. Moscow (in Rus.).
37. Selishchev, A.M. (2003). Works on Russian linguistics. Language and Society. Vol. 1. Language and society. Moscow (in Rus.).
38. Taranets, S.V. (2016). Podillia. Traditional culture and everyday life of Russian Old Believers in the XX — early XXI centuries: Album. Kyiv (in Rus.).
39. Torchynska, N.M., Torchynskiy, M.M. (2008). Dictionary of proper geographical names of Khmelnytsky region. Khmelnytskyi (in Ukr.).
40. Khudash, M. (2004). Ukrainian Carpathian and Prycarpathian names of settlements (formations from appellative anthroponyms). Lviv (in Ukr.).
41. Khudash, M.L. (2006). Ukrainian Carpathian and Prycarpathian names of settlements (appellate formations). Lviv (in Ukr.).
42. Tsaralunha, I. (2007). Ukrainian toponyms on *-any* (*-yany*). Khmelnytskyi (in Ukr.).
43. Tsarenko, S. (2017). Vinnytsia heritage of Olhovichs and descendants of the Chernihiv nobility: the structure of the prince's economy according to the newly discovered monuments of writing, archeology and toponymy. *Treasury of Ukrainian culture: Collection of scientific works*. P. 157–159. Chernihiv (in Ukr.).
44. Tsynkalovskyi, O. (1984). Old Volyn and Volyn Polissya (Local History Dictionary — from ancient times to 1914). Vol. 1. Winnipeg (in Ukr.).
45. Tsiluiko, K.K. (1965). Common problems of toponymy and dialectology. *Proceedings of the XI Republican Dialectological Conference*. P. 51–58. Kyiv (in Ukr.).

46. Chuchka, P.P. (2005). Surnames of Transcarpathian Ukrainians: Historical and etymological dictionary. Lviv (in Ukr.).
47. Chuchka, P. (2011). Slavic personal names of Ukrainians: historical and etymological dictionary. Uzhhorod (in Ukr.).
48. Shkrobot, P., Slobodianuk, P. (2017). Kreminna (Kremenna). Historical and ethnographic essay. Ternopil (in Ukr.).
49. Shulhach, V.P. (1998). Proto-Slavic hydronymic fund (fragment of reconstruction). Kyiv (in Ukr.).
50. Shulhach, V.P. (2008). Essays on Proto-Slavic Anthroponymy. I. Kyiv (in Ukr.).
51. Shulhach, V.P. (2015). Essays on Proto-Slavic Anthroponymy. II. Kyiv (in Ukr.).
52. Laskowski, R. (1962). Kontynuanty prasłowiańskiego przyrostka *-ynji w języku polskim. *Język polski*. T. 27. Z. 3. S. 171–187 (in Pol.).
53. Milewski, T. (1960). Dwa ujęcia problem granic prasłowiańskiego obszaru językowego. *Rocznik Sławistyczny*. T. XXI. Cz. 1. S. 41–76 (in Pol.).
54. Rzetelska-Feleszko, E. (1989). Związki i różnice językowe na obszarze Pomorske-Wielkopolskim w świetle nazw miejscowych. *Onomastica*, XXXIII, 5–30 (in Pol.).
55. Rzetelska-Feleszko, E. (1998). Nazwy miejscowe. *Polskie nazwy własne: encyclopedia*. S. 191–230. Warszawa; Kraków (in Pol.).
56. Sędzik, W. (1995). Z problematyki prasłowiańskich kompozytów: Studia z językoznawstwa słowiańskiego. S. 191–194. Kraków (in Pol.).

Sviatoslav Verbych, Doctor of philological sciences,
Senior Researcher of Department of History of Ukrainian Language and Onomastics
of Institute for Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskoho St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: sviatoverb@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

FORMATION OF THE OIKONYM SYSTEM IN ARCHAIC REGIONS OF UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF THE SETTLEMENT NAMES OF MODERN VINNYCHCHYNA AND KHMELNYCHCHYNA)

The research of the history of a particular region involves the study of the history of its settlement, which is manifested in the names of settlements. Thus, oikonyms as linguistic phenomena contain linguistic, as well as historical, geographical and ethnographic information. They can be found out using the help of special onomastic studies. Historical and etymological research of the names of villages, settlements, cities, towns is one of the priority tasks not only of Ukrainian or Slavic, but also of world onomastics in general. The names of settlements provide different periods of history of that time in other regions, accumulate extremely diverse information about the peculiarities of the development of a particular area, namely: the ethnic composition of the first settlers, the specialty of their material and spiritual culture, the characteristic features of topographic objects called by the corresponding oikonyms. Of fundamental importance for the formation of the oikonymicon of a certain region is time and with the help of its settlement. As you know, Podolsk land belongs to the long-developed regions of man. A review of the history of this region shows that the formation of a system of settlement names within the modern Vinnytsia and Khmelnytsky regions, which are the main part of the historical Podillya, dates back to ancient times, at least the ancient Ukrainian period. This is indicated primarily by the specific word-forming structure of local oikonyms and the nature of their creative bases. The ancient settlements of these areas, the names of which were formed on Ukrainian soil, include such, for example, *Bershad*, *Brailiv*, *Bratslav*, *Vinnytsia*, *Kopaihorod*, *Tyvriv* (Vinnytsia region), *Velyka Yaromyrka* (initially *Yaromyrka*), *Volochysk* (initially *Volochyshcha*), *Dobrohoshcha*, *Zhvannets*, *Kytaihorod*, *Medzhybizh*, *Smotrych* (Khmelnytsky region) and other. The article focuses on the peculiarities of the formation of the oikonymicon of Podillya within the modern Vinnytsia and Khmelnytsky regions, analyzes the main structural and derivational types of names of settlements in these regions, found that the characteristic feature of oikonyms of the studied areas is the presence of many names the ancient nature of the settlement of these areas.

Keywords: *appellation, anthroponym, history of Podillya, oikonym, oikonym system, word-forming model.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.072>
УДК 811.1.161.2'373.21

О.В. ІВАНЕНКО, кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики,
Інститут української мови НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: skifetym@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6553-4909>

ІЗ ТОПОНІМІЇ ТАВРІЙСЬКОГО ПІВОСТРОВА. ПЕРЕКОП — АРМЯНСЬК

У статті досліджено історію і походження назв двох пов'язаних між собою населених пунктів Криму: сучасного Армянська та його безпосереднього попередника — міста-фортеці Перекопа, у давніх назвах якого простежується семантична наступність за ознакою 'рів'. Старі назви Армянська — Армянський Базар, Новий Базар дають підстави відновити назву посаду навколо Перекопа.

Ключові слова: історія, ономастика, ойконімія, семантична реконструкція, порівняльно-історичне мовознавство.

Власні назви — невід'ємна частина лексичної системи кожної мови, що вбирає в себе спадок інших мов і культур, відображаючи ті історичні події та етнокультурні процеси, які відбуваються в житті її носіїв.

Одна за одною накочують хвилі етнічних міграцій і завоювань, накриваючи іноді величезні простори. З'являються і зникають народи, змінюючи один одного чи, навпаки, мирно уживаючись між собою упродовж багатьох віків. З'являються і зникають мови. Проте залишаються назви, які часом демонструють приклади дивовижної стійкості до всіх суспільно-політичних змін у житті спільнот, що населяють ті чи ті землі, часто зберігаючи свою внутрішню форму, коли, за влучним висловом В.М. Топорова, семантична типологія виявляється «настільки стійкою, що семантична структура переживає навіть повну зміну мов» [7: 4].

Подібних випадків історія, сучасна й стародавня, знає чимало. Один із них — Північне Надчорномор'я, де, наче в скіфському тиглі, сплавлялися індоарії-таври й іранці-скіфи, греки й латиняни, готи, вірмени,

слов'яни, татари, євреї, німці... На цій території засвідчено безліч прикладів, коли географічні назви, передусім назви поселень, досить послідовно відбивають процеси зазначеної мовної взаємодії.

У статті ми зібрали й спробували упорядкувати дані з історії двох тісно пов'язаних між собою населених пунктів — села **Переко́па** (тепер — північніше зруйнованого 1920 р. міста) — одного з небагатьох поселень, слов'янська назва якого (поряд із *Корчевом*, *Корсунем* і *Сурожем*¹) засвідчена в Криму здавна, і **Армянська** (обидва — у Красноперекопському р-ні АР Крим)². Історія їхня відповідним чином відбита в назвах, які потребують нових і докладних лінгвістичних коментарів.

Обидва поселення розташовані на Перекопському перешийку, через який від Каркінітської затоки до Сиваша проходять рів та вал завдовжки 8 км та завширшки 40 — 45 м. Первісно *Перекоп* відомий від I ст. н. е. як **Τάφρος**, *Taphraë* (під цими назвами його згадують принаймні до початку XVIII ст.), а від XVII ст. — як **Ор**, **Ор-Агзи**, **Ор-Капі**, **Ферах-Керман** — єдине місце сухопутного зв'язку між кримським півостровом та материком, за 5 верст від якого у XVII ст. містився перевалочний торговий пункт, де чумаки міняли різноманітний крам на сіль. Стояв він на т. зв. Чумацькому шляху, куди в 30-х рр. XVIII ст. переселилася значна частина жителів Перекопа, переважно вірмени та греки. Приблизно тоді ж і з'являються дві назви нового міста (нині *Армянська*) — **Єні-Базар** і **Армянський Базар** [3: 473].

Зауважимо, що самé давнє місто *Τάφρος* / *Taphraë*, яке вперше згадано доволі пізно — у I пол. I ст. н. е., бере свою назву від однойменного рову (як важливого географічного об'єкта на перешийку), засвідченого ще у V ст. до н. е. в Геродота (Hude 1908 IV: 3; Геродот 1982: 99):

‘3. ἐκ τούτων δὴ ὧν σφί τῶν δούλων καὶ τῶν γυναικῶν ἐπετράφη νεότης, οἱ ἐπέιτε ἔμαθον τὴν σφετέρην γένεσιν, ἠντιοῦντο αὐτοῖσι κατιοῦσι ἐκ τῶν Μήδων. καὶ πρῶτα μὲν τὴν χώραν ἀπετάμοντο, τάφρον ὀρυζάμενοι εὐρέαν κατατείνουσιν ἐκ τῶν Ταυρικῶν ὁρέων ἐς τὴν Μαίητιν λίμνην, τῇ πέρ ἐστι μεγίστη’ — ‘3. I ось діти [скіфів. — *О. І.*], що народилися від цих-таки їхніх рабів і дружин, досягли юнацького віку. Дізнавшись про обставини свого народження, вони замислили зчинити спротив тим, хто вертався з країни мідійців. І всього наперед відрізали вони країну, викопавши широкий *рів*, що розтягнувся від Таврських гір до Меотійського озера, в тім самім місці, де найширше воно’.

Наведене свідчення Геродота цікаве своєю опосередкованою вказівкою на те, що укріплення *Тафрос* існувало не пізніше від V ст. до н. е., тобто могло виникнути задовго до його першої згадки в Геродота. Проте в тому місці, де локалізовано згаданий рів, *Таврських* (геср. *Таврійських*) *гір*, про які пише історик, немає. П. Паллас, один із перших дослідників Криму, так характеризує цю місцину: «Совершенно ровная земля простирается отъ Перекопа почти до Симферополя, гдѣ она нечувствительно

¹ Ідеться про сучасні *Керч*, *Херсонес* і *Судак*.

² У минулому — *Єні-Базар*, *Армянський Базар*.

возвышается чрезъ всю ширину, между Сивашемъ и Тарханскимъ кутомъ, то есть, тѣмъ угломъ земли, которой выдался на Западъ полуострова» [5: 47].

В іншій своїй роботі П. Паллас дає важливе зауваження щодо характеру рову, який мав бути заповнений водою і в такий спосіб міг слугувати важливим шляхом сполучення між східним і західним узбережжями Таврики: «Оскільки увесь Кримський півострів з'єднаний з материком лише Перекопським перешийком, то вельми ймовірно, що Крим із його підвищеною частиною був островом, коли рівень Чорного моря стояв вище, як про те свідчать давні письменники» [6: 21].

Відповідно, єдиним географічним об'єктом у цій місцевості, назву якого за співзвучністю можна було б сплутати з *Таврійськими горами*, — Ταῦρος, Ὅρη Ταύρου (букв. *Гори Тавра*)³, була назва укріплення Тάφρος або ж сам рів, який уже тоді мали б називати Тάφρος. При цьому контекст повідомлення Геродота не дає жодних підстав розглядати слово τάφρον (Р. од.) як власну назву. Отже, тут ми маємо справу або з неточними відомостями Геродотових джерел (що ймовірніше), або ж із помилкою самого батька історії.

Із пізніших історичних свідчень дізнаємося, що із часом рів «занепадає» і вже до Х ст. стає цілком прохідною місцевістю: «Ἐκ δὲ τῶν πολλῶν ἐτῶν κατεχώσθη ἡ αὐτὴ σοῦδα καὶ εἰς δάσος ἐγένετο πολὺ, καὶ οὐκ εἰσὶν ἐν αὐτῇ πλὴν δύο ὁδοί, ἐν αἷς οἱ Πατζινακῖται διέρχονται πρὸς τε Χερσῶνα καὶ Βόσπορον καὶ τὰ κλίματα» — «І оскільки літ багато сплигло, канал цей засипався й перетворився на густий ліс, і є через нього лише два шляхи, якими пачинакити проходять до Херсона, Боспору й Кліматів» (КБ: 175). На географічних картах цей рів (під різними назвами) позначали принаймні від XV до початку XVIII ст.

Проте основний предмет нашої уваги — історична доля самих поселень та їхніх назв, безпосередній аналіз яких подаємо нижче.

ТАФРОС / ΤΑΦΡΑΕ. Давнє місто засвідчене в історичних документах від I ст. н. е.:

43 р. н. е. у «Норographia» Помпонія Мели: '4. <...> quod inter Paludem et sinum est *Taphrae* nominantur, sinus Carcinites. in eo urbs est Carcine, quam duo flumina Gerrhos et Hypacaris uno ostio effluentia adtingunt, verum diversis fontibus et aliunde delapsa' — '4. <...> [Місцина] між Болотом і затокою зветься *Тафру*, а сама затока — Каркінітською. У ній розташований город Каркіна, який омивають дві ріки — Герр і Гіпакарес, що виливаються в море єдиним устям, але витікають які з різних джерел і з різних місць' (Подосинов, Скржинская: 52, 53).

77–78 pp. н. е. у кн. IV «Naturalis Historia» Плінія Старшого: '85. <...> in ora a Carcine oppida *Taphrae* in ipsius angustis paeninsulae, mox Heraclea Cheronnesus, libertate a Romanis donatum; Megarice vocabatur antea' '85 <...> На узбе-

³ *Таврійськими* гори на Південному узбережжі майбутньої Таврики стали називати, найімовірніше, за аналогією до назви гірського хребта Ὅρη Ταύρου, розташованого на південному узбережжі півострова Μικρά Ασία (Мала Азія). Ще одна назва цього хребта — Ταῦρος (Дворецкий II: 1605). Обидва ороніми до Північного Надчорномор'я перенесли грецькі малоазійські колоністи.

режжі [починаючи] від Каркіни [знаходяться] город⁴: *Тафри* на самому перешийку півострова, Гераклейський Херсонес, якому римляни дарували свободу; раніше звався він Мегарським' (там само: 172, 173).

Далі у тому ж джерелі: '87. <...> per Maeotim autem ab extremo Isthmo, qui locus *Taphrae* vocatur, ad os Bospori CCLX longitudo colligit' — '87. <...> через Меотиду від кінця перешийка, яке місце зветься *Тафри*, до устя Боспору відстань становить 260 миль' (там само).

'88. A *Taphris* per continentem introrsus tenent <...>' — '88. Від *Тафр* [територію] всередині материка обіймають <...>' (там само: 174, 175).

≈ 155 р. н. е.: *Тáφρος* (Πτολεμαῖος: III / 6, 5).

1478 [поселення і рів] *Taphros* (Ptolemy).

1513 [поселення і рів] *Taphros* (Waldseemüller).

1595 *Przecop* Olim F.[ossa] *Tafre* (Merkator 1595 a) — Перекоп, колишній рів *Tafre*.

1624 *Taphre* (Ortelius).

1720 *Or*, *Taphrae*, *Pegecop* (Homann)⁵.

Ойконіми д.-гр. одн. **Тáφρος**, лат. мн. **Taphrae** походять від назви рову *Тáφρος*, мотивованої онімізованим апелятивом д.-гр. *тáφρος* 'рів'; пор. також *Тáφρος* — поселення в Мессенії (Дворецкий: I, 1606), а сама назва *Тáφρος* — «...відгомін розказаної Геродотом легенди про рів, виритий на Перекопському перешийку рабами скіфів, що пішли в похід до Малої Азії» (Подосинов, Скржинская: 112).

Множинна форма ойконіма лат. *Taphrae* 'рови' може бути непрямым свідченням того, що в давній Тавриці ровів було кілька. Виникла ж вона внаслідок сплутування Плінієм Старшим в тексті відомостей про Крим і Таманський півострів: на Перекопському і Акмонайському перешийках (Керченський півострів) існували відповідні укріплення [зокрема, т. зв. Кіммерійський вал. — *О. І.*] [4: 62].

ПЕРЕКОП. Назва в різних варіантах (а також у похідних прикметниках) простежується за пам'ятками від кінця XV ст.:

1496 <...> и всказаль еси до насъ: Што царь Мендли Герей *Перекопскій* и Стефанъ воевода волжскій съ тобою въ любви (ССУМ II: 137).

1499 <...> бо послали есмо нашего посла до Мендли Кгерѣа, цара *Перекопского* <...> (там само).

1507 *Precopiensis* (Кузан) — *Перекопський*.

1552 *Precop* (Munster).

1576 за *Перекопомъ* (Лашков 1895: 104).

1587 в' *Перекопи*; в' *Перекопъ* (Лашков 1891: 50–51).

1595 *Prsecop* (Merkator 1595).

1633 *Przecop* (Massa).

⁴ У латинському оригіналі — *oppidum* 'укріплене місце', яке в контексті повідомлення рівнозначне лат. *urbs* 'обгороджене місце' = д.-р. *городъ*.

⁵ На цій карті уперше замість лат. *Fossa* (як на картах попередніх років різних авторів) бачимо його російський переклад *Rov*, проте — у латинській транслітерації.

1635 *Perecop* (Hondius).

1660 les Tartares la nommément Or, & les Polonnois la nommément *Perecop*, c'est à dire, en nostre langue terre fossloyée, c'est pourquoy les Geographes appellent cette paitie de la Tartarie, *Tartaria Perecopensis* — Татари називають його *Op* (*Or*), а поляки — *Перекоп* (*Perecop*), тобто нашою мовою «перекопана земля». Ось чому географи називають цю частину Татариї *Tartaria Perecopensis* (Боплан: 206–207).

1667 которых зостріл хан з ордами у Перекопу (Самовидець: 102).

1680 *Przekop* Ol. f. *Taphre* (Schenk, Valk) — *Перекоп*, раніше рів *Taphre*.

1684 поселення *Prècop* із позначенням рову як *Fossa* (Rossi, Vignola).

1688 ку Перекопу и под городки турецкіе; никуда *от* Перекопу не отходилъ (УІМ: 79).

1689 И <...> потягли, простуючи ку *Перекопу* мимо Січ; и хан пойдол до *Перекопу*; на Тройцу под *Перекоп* прийшли с полудня; И не достаючи Перекопу <...> и простовали ку Днепру (Самовидець: 148–149).

1694 А запорожское войско ходили под *Перекоп* и там над Білим морем вежу виняли и армат штук осм узяти <...> (там само: 154).

1698 и привезли в *Крымскую Перекопъ*; увезли в *Перекопъ* (Вернадский: 266).

1699 *Perecop* (Theifling).

кін. XVII ст. — поч. XVIII ст. (карта Я. Стандарта на основі карт Г. Гертиса 1613–1614 рр. з доповненнями): *Przecopi* Hodia Ora (Стандарт-Гертис) — *Перекоп*, сучасна *Ora*.

1720 Or, Taphræ, Rov, *Perecop* (Homann 1720).

1730 *Perekop* (Moll).

1730 *Precop* (Strahlenberg).

1769 *PereKop* (Le Rouge).

1788 *Perekop* (Dezauche).

1794 Выгонная земля крѣпости *Перекопа* (Лашков 1896: 103).

1829 *Перекопъ* (Вишневский, Готье).

Ойконім ст.-укр., ст.-рос. **Перекопъ, Перекопъ**, імовірно, давньоруська калька з попередньої латинської, а раніше — грецької назви на позначення рову, що відділяв Таврику від материка. Давньоруський, згодом — староукраїнський, староруський ойконіми *Перекопъ, Перекопъ* пов'язані з географічним терміном на зразок д.-р. *перекопъ, перекопъ* 'рів, канал': *перекопъ*, что перекопаль юрьи стольникъ, 1485 р.; савицкои островъ съ Холкавскою лукою, *перекопью*, съ бортными ухожьи, 1402 р. (Срезневский II: 908); ст.-укр. *перекопъ* 'рів, канава' (ССУМ II: 137), *прѣкопъ* 'рів, канава': ... чере(с) лоугъ на оусти перекопа та прѣкопомъ до троана, 1427 р. (там само: 273).

Засвідчені на середньовічних європейських картах назви ст.-пол. *Przeciopiensis* (букв. *Перекопський*), *Prsecop*, *Przecop*, *Przeciopi* — польські відповідники східнослов'янських *Перекопъ, Перекопъ*, які сягають лексики на зразок ст.-пол. *przekop* 'штучно створений канал, fossa', 'окіп, рів' (SP: 31, 396, 397).

ОР, ОР-АГЗИ, ОР-КАПІ й ФЕРАХ-КЕРМАН. Під цими назвами *Перекоп* засвідчений у документах від XVII ст.:

1660 les Tartares la nomment *Or* ... — Татари називають його *Or* ... (Боплан: 206–207).

1666–1667 у <...> до фортеці *Or*, що стоїть при початку Кримського острова (Челеби: 22).

1666–1667 Стоянка фортеця *Ферах-керман*, тобто фортеця *Or Агзи* (там само: 239).

1666–1667 І цей Кримський острів оточений трьома морями <...> З боку кибли він кінчається мисом кріпості Балаклава, зі сходу — мис кріпості Керш. Із заходу — *паша* цієї кріпості *Or* (там само: 35).

1685 *Or* (Pitt).

1690 *Ór ò. Perecop* (Coronelli) — *Or*, раніше *Перекоп*.

1717 (1692) *Or ol. Perecop* (Jalliot) — *Or*. ран. *Перекоп*.

1733 (1764?) «...для военных людей съ околичныхъ *деревень Орской т. е. Перекопской крѣпости...*» (Лашков 1895 а: 122).

1736 *Or* — назва фортеці, *Perecop* — назва рову (RAS).

1794 (1774) *Perecop or Or kapi* (Dunn) — Перекоп, або *Or-Kani*.

1. Ойконім **Ор** — результат онімізації апелятива к.-тат., тат., ногай. *or* ‘канава, рів, траншея, окіп, шанець’ [1: 175].

2. Ойконім **Ор-Агзи** походить від однойменного мікротопоніма: «Це добірне військо ... вийшло в степ Малого Хейхату через місце *Or Агзи*, і тут зустрілися Абака-хан з Берекет-ханом», 1666–1667 рр. (Челеби: 233). Сам мікротопонім *Or Агзи* означає ‘паша Ора’⁶ (там само: 35) й утворений за допомогою компонентів: к.-тат., тат. топонім *Or* < к.-тат., тат., ногай. *or* + д.-тат., тат., к.-тат. *ağız* ‘рот, паша; гирло ріки; вхід до печери; початок дороги, стик, розгалуження, роздоріжжя, перехрестя’ [1: 175, 109].

3. Походження ойконіма **Ор-Кані** точно визначив іще П. Паллас: «Як російська назва фортеці — Перекоп — вказує на прориття перешийка, так і татарська — *Or-Kani* також означає ворота в лінії укріплення. І справді, до Криму переходять мостом і крізь склепінчасті ворота, що розташовані біля фортеці» [6: 21]. Ойконім утворений за допомогою компонентів: ойконім *Or* < к.-тат., тат., ногай. *or* + к.-тат., ногай. *qarı* ‘двері, ворота’ [1: 175, 184].

Принагідно зауважимо, що з наведених для порівняння В.А. Бушаковим перс. *oyra* ‘фортеця, цитадель’, д.-іран. *vāra* ‘огорожа, двір, огорожена територія; фортеця; круглий двір’ [1: 175] впливає, що тюркська лексика запозичена з іранського середовища. І хоча іранська (імовірно, сарматська) назва в пам’ятках не засвідчена, проте, враховуючи наведений матеріал, можна реконструювати її як **Vara* ‘рів’.

4. Ойконім **Ферах-Керман** утворений від онімізованого словосполучення: тат. *ferah* ‘широкий, просторий, місткий’ або тат. *ferah* ‘радість,

⁶ Очевидно, словом *паша* позначено одну із заток *Сиваша*.

щастя, благополуччя; радісний' + к.-тат. *kermen* 'фортеця, кріпосна стіна' [1: 151, 158]. Відповідно, можливі дві семантичні реконструкції цього ойконіма: 'щаслива фортеця' і 'степова фортеця'.

Глумачення назви фортеці як «щасливої» знаходимо в османського мандрівника Е. Челебі: «В усіх татарських історіях ця фортеця *Ор* називається *Ферах-керманом*. Коли цей Кримський острів був у руках генуезьких невірних, перший володар Кримського острова, син Чингіз-хана Джучіхан в ... році захопив кріпость, що стояла на місці кріпості *Ор*, з рук генуезьких франків. Від затоки Азовського моря до затоки моря Мертвого він викопав *рів* у <...> кроків по землі, що зв'язує цей Кримський острів із суходолом. Оскільки тут викопали цей *ор*, *тобто рів*, то кріпость назвали *Ор*, сиріч *Рів-фортеця*. Але татарські літописці називають її *Ферах-керманом*» (Челебі: 23). В іншому місці Челебі зазначає: «Справді, приїжджі з боку степу Хейхат, в'їжджаючи в *Ор*, чують радість і веселість. А рів за тих часів викопали такий глибокий, що Азовське море дійшло до Мертвого моря й перемішалось з ним, і Крим відтоді став островом» (там само: 36).

Уважаємо, проте, що первісно внутрішня форма назви фортеці **Ferah Kerman* була пов'язана з *ferah* 'широкий, просторий, місткий', яке, з огляду на розташування Перекопа в степу, могло позначати рівнинну місцевість. «Щасливою» ж фортеця стала внаслідок переосмислення цієї назви під впливом співзвучного тат. *ferah* 'радість, щастя, благополуччя; радісний'.

АРМЯНСЬКИЙ БАЗАР, ЄНІ / НОВИЙ БАЗАР, АРМЯНСЬК. Місто заснували переселенці з Перекопа бл. 1736 р.: після оволодіння Перекопською лінією і здобуття фортеці фельдмаршалом Мініхом у 1736 р., а також після здобуття Перекопа та знищення його укріплень графом Лассі в 1738 р., жителі міста, переважно вірмени та греки, зазнавши розорення та утисків від татар (непомірне оподаткування та знищення церков), наважилися виселитися з нього, заснувавши за п'ять верст від Перекопа поселення, назване *Армянскій Базаръ* [2 IV: 687]. У 1921 р. перейменоване на *Армянськ* [4: 476–477]⁷.

У доступних нам історичних джерелах населений пункт засвідчений від кінця XVIII ст.:

1783 ...и селение от *Перекопа* версты 4 разстояніемъ, называемое *Ени-Базаръ* то-есть новый базаръ... (КОК: 38).

1788 *Nowoi bazar* (Dezauche).

1817 *Армянской Базаръ или Новой* (Мухин).

1829 *Армянской базаръ* (Вишневский, Готье).

1842 *Армянскъ* (Генштаб).

1864 [городъ] *Армянскій Базаръ (Оръ)*. Предмесье г. *Перекопа*, в 5 в. отъ него. На Перекопскомъ перешейкѣ, при колодцахъ (СНМТГ: 2).

1926 пгт *Армянск (Армянский Базар)* (СНПК: 311).

⁷ У 1921 р. фактично як офіційну було затверджено одну з уже відомих (принаймні від 1842 р.) назв міста — *Армянск*.

1. Ойконім **Армянськ** (українізована форма первісного рос. **Армянск**) утворено від прикметника рос. *армянский* з усіченням фіналі *-ий* та еліпсисом другого компонента *Базар* за ойконімною моделлю, характерною для назв міст, пор., напр., щодо аналогії, *Славянск* < *славянский*, *Петро-заводск* < *петрозаводский* < *Петров Завод* тощо.

2. Первісну назву сучасного Армянська — **Єні-Базар** — традиційно тлумачать як ‘новий базар’ (КОК: 38): пор. к.-тат. *уейі* ‘новий’ + *bazar* ‘базар, ринок’ [1: 265, 124]. Водночас В.А. Бушаков припускав, що ойконім *Єні-Базар*, (так само, як і *Ермен-Базар*) може походити від к.-тат., тат. *Ermeni* ‘вірмен; вірменський’ [там само: 149]. У такому разі ойконім *Єні-Базар* — усічена форма від назви з першим компонентом *Ermeni*.

3. Ойконім **Армянский Базар** — російська калька з *Єні-Базар*, якщо пов’язувати перший компонент цієї назви з усіченим етнонімом к.-тат., тат. *Ermeni* ‘вірменський’.

Щодо появи назв із компонентом *Базар* в околиці Перекопа висловимо деякі міркування.

Наявність у складі аналізованих ойконімів диференційного компонента *Новий* чи *Армянский* свідчить про існування ще одного поселення під назвою *Базар*. Саме з нього, після зруйнування Перекопа в 1736–1738 рр., переселилися греки та вірмени, унаслідок чого, за свідченнями писемних джерел, посад [довколишні поселення. — *О. І.*] цього міста вже не змогли відновити [2 IV: 687].

На те, що або сам *Перекоп*, або його посад здавна вели активну торговельну діяльність і мали давню торговельну традицію, вказують такі факти.

Оскільки рів Тафрос віддавна був важливим шляхом сполучення між західним і східним узбережжями Таврійського півострова, то цілком логічно, що десь на перешийку мала міститися й торговельна факторія — *εμπόριον* ‘емпорій, торговий центр або порт’ (Дворецкий I: 528). І саме укріплення Тафрос-*Перекоп* первісно й мало бути цим самим грецьким портом-торжищем.

Цілком закономірно, що навколо укріплення виникає посад, однією з умов існування якого мала бути торгівля, зокрема, і з містом. Імовірно, з часом функції торговельного майданчика на себе дедалі більше перебирає саме посад, що потім і відбилося в його татарській назві — *Базар*.

Про те, що найактивніше (і здавна) торгівля велася саме в посаді, до того ж — не пізніше від II пол. XVII ст., свідчить Е. Челебі: «Край підніжжя кріпості стоїть заїзд. А ліворуч і праворуч від дороги є п’ятсот прибуткових і скромних лавок. Але *безестану* [базару. — *О. І.*] немає» (Челеби: 32). Як бачимо, що якщо не сам посад навколо *Ора-Перекопа*, то принаймні якась його частина (напр., кілька торгових кварталів), активно торгувала або шинкарувала та неофіційно могла зватися *Базаром*. Чи був тут повноцінний *базар* пізніше, зокрема у XVIII ст., — нам невідомо. Доступні писемні джерела перекопський посад *Базаром* також не називають. Проте старі назви Армянська — Армянський / Новий Базар — дають підстави припускати, що в місцевій усній традиції цей перекопський посад міг називатися *Базар*.

Водночас компонент *Армянський* не лише вказує на етнічну належність більшої частини населення, але, в поєднанні з ойконімом *Базар*, — і на основне заняття вірмен-переселенців. Отже, паралельне функціонування ойконімів *Армянський Базар* і *Новий Базар* взаємно зумовлене.

Підсумовуючи, відзначимо такі закономірності:

1. Передусім — семантичну стійкість назв різної мовної належності: в ойконімах семантика ‘рів’ відбита доволі послідовно: пор. гр. *τάφος*, лат. *Fossa*, ст.-укр., ст.-рос. *Перекопъ(ь)*, пол. *Przekop*, *Prsecop*, тат. *Or / Op* (із варіантами *Op-Agzi* і *Op-Kani*), рос. *Rov*.

2. Єдина з колишніх назв *Перекопа*, яка випадає із цієї типологічної моделі, — к.-тат. *Ферах-Керман*. Причини такого семантичного дисонансу вбачаємо в тому, що ойконім не калькує (хоча б частково) попередні назви поселення, а створений на власне татарському мовному ґрунті. Його ж семантика ‘степова / щаслива фортеця’ могла певним чином вказувати на розташування міста в степу або ж на добробут і захищеність його жителів.

3. Ойконіми *Армянськ*, *Єні / Новий Базар*, *Армянський Базар* ознак типологічної спадкоємності не мають і відображають обставини виникнення нового поселення, вказуючи на назву того населеного пункту, звідки переселенці були родом.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Вернадский	— Вернадский Г. К истории колонизации азовского побережья. Азовские дела по сношениям с Крымом и Кубанью (1698—1701), хранящиеся в Историческом архиве Таврической ученой архивной комиссии. Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. Симферополь, 1920. Т. 57. С. 249—296.
Вишневский, Готье	— Карта Черного Моря. Составленная и гравированная в Гидрографическом Депо 1829 года по описям и наблюдениям академика Вишневого и французского капитана Готье. URL: https://www.garemaps.com/gallery/detail/61778/karta-cernago-mora-sostavlenaa-i-gravirovannaa-v-gidrograf-russian-hydrographic-depot (дата звернення: 15.09.2020).
Генштаб	— Топографическая карта полуострова Крыма. Составлена в 1/210000 долю настоящей величины и гравирована при военно-топографическом депо со съемок Тригонометрической Ген. Штаба Подполк. Оберга, Топографической Ген. Штаба Полковника Бетева. MDCCCXLII [1842].
Геродот	— Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты. Перевод. Комментарий. Под общ. ред. В.Т. Пашуто. Москва, 1982.
Дворецкий	— Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь. Москва, 1958. Т. I—II.
КБ	— Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва, 1991.
КОК	— Камеральное описание Крыма 1784 года. Продолжение: Ведомость, какие именно состоят в Крымском полуострове каймаканствы, кто именно в котором каймаканом состоит, сколько в каждом каймаканстве кадылыков, а во всяком кадылыке сколько деревень. Декабря 17-го дня 1783-го года. <i>Известия Таврической ученой архивной комиссии</i> . 1888. № 6. С. 36—63.

- Кузан — Tabula moderna Polonie, Ungarie, Boemie, Germanie, Russie, Lithuanie = Карта Средней Европы Н. Кузана, изд. Марком Бенеवंтским в 1507 г. *Материалы по истории русской картографии*. Вып. II: *Карты всей России и Западных её областей до конца XVII в.* Собр. В. Кордт. Киев, 1910.
- Лашков 1891 — Лашков Ф. Статейный список московского посланника в Крым Ивана Судакова в 1587—1588 году. *Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии*. Симферополь, 1891. № 14. С. 43—80.
- Лашков 1895 — Лашков Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения (Введение). *Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии*. Симферополь, 1895. № 22. С. 82—115.
- Лашков 1895 а — Лашков Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения (Продолжение). *Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии*. Симферополь, 1895. № 23. С. 118—129.
- Лашков 1896 — Лашков Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения (Продолжение). *Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии*. Симферополь, 1896. № 25. С. 89—158.
- Мухин — Военная топографическая карта полуострова Крыма, составленная по новейшим Астрономическим наблюдениям, исправленная и пополненная из лучших военных съёмок [...] генерал-лейтенантом Мухиным 1816-го года. Гравирована и печатана в военно-топографическом депо при Главном штабе Его Императорского Величества 1817-го года.
- Подосинов, Скржинская — Подосинов А.В., Скржинская М.В. Римские географические источники: Помпоний Мела и Плиний Старший. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 2011.
- Самовидець
СНМТГ — Літопис Самовидця. Вид. підг. Я.І. Дзира. Київ, 1971.
— Список населенных мест Российской империи, сост. и изд. Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. XLI: Таврическая губерния. Санкт-Петербург, 1865.
- СНПК — Список населенных пунктов Крымской АССР по Всесоюзной переписи 17 декабря 1926 года. Симферополь, 1927. *Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783—1998 гг. Справочник*. Симферополь, 1999. Приложение 15. С. 307—395.
- Срезневский — Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: репринтное издание. Т. I—III. Москва, 1989.
- Стандарт-Гертис — Moscovia feu Russiae magnae Generalis Tabula qua Lapponia. *Материалы по истории русской картографии*. Вып. II: *Карты всей России и Западных её областей до конца XVII в.* Собр. В. Кордт. Киев, 1910.
- ССУМ — Словник староукраїнської мови. XIV—XV ст. Гол. ред. Л.Л. Гумецька. Т. I—II. Київ, 1977.
- УІМ — Універсали Івана Мазепи. 1687—1709. Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. Ч. II. Київ; Львів, 2006.
- Челеби — Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Симферополь, 2008.
- Coronelli — Vincenzo Maria Coronelli. Moscovia Parte Orientale ... [with] Parte Occidentale ... Venice, 1690. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/37824/moscovia-parte-orientale-with-parte-occidentale-coronelli> (дата звернення: 15.09.2020).

- Dezauche — Jean-Claude Dezauche. Carte du Gouvernement de Tauride, Comprenant la Krimee et les Pays Voisins ... 1788. Paris, 1788. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/58274/carte-du-gouvernement-de-tauride-comprenant-la-krimee-et-le-dezauche> (дата звернення: 15.09.2020).
- Dunn — Samuel Dunn. First Part of Turkey in Europe, Containing Moldovia, and Little Tartary with Krimea, to which is added the whole of the Black Sea ... 1774. London, 1794. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/64986/first-part-of-turkey-in-europe-containing-moldovia-and-lit-dunn> (дата звернення: 15.09.2020).
- Le Rouge — Georges Loouis Le Rouge. Theatre de la Guerre entre les Russes, Les Turcs, et Les Polonois. Tire du Cabinet de M. le Marquis de Paulmy Ministre d'Etat. Dedie, Presente au Roi ... 1769. Paris, 1769. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/62483/theatre-de-la-guerre-entre-les-russes-les-turcs-et-les-pol-le-rouge> (дата звернення: 15.09.2020).
- Homann — Johann Baptist Homann. Tabula Geographica qua pars Russiae Magnae Pontus Euxinus seu mare Nigrum et Tartaria Minor cum finitimis Bulgariae, et Romaniae et Natoliae ... Nuremberg, 1720. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/64746/tabula-geographica-qua-pars-russiae-magnae-pontus-euxinus-se-homann> (дата звернення: 15.09.2020).
- Hondius — Henricus Hondius. Novissima Russiae Tabula Authore Isaaco Massa. London, 1635. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/36522/novissima-russiae-tabula-authore-isaaco-massa-rare-english-hondius> (дата звернення: 15.09.2020).
- Hude — Herodoti Historiae. Recognovit Brevique adnotatione critica instrvxit Carolus Hude, Ph. D. Scholae publicae fredericoburgensis rector Soc. Reg. Danicae S. Editio altera. Tomvs prior. Oxonii, 1908.
- Jalliot — Alexis-Hubert Jalliot. La Russie Blanche ou Moscovie Divisee Suivant l'Estendue Des Royaumes Duches ... qui sont Presentement Sous la Domination Du Czar De La Russie ... 1717. Paris, 1692. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/55842/la-russie-blanche-ou-moscovie-divisee-suivant-lestendue-des-jaillot> (дата звернення: 15.09.2020).
- Massa — Novissima russiae tabula Authore Issaco Massa, 1633. *Материалы по истории русской картографии*. Вып. II: *Карты всей России и Западных её областей до конца XVII в.* Собрал В. Кордт. Киев, 1910.
- Merkator 1595 — Tavrica Chersones vs Nostra aetatr. Przecorsea et Goraza dicitur, 1595. Per Gerardum Merkatozem. Cum Priuisegio. *Материалы по истории русской картографии*. Вып. II: *Карты всей России и Западных её областей до конца XVII в.* Собрал В. Кордт. Киев, 1910.
- Merkator 1595 a — Gerard Merkator. Taurica Chersonesus. Nostra aetate Przecopsca, at Gazara dicitur. Amsterdam, 1595 circa. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/57908/taurica-chersonesus-nostra-aetate-przecopsca-at-gazara-dic-mercator> (дата звернення: 15.09.2020).
- Moll — Herman Moll. To His Most Serene and August Majesty Peter Alexovitz Absolute Lord of Russia &c. This map of Moscovy, Poland, Little Tartary, and ye Black Sea &c. is most Humbly Dedicated by H. Moll Geographer. London, 1730 circa. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/62888/to-his-most-serene-and-august-majesty-peter-alexovitz-absolu-moll> (дата звернення: 15.09.2020).
- Munster — Sebastian Munster. Polonia et Ungaria XX Nova Tabula. Basle, 1552.
- Ortelius — Abraham Ortelius. (Black Sea Region) Pontus Euxinus. Aequor Iasonio pulsatum remgie primum 1590. Antwerp, 1624. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/67480/black-sea-region-pontus-euxinus-aequor-iasonio-pulsatum-ortelius> (дата звернення: 15.09.2020).
- Pitt — Moses Pitt. Typus Generalis Ukrainae sive Palatinatum Podoliae, Kioviensis et Braczlaviensis terras nova delineatione exhibens. Amsterdam, 1685 circa. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/67121/typus-generalis-ukrainae-sive-palatinatum-podoliae-kiovien-pitt> (дата звернення: 15.09.2020).

- Πτολεμαῖος — Claudii Ptolemaei Geographia. Edidit Carolus Fridericus Nobbe, rector Schol. Nicol. in Univ. Litt. Lips. Professor. Editio stereotypa. T. I. Lipsiae, 1843.
- Ptolemy — Claudius Ptolemy. Octava Europe Tabula. Rome, 1478 (1490). URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/59479/poland-baltic-russia-ukraine-octava-europe-tabula-ptolemy> (дата звернення: 15.09.2020).
- RAS — Russian Academy of Sciences. Charte der Kriegs Operationen am Donn und Dniepr Ihro Russisch Key Serl: Maiest: Glorieusen Armeen A: 1736 gestorchen bey der keyserl: Acad. der Wissenschaft: in St. Petersburg. St. Petersburg, 1736. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/0019gh/charte-der-kriegs-operationen-am-donn-und-dniepr-ihro-russis-russian-academy-of-sciences> (дата звернення: 15.09.2020).
- Rossi, Vignola — Giacomo Giovanni Rossi, Giacomo Cantelli da Vignola. Tartaria D Europa ouero Piccola Tartaria divisa da Giacomo Cantelli da Vignola ne Tartari Nogai e del Crim, o di Precop ... ne Tartari di Budziack, D'Oczackow, e di Dobrus ... Tartari Circassi ... need Due Uckraine una abitata da Cosacchi Rome, 1684. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/59748/tartaria-d-europa-ouero-piccola-tartaria-divisa-da-giacomo-c-rossi-cantelli-da-vignola> (дата звернення: 15.09.2020).
- Schenk, Valk — Peter Schenk, Gerard Valk. Taurica Chersonesus, Hodie Przecopsca, at Gazara dicitur. London. 1680 circa. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/56594/taurica-chersonesus-hodie-przecopsca-at-gazara-dicitur-schenk-valk> (дата звернення: 15.09.2020).
- SP — Słownik polszczyzny XVI wieku. Red. nacz.: M.J. Mayenowa. T. XXI. Warszawa, 2003.
- Strahlenberg — Philipp Johann Strahlenberg. [Imperial Russia] To Their Royal Highnesses ye Prince and Princess of Wales This Geographical Description of ye Empire of Great Russia is Most Humbly Dedicated. London, 1730. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/63117/imperial-russia-to-their-royal-highnesses-ye-prince-and-p-strahlenberg> (дата звернення: 15.09.2020).
- Theifling — Investissima, Atq. Augustissimo Imperatori. Serecissimo, ac Potentissimo Principi, Petro Alexievicio utrusq Rußiae Absoluto Domino, in lauden et inmortalem Glorium, Screnissimae Ejus Tzareae Maiestatis Honoris Ergo Tabulam Hane, ut animi grati documentum, Qua Pars Majoris, ac Natolia. Continentur; offert, dedicat et Confecrat Humillissimus: Yohannes Theifling Amstelodammf. Cum privilegio. S.T.Z.M — 1699. *Матеріали по історії руської картографії*. Вып. II: *Карты всей России и Западных её областей до конца XVII в.* Собр. В. Кордт. Киев, 1910.
- Waldseemüller — Martin Waldseemüller Octava Europe Tabula [Baltic, Scandinavia, Poland & Eastern Europe]. Strasbourg, 1513. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/54759/octava-europe-tabula-baltic-scandinavia-poland-eastern-waldseemuller> (дата звернення: 15.09.2020).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бушаков В.А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. Київ, 2003.
2. Городские поселения в Российской империи. Состав. по приказанию Министра Внутренних дел. Т. IV. Санкт-Петербург, 1864.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. Гол. ред. кол. Л.Д. Солодовник. Київ, 1974.
4. Ольховский В.С. Население Крыма по данным античных авторов. *Советская археология*. 1981. № 3. С. 52–65.
5. Краткое физическое и топографическое описание Таврической области, сочиненное на французском языке Петром Палласом, Статским советником, Академии Наук членом, Ордена Св. Владимира кавалером, и переведенное Иваном Ражским. В Санктпетербурге, 1795.
6. Паллас Петр Симон. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным местностям Русского государства в 1793–1794 годах. Пер. с нем. Москва, 1999.
7. Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. Москва, 1999.

LEGEND

- Вернадский — Vernadsky, G. (1920). Towards the Azov Shorecast colonization history. Azov affairs on Crimea and Kuban' (1698–1701), saving in the Historical archive of the Taurian academic archive committee. *Proceedings of the Taurian academic archival committee*. Vol. 57. P. 249–296. Simferopol (in Rus.).
- Вишневский, Готье — A Map of the Black Sea, compounded and engraved in Hydrographic Depot in 1829 according the member of the Academy Vishnevsky and the French captain Gottier distrainments and watchings (1829). URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/61778/karta-cernago-mora-sostavlenaa-i-gravirovannaa-v-gidrograf-russian-hydrographic-depot> (Accessed 15.09.2020).
- Генштаб — Military and topographical map of Crimean peninsula. Compounded in 1/210000 scale and engraved in the Military and topographical Depot from the Trigonometric General Staff oby the lieutenant colonel Byetev plottings. MDCCCXLII [1842].
- Геродот — Dovatur, A.I., Kallistov, D.P., Shyshova, I.A. (1982). Our country nations in Herodot's «History». Moscow: Nauka (in Rus.).
- Дворецкий — Dvoretzkiy, I.Kh. (1958). Ancient Greek-Russian Dictionary. Vol. I–II. Moscow: GIINS (in Rus.).
- КБ — Konstantin Bagrianorodny (1991). On the empire ruling. Moscow: Nauka (in Rus.).
- КО — The Krimean oblast (1968). Administrative and territorial division on the January 1, 1968. Simferopol (in Rus.).
- КОК — The Cameral Krimea description of 1784. Continuation: Registre, what kind on Krimean peninsula are kaimakanstvo, who in wich kaimakanstvo are, how many in kaimakanstvo kadyltk are, and how many villages in any kadyltk situated. December 17, 1783 (1888). *Proceedings of the Taurian academic archival committee*, 6, 36–63. Simferopol (in Rus.).
- Кузан — Tabula moderna Polonie, Ungarie, Boemie, Germanie, Russie, Lithuanie = The N. Kuzan's Middle Europe map, printed by Mark the Benvent in 1507 (1910). *The materials on the Russian kartography*. Iss. II: *The whole Russia and Western regions up to the XVII cnt. end maps*. Collected by V. Kordt. Kyiv (in Lat.).
- Лашков 1891 — Lashkov, F. (1891). The Moskow envoy in Krimea Ivan Sudakov matter list in 1587–1588. *Proceedings of the Taurian academic archival committee*, 14, 43–80. Simferopol (in Rus.).
- Лашков 1895 — Lashkov, F. (1895). The documents collection in the Krimean Tatars andownership (Introduction). *Proceedings of the Taurian academic archival committee*, 22, 82–115. Simferopol (in Rus.).
- Лашков 1895 а — Lashkov, F. (1895). The documents collection in the Krimean Tatars andownership (Continuation). *Proceedings of the Taurian academic archival committee*, 23, 118–129. Simferopol (in Rus.).
- Лашков 1896 — Lashkov, F. (1896). The documents collection in the Krimean Tatars andownership (Continuation). *Proceedings of the Taurian academic archival committee*, 25, 89–158. Simferopol (in Rus.).
- Мухин — Military and topographical map of Crimea peninsula. Compounded according the Astronomic observations, revised and completed from the best military surveys [...] by the lieutenant-general Muhin in 1816 (1817). Engraved and printed in the Military and topographical Depot attached to the His Imperial Majesty General Staff in 1817.
- Подосинов, Скржинская — Podosinov, A.V., Skrzhinskaya, M.V. (2011). The Roman Geographical Sources: Pomponius Mela and Pliny the Elder. Moscow: Nauka (in Rus.).

- p>Самовидець — Chronicle of the Samovydet (1971). Kyiv: Nauk. dumka (in Ukr.).
-
- СНМТГ — Registre of the Russian Empire settlements (1865). Compiled and printed by Central statistic committee of Ministry of Internal Affairs. XLI: Tauric government. Saint-Petersburg (in Rus.).
-
- СНПК — Registre of the Crimean ASSR settlements according with the All-Union population census on December 17, 1926 (1999).
- Administrative and territorial transformations in Crimea. 1783–1998*
- . Supplement 15-th. P. 307–395. Simferopol (in Rus.).
-
- Срезневский — Sreznevsky, I.I. (1989). Materials tj the dictionary of the Old-Russian language: reprinted edition. Vol. I–III Moskow: Knyga (in Rus.).
-
- Стандарт-Гертис — Moscovia eu Russiaemagnae Generalis Tabula qua Lapponnia (1910).
- The materials on the Russian kartography*
- . Iss. II:
- The whole Russia and Western regions up to the XVII cnt. end maps*
- . Collected by V. Kordt. Kyiv (in Lat.).
-
- ССУМ — Old-Ukrainian dictionary. XIV–XV c. (1977). Man. ed. L.L. Humetska. Vol. I–II. Kyiv: Nauk. dumka (in Ukr.).
-
- УІМ — The Ivan Mazepa decrease (2006). Part II. Kyiv; Lviv: NTSh (in Ukr.).
-
- Челеби — Chelebi, E. (2008). A journey book. Crimea and contiguous lands. (Extractions from the Turkish traveller of the XVII c. writing). Simferopol: Dolya (in Rus.).
-
- Coronelli — Vincenzo, Maria, Coronelli (1690). Moscovia Parte Orientale ... [with] Parte Occidentale ... Venice. URL:
- <https://www.raremaps.com/gallery/detail/37824/moscovia-parte-orientale-with-parte-occidentale-coronelli>
- (Accessed 15.09.2020).
-
- Dezauche — Jean-Claude, Dezauche (1788). Carte du Gouvernement de Tauride, Comprenant la Krimee et les Pays Voisins ... 1788. Paris. URL:
- <https://www.raremaps.com/gallery/detail/58274/carte-du-gouvernement-de-tauride-comprenant-la-krimee-et-le-dezauche>
- (Accessed 15.09.2020).
-
- Dunn — Samuel, Dunn (1794). First Part of Turkey in Europe, Containing Moldovia, and Little Tartary with Krimea, to which is added the whole of the Black Sea ... 1774. London. URL:
- <https://www.raremaps.com/gallery/detail/64986/first-part-of-turkey-in-europe-containing-moldovia-and-lit-dunn>
- (Accessed 15.09.2020).
-
- Homann — Johann, Baptist, Homann (1720). Tabula Geographica qua pars Russiae Magnae Pontus Euxinus seu mare Nigrum et Tartaria Minor cum finitimis Bulgariae, et Romaniae et Natoliae ... Nuremberg. URL:
- <https://www.raremaps.com/gallery/detail/64746/tabula-geographica-qua-pars-russiae-magnae-pontus-euxinus-se-homann>
- (Accessed 15.09.2020).
-
- Hondius — Henricus, Hondius (1635). Novissima Russiae Tabula Authore Isaaco Massa. London. URL:
- <https://www.raremaps.com/gallery/detail/36522/novissima-russiae-tabula-authore-isaaco-massa-rare-english-hondius>
- (Accessed 15.09.2020).
-
- Hude — Herodoti Historiae. Recognovit Breviqve adnotatione critica instrvxit Carolus Hude, Ph. D. (1908). Scholae publicae fredericoburgensis rector Soc. Reg. Danicae S. Editio altera. Tomvs prior. Oxonii: Londini et novi eboraci. Apud humphredum Milford (in Gr.).
-
- Jalliot — Alexis-Hubert, Jalliot (1692). La Russie Blanche ou Moscovie Divisee Suivant l’Estendue Des Royaumes Duches ... qui sont Presentement Sous la Domination Du Czar De La Russie ... 1717. Paris. URL:
- <https://www.raremaps.com/gallery/detail/55842/la-russie-blanche-ou-moscovie-divisee-suivant-lestendue-des-jalliot>
- (Accessed 15.09.2020).
-
- Le Rouge — Georges Looui, Le Rouge (1769). Theatre de la Guerre entre les Russes, Les Turcs, et Les Polonois. Tire du Cabinet de M. le Marquis de Paulmy Ministre d’Etat. Dedie, Presente au Roi ... 1769. Paris. URL:
- <https://www.raremaps.com/gallery/detail/62483/theatre-de-la-guerre-entre-les-russes-les-turcs-et-les-pol-le-rouge>
- (Accessed 15.09.2020).

- Massa — Novissima russiae tabula Authore Issaco Massa, 1633 (1910). *The materials on the Russian kartography*. Iss. II: *The whole Russia and Western regions up to the XVII cnt. end maps*. Collected by V. Kordt. Kyiv (in Lat.).
- Merkator 1595 — Taurica Chersones vs Nostra aetatr. Przecopsea et Goraza dicitur, 1595. Per Gerardum Merkatorum. Cum Priuisegio (1910). *The materials on the Russian kartography*. Iss. II: *The whole Russia and Western regions up to the XVII cnt. end maps*. Collected by V. Kordt. Kyiv (in Lat.).
- Merkator 1595 a — Gerard, Merkator (1595). Taurica Chersonesus. Nostra aetate Przecopsca, at Gazara dicitur. Amsterdam. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/57908/taurica-chersonesus-nostra-aetate-przecopsca-at-gazara-dic-mercator> (Accessed 15.09.2020).
- Moll — Herman, Moll (1730). To His Most Serene and August Majesty Peter Alexovitz Absolute Lord of Russia &c. This map of Moscovy, Poland, Little Tartary, and the Black Sea &c. is most Humbly Dedicated by H. Moll Geographer. London. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/62888/to-his-most-serene-and-august-majesty-peter-alexovitz-absolu-moll> (Accessed 15.09.2020).
- Munster
Ortelius — Sebastian, Munster (1552). Polonia et Ungaria XX Nova Tabula. Basle (Rom.).
— Abraham, Ortelius (1624). (Black Sea Region) Pontus Euxinus. Aequor Iasonio pulsatum remgie primum 1590. Antwerp. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/67480/black-sea-region-pontus-euxinus-aequor-iasonio-pulsatum-ortelius> (Accessed 15.09.2020).
- Ottens — Reiner & Joshua, Ottens (1740). Verus Chersonesi Tauricae Seu Crimea Conspectus adjacentium item Regionem itinerisq ab Exercitu Ruthemo Ao MDC-CXXXVI et MDCCXXXVII adversus Tattaros Susceptis ... Amsterdam. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/62786op/verus-chersonesi-tauricae-seu-crimea-conspectus-adjacentium-ottens> (Accessed 15.09.2020).
- Pitt — Moses, Pitt (1685). Typus Generalis Ukrainae sive Palatinatum Podoliae, Kioviensis et Braczlaviensis terras nova delineatione exhibens. Amsterdam. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/67121/typus-generalis-ukrainae-sive-palatinatum-podoliae-kiovien-pitt> (Accessed 15.09.2020).
- Πτολεμαῖος — Claudii, Ptolemaei (1843). Geographia. Edidit Carolus Fridericus Nobbe, rector Schol. Nicol. in Univ. Litt. Lips. Professor. Editio stereotypa. Vol. I. Lipsiae: Sumptibus et typis Caroli Tauchnitii (in Lat.).
- Ptolemy — Claudius, Ptolemy (1478). Octava Europe Tabula. Rome. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/59479/poland-baltic-russia-ukraine-oc-tava-europe-tabula-ptolemy> (Accessed 15.09.2020).
- RAS — Russian Academy of Sciences. Charte der Kriegs Operationen am Donn und Dniepr Ihro Russisch Key Serl: Maiest: Glorieusen Armeen A: 1736 gestorchen bey der keyserl: Acad: der Wissensch: in St. Petersburg (1736). St. Petersburg. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/0019gh/charte-der-kriegs-operationen-am-donn-und-dniepr-ihro-russis-russian-academy-of-sciences> (Accessed 15.09.2020).
- Rossi, Vignola — Giacomo, Giovanni, Rossi, Giacomo, Cantelli, da Vignola (1684). Tartaria D Europa ouero Piccola Tartaria divisa da Giacomo Cantelli da Vignola ne Tartari Nogai e del Crim, o di Precop ... ne Tartari di Budziack, D'Oczackow, e di Dobrus ... Tartari Ciccassi ... need Due Ukraine una abitata da Cosacchi Rome. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/59748/tartaria-d-europa-ouero-piccola-tartaria-divisa-da-giacomo-c-rossi-cantelli-da-vignola> (Accessed 15.09.2020).
- Schenk, Valk — Peter, Schenk, Gerard, Valk (1680). Taurica Chersonesus, Hodie Przecopsca, at Gazara dicitur. London. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/56594/taurica-chersonesus-hodie-przecopsca-at-gazara-dicitur-schenk-valk> (Accessed 15.09.2020).
- SP — Słownik polszczyzny XVI wieku (2003). Red. nac. M.J. Mayenowa. Vol. XXXI. Warszawa (in Lat.).

- Standart — *Moscoviae seu Russiae Magnae Generalis Tabula qua Lappoinia, Norvegia, Suecia, Dania, Polonia Maximaq parte Germaniae, Tartariae Turcici imperii, aliaeque Regiones adjacentes fimul oftendentur de nova correcta et edita pe Iacobium Sandrartr* (1690). Nuremberg. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/40845/moscoviae-seu-russiae-magnae-generalis-tabula-qua-lappoinia-sandartr> (Accessed 15.09.2020).
- Strahlenberg — Philipp, Johann, Strahlenberg (1730). [Imperial Russia] To Their Royal Highnesses ye Prince and Princess of Wales This Geographical Description of ye Empire of Great Russia is Most Humbly Dedicated. London. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/63117/imperial-russia-to-their-royal-highnesses-ye-prince-and-p-strahlenberg> (Accessed 15.09.2020).
- Theifing — *Investissima, Atq. Augustissimo Imperatori. Serecissimo, ac Potentissimo Principi, Petro Alexievicio utrusq Rußiae Absoluto Domino, in lauden et inmortallem Glorium, Screnissimae Ejus Tzareae Maiestatis Honoris Ergo Tabulam Hane, ut animi grati documentum, Qua Pars Majoris, ac Natolia. Continentur; offert, dedicat et Consecrat Humillissimus: Yohannes Theifing Amsteldammf. Cum privilegio. S.T.Z.M — 1699. (1910). The materials on the Russian kartography. Iss. II: The whole Russia and Western regions up to the XVII cnt. end maps. Collected by V. Kordt. Kyiv (in Lat.).*
- Waldseemüller — Martin, Waldseemüller (1513). *Octava Europe Tabula* [Baltic, Scandinavia, Poland & Eastern Europe]. Strasbourg. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/54759/octava-europe-tabula-baltic-scandinavia-poland-eastern-waldseemuller> (Accessed 15.09.2020).

REFERENCES

1. Bushakov, V.A. (2003). Lexis of historical oiconymy of Crimea. Kyiv (in Ukr.).
2. Urban settlements i the Russian Empire (1864). Vol. IV. Saint-Petersburg (in Rus.).
3. A history of the Ukrainian SSR cities and villages. Crimean oblast (1974). Editorial head L.D. Solodovnik. Kyiv: URE Chief editorial board (in Ukr.).
4. Olhovsky, V.S. (1981). Classical Authors on the Population of the Crimea. *Soviet archeology*, 3, 52–65 (in Rus.).
5. A concise topographical description of the Taurian oblast, composed in French language by Peter Pallas ... and translated by Ivan Razhsky (1795). In Saint-Petersburg (in Rus.).
6. Pallas, Peter Simon (1999). Observations, fixed during the travel through the South provinces of the Russian State in 1793–1794. Translation from German. Moscow: Nauka (in Rus.).
7. Trubachev, O.N. (1999). Indoarica in the Black Sea Nothern Shorecast. Moscow: Nauka (in Rus.).

Статтю отримано 30.08.2020

Oleksandr Ivanenko, Ph.D. in philology.

Scientific fellow of department of the Ukrainian language history and onomastics,

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine

4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine

E-mail: skifetym@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6553-4909>

SOME EXCERPTIONS OF THE TAURIC

PENINSULA TOPONYMY. PEREKOP — ARMYANSK

The main aim of the proposal article is to put in order the data of two indissolubly tied towns — *Perekop* and *Armyansk* (both in Krasnoperekopsky district). Those towns history is closely tied and reflecting in their names, needing renewed and detailed commentaries.

Primarily, Perekop was known as the *Táφρος*, *Taphræ* since the I B.C. and since XVIII A.D. — as *Or*, *Or-Agzy*, *Or-Kapi*, *Ferrah-Kerman*. This fortress was the only one terrestrial way to the Crimea. But after the main part of Greek and Armenian people resettlement to the situated in five miles trade point in the thirties of the XVIII century, this point (*Armyansk* town nowadays)

obtains two new names *Yeni / Novy-Bazar* and *Armyansky Bazar* (which repels both new townsfolk nationality and those main line of work).

At the same time, much of these oiconyms (besides *Ferrah-Kerman*) demonstrates extreme semantic firmness: at various times and in different languages these ones has been the 'ditch' meaning saving: Gr. *Τάφος*, Lat. *Fossa*, Old-Ukr., Old-Russ. *Перекопъ(ь)*, Pol. *Przekop*, *Prsecop*, Tat. *Or / Op* (*Or-Agzy* and *Or-Kapi*), Russ. *Rov*. There such semantic typology examples in the Crimean oiconymy (and in toponymy in general) are frequent and forming one of the main Tauric toponymy features, reflecting an active centuries-old lingual interaction process.

There *Armyansk*, *Yeni / Novy-Bazar* and *Armyansky Bazar* oiconyms have not any features of the typological continuity and reflects the new settlement rising circumstances.

Keywords: *history, onomatology, oiconymy, semantic reconstruction, historical linguistics.*

22 червня 2020 року доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка Наталія Петрівна Дарчук відзначила 75-річчя від дня народження. Упродовж багатьох років життєва й наукова доля вельмишановної Ювілярки пов'язана з відділом структурно-математичної лінгвістики. У цьому колективі вона почала свій шлях у науці, сформувалася як високоавторитетний фахівець, знаний і шанований в Україні та за кордоном. Пропонована стаття — свідчення її невтомної багаторічної праці над розбудовою першого в Україні Корпусу текстів української мови (www.mova.info), який вона створила.

Редколегія журналу «Українська мова», колеги, друзі та учні щиро вітають Наталію Петрівну Дарчук і зичать міцного здоров'я і творчої наснаги для подальшої плідної праці на ниві українського мовознавства.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.089>

УДК 811.161.2'42:004

Н.П. ДАРЧУК, доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
бул. Тараса Шевченка, 14, Київ, 01601
E-mail: nataliadarchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8932-9301>

АГАТ-СИНТАКСИС ЯК КОМПОНЕНТ КОМП'ЮТЕРНОЇ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено описові синтаксичного модуля комп'ютерної граматики української мови АГАТ. Простежено, як унаслідок роботи правил АГАТ-граматики лінійна морфологічна структура речення перетворюється на двомірну деревоподібну синтаксичну структуру із приписуванням типу синтаксичного зв'язку і типу синтаксичного відношення. Це дало змогу автоматично побудувати алфавітно-частотні словники сполучуваності всіх частин мови.

Ключові слова: автоматичний синтаксичний аналіз, дерево залежностей, синтаксичні зв'язки, синтаксичні відношення.

Комп'ютерна граMATика АГАТ (Автоматичний граматичний аналіз тексту) — це інтегральна комп'ютерна модель української мови, у якій онтологічна система працює у взаємодоповнювальному режимі до гносеологічного аспекту. Її модель — чинний автомат аналізу тексту — ієрархічно розв'язує всі необхідні завдання аналогічно до людини-лінгвіста, але робить це за правилами комп'ютерної граматики, яка складається за об'єктами опису з двох розділів — морфології і синтаксису.

Першою причиною до розширення АГАТ синтаксичним модулем було завершення морфологічного аналізу — зняття лексико-граматичної і граматичної омонімії — через процедури синтаксичного аналізу, коли встановлюються зв'язки слів. Друга причина — теоретична необхідність

Цитування: Дарчук Н.П. АГАТ-синтаксис як компонент комп'ютерної граматики української мови. *Українська мова*. 2020. № 4 (76). С. 89–102. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.089>

у вивченні сполучуваності лексичних одиниць, синтаксичних моделей речень тощо. Автоматичний синтаксис надає змогу каталогізувати синтаксичні одиниці, що є базою для розв'язання багатьох теоретичних проблем. Третя причина — це прикладні проблеми: автоматизація лінгвістичних досліджень, автоматичне визначення меж словосполучень, установлення критеріїв членування фрази на синтагми, автоматичний синтаксичний аналіз речення, автоматичне реферування й анотування тексту на основі сполучувальних критеріїв, машинний переклад, автоматичне редагування тощо [2].

Є кілька різновидів синтаксичних моделей, використовуваних під час автоматичного опрацювання текстів (АОТ): граматики безпосередніх складників (БС) (ланцюжкова граматика); граматики залежностей (граматика Л. Теньєра, моделі традиційної граматики за О.М. Пешковським; розмічені граматики залежностей «Смисл — Текст»); теорії синтаксичних груп О.В. Гладкого. Під час побудови робочої системи АОТ доводиться їх сполучати, оскільки в кожній з них є свої переваги та недоліки [6: 82]. Наприклад, традиційна граматика членів речення визначає глобальну ієрархію одиниць (синтаксичних груп) у складі висловлення — підмет—присудок—додаток; граматику БС зручно використовувати на початкових стадіях синтаксичного аналізу, оскільки за її правилами формуються складові одиниці — синтаксичні групи. Граматика залежностей унаочнює ієрархію одиниць, які є основою подальшого підрахунку інформаційної ваги одиниць семантичного рівня (семантичних вузлів), а за граматику Л. Теньєра збираються групи як заготовки до побудови «середніх» одиниць семантичних структур — багатомісних предикатів, фреймів [6: 83].

Створюючи синтаксичний модуль АОТ, як і інші модулі, наразі застосовують два основних підходи: перший заснований на правилах (rule-based), другий — інженерний, який названо «машинним навчанням» (machine learning). Перший є лінгвістичним, оскільки представляє лінгвістичну інформацію як формальні правила, іноді вбудовані у програмний код, або спеціально створену формальну мову. Правила формулюють самі лінгвісти. У межах підходу, який базується на машинному навчанні, джерелом лінгвістичної інформації слугують не правила, а відібрані тексти проблемної галузі. Серед методів, застосовуваних за цього підходу, є навчання з учителем (supervised), часткове навчання без учителя (unsupervised) та часткове навчання з учителем (bootstrapping). Здебільшого застосовують навчання з учителем, коли будують математичну та програмну модель машинного класифікатора, що вміє розпізнавати різні класи одиниць тексту (слів, словосполучень тощо) або самі тексти. Побудову класифікатора здійснюємо на спеціально розміченому текстовому корпусі (навчальна вибірка), у якому аналізованим одиницям тексту надано мітки — коди певної граматичної чи семантичної інформації. Навчання базовано на загальних закономірностях, властивих текстам природної мови на основі даних навчальної вибірки, отже, знання

декларативні (правила) сполучені зі знаннями процедурними (машинне навчання).

Обидва методи мають переваги і недоліки. Створення правил — процес трудомісткий, але глибоко лінгвістичний, що враховує навіть часткові складні випадки, яких досить багато в різностильових текстах. Правила, звісно, декларативні, легко зрозумілі, їх неважко модифікувати залежно від результатів роботи модуля. Машинне навчання не потребує ручної праці з укладання правил, скорочує час на розроблення систем, але класифікатори непрозорі для розуміння, оскільки не мають лінгвістичної інтерпретації. Машинне навчання передбачає наявність розміченого корпусу текстів, що потребує значних обсягів ручної праці. І що більше буде розмічених текстів у Корпусі, то кращими будуть результати його синтаксичного аналізу [7].

У межах АГАТ створювався глибоко лінгвістичний тип автоматичного синтаксичного аналізу (АСА), за допомогою якого можна одержати різноманітну інформацію про функціонування синтаксичних одиниць та їхніх категорій, зокрема формально-синтаксичних: предикативність, підрядність, сурядність, а також категорій підмета, присудка, другорядного члена речення тощо. Розроблено лінгвістичне та програмне забезпечення, завдяки якому на *першому етапі* здійснювано синтаксичний аналіз цілого речення з його результатом у формі дерева залежностей із подальшою можливістю його редагування. Утім, створення аналізатора, який безпомилково здійснював би розпізнавання українського тексту, узагалі неможливе, тому якісне анотування тексту завжди пов'язане з його ручним доопрацюванням. На *другому етапі* АСА накопичення правильно розмічених дерев залежностей становитиме вихідний матеріал для машинного навчання за допомогою векторного аналізу, що лежить у його основі. Одержана на першому етапі узагальнена репрезентація сполучуваності кожного слова може бути екстрапольована на нові контексти різних дискурсів Корпусу текстів української мови, після чого може бути обчислена ймовірність появи аналізованого слова або словосполучки.

Зупинимось коротко на особливостях першого етапу роботи системи АГАТ-синтаксису.

1) АГАТ-синтаксис — це сукупність операцій, виконуваних комп'ютером над послідовностями інформації морфологічного характеру (результатом роботи модуля автоматичного морфологічного аналізу (АМА)), що представляють вхідний текст для встановлення синтаксичних зв'язків між його одиницями;

2) завданням АГАТ-синтаксису на цьому етапі є виявлення всіх різновидів сполучуваності — **предикативної, підрядної і сурядної** — кожного слова в тексті;

3) граматичні характеристики словосполучення безпосередньо залежать від того, до якої частини мови належить його головне слово. Як відомо, лексико-граматична природа слова визначає його здатність сполучатися

з іншими словами. Відповідно до цього словосполучення поділяють на **іменникові, прикметникові, займенникові, числівникові, дієслівні та прислівникові**. За нашою концепцією АСА, виокремлення словосполучень базовано на граматичній валентності, а саме: на підграматичній для дієслова (31206 правил) ([2] Додаток Б.1), підграматичній для іменника (40023 правил) (Додаток Б.4), підграматичній для ад'єктива (6205 правил) (Додаток Б.6), а також на словнику фразеологізмів (близько 27200 одиниць) (Додаток Б.8). Комп'ютерні підграматичні валентностей зазначених частин мови ми побудували за єдиним принципом: указано лексему, прийменник, який бере участь у керуванні, та відмінок керованої, залежної іменникової словоформи у вигляді двобуквенного коду, що позначає її частининомовну належність (граматичний клас) та належність до категорії в межах такої частини мови (граматичний підклас);

4) у граматичній теорії за складом словосполучення поділяють на **прості, складні та комбіновані** [5]. Ми розглядаємо тільки прості бінарні словосполучення, що можуть бути поширені в ускладнені, бо для визначення їхнього складу потрібен аналіз змістової структури. Автоматичний режим аналізу на цьому етапі усуває звернення до семантики слів. Оскільки в процесі аналізу зберігається номер кожної словоформи в базі даних (БД), можна подавати на екран ускладнене словосполучення, «склеєне» з елементарних, простих;

5) для кожного слова визначено такі зв'язки: **підрядні, предикативні і сурядні**, оскільки вони відповідають відтворенню загальної системи відношень між компонентами ситуації, описуваної в реченні. Ми відмовилися від традиційних видів підрядного зв'язку — узгодження, керування та прилягання, ґрунтуючись на широкому розумінні поняття синтаксичного зв'язку: це будь-які поєднання з головним словом прислівника або відмінкової форми іменника, прикметника;

6) у комп'ютерній граматичній підрядні зв'язки поділено на **ядрові і неядрові**. **Ядровим** називаємо такий зв'язок, за якого аналізоване слово є керувальним, головним. **Неядровим** вважаємо зв'язок, коли аналізоване слово є залежним, керованим. **Предикативний, або координаційний**, зв'язок установлюємо між основними компонентами речення «підмет — присудок». Його ґрунтовано на двобічній залежності головних членів речення, тобто на їх взаємозалежності. **Сурядний** зв'язок наявний між словами, що не є ані домінувальними, ані домінованими одне щодо одного. Уважаємо, що два слова перебувають у сурядному зв'язку, якщо кожне з них підпорядковано тому ж третьому слову або якщо вони пов'язані між собою сполучником чи відокремлені один від одного комою. Формальною підставою для виявлення сурядного ряду є перевірка кодів аналізованої пари слів за спеціальною таблицею сурядності;

7) під час автоматичного укладання словника словосполучень на будь-якому тексті КУМ (Корпусу текстів української мови) одержуємо чотири типи моделей: **ядрові, неядрові** (ад'юнктивні, що відображають підрядні зв'язки), **сурядні, предикативні** (докладніше про це в [3]).

<<	3	>>
Так (Н0) одвіку (Н0) було (ГР) й (СС) так (Н0) воно (МС) буде (ГД) довіку (Н0) , () поки (Н0) житимуть (ГЗ) люди (ІА) і (СС) поки (СП) ростимуть (ГЗ) терни (ІА) . ()		
було	▼ Так	дієслівна безприменникова сполука
було	▼ одвіку	дієслівна безприменникова сполука
було	▼ й	Сурядний зв'язок у складному реченні
й	▼ буде	Сурядний зв'язок у складному реченні
буде	▼ воно	координаційний зв'язок, сполука підмета і присудка
буде	▼ довіку	дієслівна безприменникова сполука
буде	▼ так	дієслівна безприменникова сполука
буде	▼ житимуть	зв. пред. част. через сполучне слово
житимуть	▼ люди	координаційний зв'язок, сполука підмета і присудка
житимуть	▼ поки	дієслівна безприменникова сполука
житимуть	▼ і	Сурядний зв'язок у складному реченні
і	▼ ростимуть	Сурядний зв'язок у складному реченні
ростимуть	▼ терни	координаційний зв'язок, сполука підмета і присудка
ростимуть	▼ поки	дієслівна безприменникова сполука
Зберегти		

Рис. 1. Бінарні сполуки і типи синтаксичних зв'язків у поезії Лесі Українки «Завжди терновий вінець...» із циклу «Невольницькі пісні» (реч. 3)

На рис. 1 представлено речення з поезії Лесі Українки «Завжди терновий вінець...» із циклу «Невольничі пісні» і таблицю підпорядкування, яку програма будує автоматично. Над робочою таблицею вміщено речення з морфологічною анотацією, інформацією про частиномовні й категорійні характеристики слів. У таблиці три стовпчики: у першому — головний член бінарної сполуки («хазяїн»), у другому — підпорядкований член сполуки («слуга»), а в третьому — синтаксична інформація про тип сполуки. Це вможливило після завершення роботи програми утворення алфавітно-частотних словників словосполучень вірша, циклу або творів автора загалом (рис. 2).

АЛФАВІТНО-ЧАСТОТНИЙ СЛОВНИК ЛЕКСИКИ ПРИЖИТТЄВИХ ВИДАНЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ("НА КРИЛАХ ПІСЕНЬ", "ДУМИ І МРІЇ", "ВІДГУКИ", ПОЕМИ "ДАВНЯ КАЗКА", "РОБЕРТ БРЮС"). - СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

ініціал пошуку

мова

словосполучення

Залежне слово

Частина мови:

Тип зв'язку:

пошук словосполучень

любити

(початкова форма)

Всі

Всі

Шукати

Слово	Типи зв'язків	Словосполучення
любити	2	3

зв'язок	Слово	Частота
дієслівна безприменникова сполука	любити	ГР 4
координаційний зв'язок	любити	ГР 2
координаційний зв'язок	любити	ГЯ 3
дієслівна безприменникова сполука	любити	ГФ 2
координаційний зв'язок	любити	ГЙ 1
дієслівна безприменникова сполука	любити	ГН 2
дієслівна безприменникова сполука	любити	ГЯ 3
дієслівна безприменникова сполука	любити	ГЙ 2
координаційний зв'язок	любити	ГН 1

Рис. 2. Інтерфейс програми зі створення словника словосполучень із зазначенням типу синтаксичного зв'язку між їхніми складниками

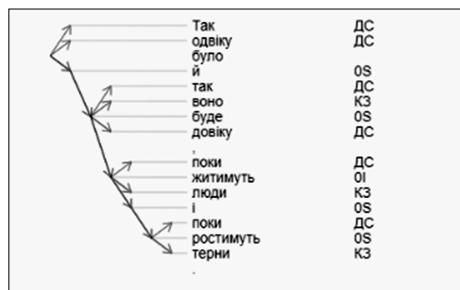

Рис. 3. Дерево залежностей у поезії Лесі Українки «Завжди терновий вінець...» із циклу «Невольницькі пісні» (реч. 3)

За правилами цієї програми побудовано алфавітно-частотні словники для конкретних лексем, класів слів з показником частоти їхнього вживання, необхідного ілюстративного контексту.

На рис. 3 розміщено дерево залежностей, що є наслідком автоматичного інвертування таблиці сполучуваності, це його графічний вигляд. Останній стовпчик справа на рисунку — двійковий код усіх синтаксичних зв'язків.

Дерева залежностей складаються з двох елементів — вузлів і дуг. Вузли — словоформи, а дуги — відношення між вершиною («хазяїном») і залежним словом («служогою») сполуки. Це дає змогу описати конфігурацію, форму, зовнішні параметри речення, але цього недостатньо для опису структури речення. У термінах граматики залежностей сполуки *її принесли*, *їй принесли* ідентичні з погляду зображення в дереві (стрілка від *принесли*) і лексично, але розбіжність є в будові конструкції (що принесли? і кому принесли?). Множині дуг дерева автоматично надано інформацію про тип зв'язку між складниками сполуки, тобто дерево залежностей становить розмічене дерево підпорядкування, але цієї інформації недостатньо. Варті на увагу семантико-синтаксичні відношення (ССВ) між словами, які можуть бути відображені в ієрархічно впорядкованій структурі — дереві залежностей.

Для побудови системи автоматичного визначення ССВ треба спочатку уточнити їхні типи. У сучасній теоретичній граматиці їх кваліфікують як:

1) семантичні відношення — граматичні значення словосполучення, які встановлюють між окремими членами речення та які репрезентують синтаксичне **значення** членів речення;

2) семантико-синтаксичні відношення, які, відображаючи реальні відношення між предметами та явищами позамовної дійсності, є об'єктивними (тому **семантико-**), а вказуючи на функціональні відношення між компонентами структури речення, є власне мовними, структурними (синтаксичними) і становлять синтаксичне значення членів речення (тому **синтаксичні**) [1: 59–60].

ССВ пов'язані з поверхнево-синтаксичним аналізом речення; уводимо їх як спеціально сконструйовані одиниці проміжної природи для спрощення опису складних відповідностей між змістовими відношення-

ми та формальним способом їх вираження, оскільки розмічування тексту здійснювано автоматично з оперттям на формальні ознаки його одиниць. Отже, автоматичний синтаксичний аналіз речення має два рівні: **перший** — приписування кожній парі слів типу синтаксичного зв'язку на рівні морфологічного способу вираження «хазяїна»; **другий** — кожній дузі тип синтаксичного відношення.

Надамо спеціальні пояснення до кожного типу ССВ.

Суб'єктне — відношення між підметом і присудком, які утворюють змістове ядро речення.

Об'єктне — відношення предмета до ознаки, які поділено на **прямо-об'єктні** (залежне слово — «слуга» — у знахідному відмінку) і **непрямо-об'єктні** («слуга» в інших відмінках).

Атрибутивне — відношення між компонентами словосполучення, коли один із них виражає ознаку іншого.

Обставинне — відношення обставин до дії, яку ці обставини характеризують.

Комплетивне — відношення між компонентами цілісно вираженого складеного члена речення, а не між членами речення.

Апозитивне — відношення між прикладкою і означуваним нею головним компонентом словосполучення. Перераховані типи ССВ характеризують семантико-синтаксичну організацію словосполучення на найвищому рівні узагальнення. Їх уточнювали за правилами алгоритму, який потрібно читати так: (див. нижче) у фігурних дужках код типу синтаксичного зв'язку, напр., АС — код ад'єктивної безприменникової сполуки, поруч ff7800 — її програмний код. Шляхом перебору всіх типів зв'язку й збігу з пропонуваними умовами сполуці автоматично приписується певний тип синтаксичного відношення між її складниками.

Якщо {"АС", "ff7800", "ад'єктивна безприменникова сполука"}, то

1) перевірка на наявність «слуги» — прислівника (*величний тоді*), тоді **обставинне**, якщо ні, то

2) **об'єктне** (напр., *пов'язаний ниткою, сильний духом*).

Якщо {"АП", "ff7800", "ад'єктивна применникова сполука"}, то **об'єктно-применникове** (напр., *пов'язаний з друзями*).

Якщо {"ДС", "0090ff", "дієслівна безприменникова сполука", "говорити мовою"}:

1) причому залежне у знахідному відмінку (коди: ЙВЙУКВКУЛВ-ЛУИУМВМЛМХЧУМУ), то **прямо-об'єктне** (напр., *бачу хлопчика*);

2) якщо інші відмінки, то **непрямо-об'єктне** (*сказав мені*);

3) якщо дієслово-зв'язка (*бути, стати / ставати, робитися / зводитися, вважатися, називатися / назватися, іменуватися, почати / почина-ти, продовжувати / продовжити, кінчати / кінчити, припиняти / припинити, могли, вміти, мати, мусити, хотіти, бажати, погодитися*), то

а) перевірка залежного слова на наявність орудного відмінка (ЙТКТЛТЙЮКЮЛЮИЮАТАМАЦАЮ), **призв'язкове** (напр., *стане керівником, був хворим*);

б) якщо залежне слово прислівник (код Н0) (напр., *буде завжди*), то **обставинне**;

в) якщо залежне слово інфінітив (коди ГФГП) (напр., *вміти говорити*), то **об'єктне**;

4) решта **прямо-об'єктне** (напр., *насіпати борщу, налити чаю*).

Якщо {"ДП", "0090ff", "дієслівна прийменникова сполука", "говорити з друзями"}, **об'єктно-прийменникове**.

Якщо {"ІС", "ba00ff", "іменникова безприйменникова сполука", "заняття мовою"},

1) а залежне слово прикметник (код А), то атрибутивне;

2) якщо залежне слово має код родового відмінка (ЙРКРЛРЙЕКЕЛЕ),

а) при цьому головне слово позначає предмет (код r0concr), а залежне — особу (код t0hum), то **посесивне** (напр., *зошит учня*);

б) або якщо головне слово позначає частину (код pt0part), то **атрибутивне** (напр., *дах будинку, сторінка зошита*);

в) або якщо головне слово має код особи (код t0hum), то **атрибутивне** (викладач вишу);

г) або якщо головне слово позначає сукупність (код pt0aggr), то **атрибутивне** (напр., *стадо корів, натовп людей*);

г) або якщо головне слово має значенням опрeдметненої дії (код der0v), а залежне позначає діяча (код t0hum), то **посесивне** (напр., *наказ директора*);

д) або якщо головне слово називає опрeдметнену ознаку (код der0a), а залежне — особу (код t0hum) чи предмет (код r0concr), то **атрибутивне** (білизна снігу, цікавість учнів);

3) якщо залежне слово іменник (перша літера код: Й/К/Л/И в будь-якому відмінку) **об'єктне** (напр., *прагнення перемоги*);

4) якщо залежне слово інфінітив (коди ГФГП) (напр., *необхідність пояснити*), то **атрибутивне**;

5) якщо залежне слово прислівник (код Н0) (напр., *прогулянка восени*), то **обставинне**.

Якщо {"ІП", "ba00ff", "іменникова прийменникова сполука", "заняття з друзями"}, то **об'єктно-прийменникове**.

Якщо {"РС", "a60800", "прислівникова безприйменникова сполука", "дуже сильно"}, то **обставинне**.

Якщо {"РР", "a60800", "прислівникова прийменникова сполука", "далеко від неї"}, то **обставинне**.

Якщо {"ЗС", "ffcc00", "займенникова прийменникова сполука", "він з нею"}, то **комплетивне**.

Якщо {"ЗБ", "ffcc00", "займенникова безприйменникова сполука", "він нею"}, **комплетивне**.

Якщо {"ЧС", "22d6d4", "числівникова безприйменникова сполука", "двісті них"}, то **комплетивне**.

Якщо {"ЧП", "22d6d4", "числівникова прийменникова сполука", "двісті з них"}, то **комплетивне**.

Якщо {"КЗ", "ff0000", "координаційний зв'язок, сполука підмета і присудка", ""}, то **суб'єктне**.

Якщо {"ПМ", "b75c03", "сполука з цифрою", "200 осіб"}, то **комплетивне**.

Якщо {"СУ", "22d626", "сурядна сполука", "яблук і груш"}, то **однорідно-сурядне**:

- 1) єднально-сурядне (код s0cnj0sur0jed);
- 2) протиставно-сурядне (код s0cnj0sur0prot);
- 3) зіставно-сурядне (код s0cnj0sur0zist);
- 4) пояснювально-сурядне (код s0cnj0sur0poj);
- 5) приєднувально-сурядне (код s0cnj0sur0pryj);
- 6) розділово-сурядне (коds0cnj0sur0rozd).

Якщо {"ЧК", "029d90", "сполука з часткою", "не читаю"},

- 1) при цьому, частки *тільки не, ні*, то **обмежувальне**;
- 2) решта — **дискурсивні**.

Якщо {"СО", "029d90", "однорідна сполука", "яблук, груш"}, то **однорідно-сурядне**.

Якщо {"ПП", "0012ff", "прийменникова сполука", "на столі"}, то **відприйменникове**.

{"17", "f9d7ab", "прикладка", ""}, **апозитивне** (напр., *трикутник ABC*).

{"0V", "E2EE2E", "приєднання вставних слів", ""}, **модальне**.

{"0D", "E2EE2E", "дієприслівниковий зворот", ""}, **обставинне**.

{"0P", "E2EE2E", "дієприкметниковий зворот", ""}, **означальне**.

Є словосполучення, які поєднують кілька значень, напр., атрибутивні й обставинні (*мандрівка восени*), атрибутивні й об'єктні (*думи про тебе, написання книжки*). Їм приписується одне відношення: *мандрівка восени* — обставинне; *думи про тебе* — об'єктно-прийменникове, *написання книжки* — об'єктне [5], тобто за формальною ознакою — морфологічним кодом класу залежного слова — «слуги».

ССВ встановлювано не тільки в підрядних словосполученнях, а й у сурядних. Основними в сурядних словосполученнях є такі типи семантико-синтаксичних відношень:

- 1) єднальні відношення — значення переліку;
- 2) протиставні відношення, що унаявнюють значення протиставлення (*суворий, але добрий*);
- 3) розділові відношення, що вказують на несумісність, чергування дій, явищ, ознак тощо (напр., *сніг або дощ, то сніг, то дощ*);
- 4) градаційні відношення, які увиразнюють змістову вагу одного з однорідних членів речення, напр., *не тільки батьки, але й діти*.

Формальним виразником сурядності є сполучник, хоч ми розуміємо, що цей виразник може мати розгалужений функціонально-семантичний діапазон (напр., можуть бути *і...і* з часово-єднальним або причиново-наслідковим відношенням) і под. [5: 48].

Майже всі правила базовано на типах синтаксичного зв'язку, але є блок правил іменникового керування, до якого залучено інформацію семантичного характеру, тому що семантика компонента словосполучення

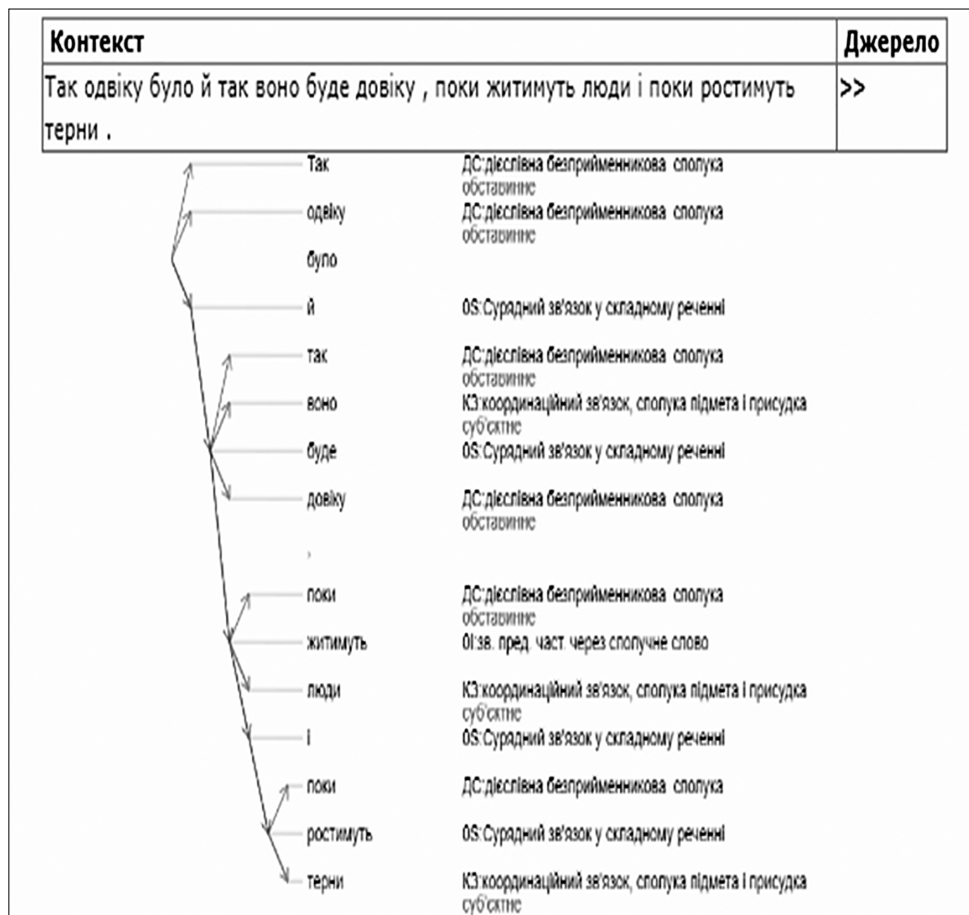

Рис. 4. Дерево залежностей речення поезії Лесі Українки «Завжди терновий вінець...» із циклу «Невольницькі пісні» (реч. 3) із синтаксичними зв'язками та синтаксичними відношеннями

взаємодіє із семантикою відношень. Ми протегували лексико-семантичні варіанти всіх лексем, які входять до лексики української мови — їм приписано коди доменів семантичної класифікації. Звертання до цієї інформації допомагає уточнити ССВ. Деякі відношення (модальне, дискурсивне) уведено для подальшого дослідження текстових зв'язків і розроблення відповідних лінгвістичних і програмних засобів аналізу цілого тексту.

На рис. 4 представлено результати автоматичного встановлення типу семантичного відношення, яке записується під типом синтаксичного зв'язку. За єдиним алгоритмом опрацьовано всі речення тексту.

Отже, повний цикл автоматичного синтаксичного аналізу українськомовного тексту завершено: встановлено синтаксичні словосполучення, їм надано автоматично тип синтаксичного зв'язку і тип синтаксичного відношення. Можливість каталогізування їх створює умови для системного вивчення семантико-синтаксичних проблем: граматична і

<< 7 >>

Зложили (ГН) всі (МА) обітницю (КВ) врочисту (АЛ) ховати (ГФ) таємницю (КВ) до (ПР) загину (ЙР) . ()

Зложили	всі	координаційний зв'язок, сполука підмета і присудка
Зложили	обітницю	дієслівна безприйменникова сполука
обітницю	врочисту	іменникова безприйменникова сполука
обітницю	ховати	іменникова безприйменникова сполука
ховати	до	дієслівна прийменникова сполука
ховати	таємницю	дієслівна безприйменникова сполука
до	загину	прийменникова сполука

Зберегти

Editor: darchuk
08.07.2019 10:39:16
Status: OK+
stats статистичні
параметри речення

Словосполучення на базі синтаксису

Виключення 05|0F|0S|0I|0G|SI|RS|0L|C Зберегти

Зложили [КЗ] всі
Зложили [ДС] обітницю [ІС] врочисту
Зложили [ДС] обітницю [ІС] ховати [ДП] до [ПП] загину
Зложили [ДС] обітницю [ІС] ховати [ДС] таємницю

Рис. 5. Дерево залежностей речення вірша Лесі Українки «Віче» із циклу «Невольницькі пісні» (реч. 7)

лексична валентність слів, типова частиномовна сполучуваність, лексична і граматична валентність як критерій синонімічності, закони комбінаторики словосполучень різних типів і розрядів тощо. У прикладному аспекті система АГАТ-синтаксису буде вбудована в масштабний проєкт «Аналітико-консультативна автоматизована онтологічна система предметно-галузевого спрямування», виконуваний двома колективами лінгвістів і математиків.

Крім відношень між словами, у реченні спостерігаємо ще один важливіший вид упорядкованих відношень — відношення між групами слів, або словосполученнями. Для їх відображення потрібна формальна структура іншого типу — структура складників. Аналізуючи речення на рис. 5, інтуїтивно можемо поділити його на відрізки, що мають ієрархічну структуру, причому в деяких є спільна частина, тобто одна частина входить в іншу. Речення *Зложили всі обітницю врочисту ховати таємницю до загину* автоматично поділене на відрізки, які утворюють ієрархічну структуру: *зложили всі* / *зложили обітницю врочисту* / *зложили обітницю ховати до загину* / *Зложили обітницю ховати таємницю*. Якщо в них є спільна частина — один відрізок цілком входить в інший — формальною моделлю речення слугує система складників. У граматиці важливе значення мають два види відношень між складниками — **домінація** і **командування** [8: 105]. Складник *обітницю врочисту* поєднується з домінувальним *зложили* й утворює більший складник. *Загину* поєднується підпорядковувальним зв'язком з прийменником *до*, який визначає іменник *обітницю*. Складник *обітницю ховати до загину* — це теж складник, який включає не тільки окремі слова, а й вкладені один в одний «складні» складники, тобто

такі, які включають більше одного слова. Нарешті, складник *зложили обітницю ховати до загину*, який вбирає в себе всі перераховані одиниці, може бути визнаний цілим складним.

Отже, список безпосередніх складників, укладений за деревом залежностей, засвідчує, що синтаксичними одиницями в реченні є не тільки окремі слова, а й цілі сполуки слів, або **групи**: *[зложили всі]/ [обітницю врочишту]/ [ховати до загину]/ [обітницю [ховати таємницю]]*.

Звернімо увагу, що складники не можуть перетинатися, але можуть «вкладатися» один в одний. Це означає, якщо одне слово або множина слів охоплює одночасно два складники, то один з них цілком уходить у другий. Таким чином, можна, спираючись на інтуїтивні міркування, поділити речення на структурні синтаксичні одиниці — **складники**. Складниками є не тільки окремі слова, а й більші синтаксичні одиниці — **групи**. Далі передбачаємо більш або менш однозначно встановити, які множини таких структурних одиниць (складників) належать до того самого граматичного класу. Усі ці міркування підсумовано в структурі складників. Вона може бути зображена як розмічене дерево. Я.Г. Тестелець дає таке визначення системи складників: **системою складників** у S є така множина C відрізків S , яка містить в статусі елементів саме S і кожне слово, яке входить в S , причому будь-які два відрізки, що входять в C , не перетинаються, або один з них міститься в другому. Елементи C і є **складниками**. Якщо ланцюжок S є реченням, то C називається **системою складників речення S** [8: 117].

Ми не будемо заглиблюватися в типи відношень між складниками, структуру складників, способи вираження синтаксичних відношень тощо — це попереду. Звернімо увагу на інше, а саме: на змістову частину складників. І.Р. Вихованець зауважує, що дослідники семантики речення нерідко пов'язують змістову організацію речення з його формальною організацією, використовуючи поняття семантичної структури речення, кваліфікуючи її як зміст речення, поданий в узагальненому вигляді з урахуванням тих елементів значення, які накреслює форма речення [2: 121]. Проте об'єктивний зміст речення найкраще відбиває поняття **пропозиції**. Це стабільне ядро, константа речення, яка відображає структуру описуваної ситуації. Лінгвіст зазначає, що структуру пропозиції визначає предикат, який указує на характер ситуації, у нашому випадку — це корінь дерева, і на відповідні місця для предметів — учасників ситуації — це актанти, аргументи, репрезентовані групами присудка і підмета, якість і функції яких зумовлені предикатом. І тільки семантична природа предиката зумовлює кількість, ролі актантів. А відтак актуальними є два аспекти вивчення: семантика предикатних слів і семантичні ролі актантів. Якщо перший аспект — семантику ми вже опрацювали — це семантичні домени класів дієслів, предикативних прислівників, які мають номер семантичного класу, то семантичні ролі актантів ще належить вивчати.

Автоматично отримані складники можна розглядати як вихідний матеріал для формування n -місних предикатів, як первинний спосіб вираження їхнього змісту. Належність предиката до певного семантичного

класу визначає його семантику. Отже, ми можемо визначати способи вираження пропозицій (пропозиції руху, мовлення, звуку, ментальної сфери, емоцій тощо), кількість актантів та ін. На великому корпусному матеріалі формовано підкорпуси безпосередніх складників, закріплені за певними пропозиціями, з яких вирізняється такий, який найчастіше і найвиразніше оформляє саму пропозицію.

Працюючи в галузі комп'ютерного оброблення мовного матеріалу, розробляючи синтаксичний модуль автоматичного аналізу тексту, ми усвідомили величезне значення теорії та зважали на українські лінгвістичні традиції, закладаючи їх у правила комп'ютерного синтаксису для чіткого розуміння українськими граматистами. Водночас уважаємо, що йти шляхом накопичення окремих фактів безперспективно. Перед сучасною лінгвістикою стоїть завдання створити повний опис мови жорсткими науковими методами. Як зазначав Я.Г. Тестелець, треба шукати рівновагу між регулярністю і багатством синтаксичних структур [8: 15]. А шлях формального моделювання — перспективний шлях розв'язання багатьох лінгвістичних завдань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арібжанова І.М. Структура простого речення (формально-граматичний аспект). Навчальний посібник. Київ, 2001.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Київ, 1993.
3. Дарчук Н. Дерево залежностей (ДЗ): роль і місце в синтаксисі. *Матеріали IV міжнародної наукової конференції «Людина. Комп'ютер. Комунікація»*. 25–27 вересня 2019 р. Львів, 2019. С. 20–28.
4. Дарчук Н.П. Комп'ютерне анотування українського тексту: результати і перспективи. Київ, 2013.
5. Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису. Ч. 1. Горлівка, 2004.
6. Леонтьева Н.Н. Автоматическое понимание текстов: системы, модели, ресурсы. Москва, 2006.
7. Маннинг К., Рагхаван П., Шютце Ч. Введение в информационный поиск. Москва, 2011.
8. Тестелец Я.Г. Введение в общий синтаксис. Москва, 2001.

REFERENCES

1. Aribzhanova, I.M. (2001). Structure of the simple sentence (formal-grammatical aspect). Kyiv (in Ukr.).
2. Vykhovanets, I.R. (1993). Grammar of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
3. Darchuk, N.P. (2019). Dependences tree (DT): the role and the place in the syntax. *Papers of IV international scientific conference "Human being. Computer. Communication"*. P. 20–28. Lviv (in Ukr.).
4. Darchuk, N.P. (2013). Computer annotation of the Ukrainian text: results and perspectives. Kyiv (in Ukr.).
5. Zahnitko, A.P. (2004). Foundations of the Ukrainian theoretical syntax. Horlivka (in Ukr.).
6. Leontjeva, N.N. (2006). Automatical understanding of texts: systems, models, resources. Moscow (in Rus.).
7. Manning, K., Ragkhavan, P., Shutce, Ch. (2011). Introduction to the information retrieval. Moscow (in Rus.).
8. Testelec, Ya.G. (2001). Introduction to the general syntax. Moscow (in Rus.).

Статтю отримано 11.08.2020

Nataliia Darchuk, Ph.D, professor
at the Department of the Ukrainian language and applied linguistics,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
14 Taras Shevchenko Blvd., Kyiv 01601, Ukraine
E-mail: nataliadarchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8932-9301>

AGAT-SYNTAX AS COMPONENT OF COMPUTER-BASED UKRAINIAN GRAMMAR

The article describes functional features of the syntactic module of computer-based Ukrainian grammar AGAT. This is a linguistic type of computer-aided syntactic analysis, which provides full information about syntactic units and categories, in particular, predicativity, coordinate and subordinate clauses, the categories of subject and predicate etc. The developed linguistic software provides syntactic analysis of a whole sentence in the form of a dependency tree and indicates the types of syntactic relations and links.

The AGAT-syntax task is to identify all varieties of compatibility — **predicative, subordinate, and coordinate** — of each word in the text. The grammatical characteristics of the phrase directly depend on which part of the language its keyword belongs to. The lexical and grammatical nature of the word determines its compatibility to the other words. Accordingly, phrases can be divided into **substantive, adjective, pronouns, numeral, verbal and adverbial**. Computer subgrammars of valencies of the said parts of the language are built by us on a single principle: a lexema is indicated, preposition that participates in government and a case of a substantive word form in the shape of a two-letter code. In theory, according to their composition words combinations (phrases) are divided into **simple, complex and combined**.

Dependency tree is built from two elements — nodes and connections. Nodes are wordforms and connections are relationships between the main element (“master”) and dependent element (“slave”). It enables to describe a configuration, a form, external parameters of a sentence but this is not sufficient to describe a sentence structure. Thus, the syntactic analysis has two levels: the first one attributes to each binary pair a type of syntactic relationships on the level of morphological way of expression of a “master”; the second level attributes to the connection a type of syntactic relationships, which include: subjective, objective, attributive, adverbial, completive and appositive modifying.

In such a way, the cycle of automated syntactic analysis of Ukrainian texts is completed by determining the syntactic word-combination, identifying a type of syntactic link and a type of relationship. It provides full range of characteristics that can be used for systemic study of semantic and syntactic problems.

Keywords: *automated syntactic analysis, dependency tree, syntactic relations, syntactic links.*

УДК 811.161.2'374

С.П. ГІРНЯК, доктор філологічних наук, доцент кафедри
філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
вул. І. Франка, 24, м. Дрогобич, 82100
E-mail: s.girnjak10@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-7264-0312>

ВСЕСВІТ І «ПОДАРУНОК ДОЛІ» — У РІДНІМ СЛОВІ

Рецензія на: Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк.

Інститут української мови НАН України. Київ: Видавничий дім
Дмитра Бурого, 2020

У грудні 2017 р. в Інституті української мови НАН України відбулася наукова конференція *«Теорія і практика української та слов'янської лексикографії: традиції і сьогодення»*, присвячена 90-річчю від дня народження Галини Макарівни Гнатюк — відомого українського мовознавця, лексиколога та лексикографа, термінолога, ученого секретаря створеної в 1957 р. Словникової комісії АН України під головуванням академіка Й.З. Штокала, лауреата Державної премії СРСР у галузі науки і техніки, доктора філологічних наук, провідного наукового співробітника відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.

2020 року побачив світ науковий збірник із матеріалами цієї ювілейної конференції. Він має незвичну назву — *«Галактика Слова»*. «Як карта зоряного неба відкриває людині глибини Всесвіту, так і словник подає сконденсоване й відшліфоване знання про мову, історію, культуру народу, про світ природи і людської думки, відкриває читачеві заабетковану Галактику Слова», — так пояснили укладачі свій творчий задум.

Збірник складається з чотирьох взаємопов'язаних розділів, у яких запропоновано дослідження з широкого спектру проблем теорії та практики української, ширше — слов'янської — сучасної та історичної лексикології і лексикографії.

Цитування: Гірняк С.П. Всесвіт і «подарунок Долі» — у ріднім слові (рецензія). *Українська мова*. 2020. № 4 (76). С. 103–107.

Перший розділ *«Галина Макарівна Гнатюк у науковій діяльності й у родинному колі»* містить ексклюзивні матеріали з архівів родини Гнатюків, а також Інституту української мови НАН України. Вони не тільки становлять наукову й історико-культурну цінність, а також допомагають краще зрозуміти постать науковця, невтомної дослідниці мови та непересічної особистості, яка критично ставиться як до власних наукових розвідок, так і праці колег, прагне вдосконалити створене й окреслити коло подальших лінгвістичних студій.

Статті про Галину Макарівну в родинному колі, у товаристві колег, митців, земляків, архівні матеріали, зокрема спогади, наукові рецензії тощо, історія родини Підоплічків-Середенків-Гнатюків (автори А.Д. Гнатюк, Л.О. Симоненко, Н. Крижанівська, Є.А. Карпіловська) відкривають її як люблячу дружину — берегиню роду, людину шляхетну, працелюбну та високоосвічену.

Наступні три розділи — *«Теорія і практика сучасної лексикографії»*, *«Проблеми української історичної лексикографії»* і *«Засади та методологія укладання словників різних типів»*, як слушно зазначають редактори збірника, «вмістили наукові розвідки, що висвітлюють широкий спектр проблем сучасного українського й слов'янського словникарства, мовних явищ, які перебувають сьогодні у фокусі уваги мовознавців» (с. 8).

Другий розділ збірника охопив розвідки українських і зарубіжних мовознавців, у яких дослідники висвітлюють сучасне бачення розвитку лексикографії. Так, І.С. Гнатюк (стаття *«Українська авторська фразеографія в східнослов'янському контексті»*) наголошує на опрацюванні теоретичних і практичних засад лексикографічного опису фразеологічного складу української мови. Водночас вона зауважує, що Г.М. Гнатюк у 70-х роках ХХ ст. долучилася до становлення нової галузі українського мовознавства — фразеографії. У сучасність звернений акцент на потребі створювати не тільки діалектні фразеологічні словники, довідники фразеологічних синонімів і фразеологічних антонімів, а й фразеографічні праці, що відбивали б індивідуально-авторське фразеовживання окремого письменника.

У контексті новітніх словників мови фольклору розглядає народно-поетичну лексику Н.О. Данилюк, доводячи необхідність і доцільність використання терміна *«фольклоризми»* з власне лінгвістичним змістом, аналізуючи особливості відображення лексики народної творчості в словниках сучасної української літературної мови.

Аналітичний огляд книжок *«Професор і божевільний»*, *«Значення всього»* Саймона Вінчестера та *«Слово за словом: таємниці словників»* Корі Стемпер, представлений у статті *«Про довколанауковий металексикографічний дискурс»* С.С. Єрмоленка, пробуджує думку про те, що лексикографічний дискурс має еволюціонувати. Тексти, подібні розглянутим, «є не лише відображенням і свідченням такої оцінки, вони здатні зіграти істотну роль у формуванні філологічної культури і мовної свідомості суспільства взагалі і в усвідомленні тієї винятково важливої ролі, яка належить

у суспільній культурі мови взагалі та її лексикографічній фіксації і репрезентації зокрема» (с. 83).

У розвідці *«Особливості лексикографування прецедентного ономастичного простору поетичної творчості Ліни Костенко»* Ж.В. Колоїз зацентовано на проблемі прецедентних лексикографічних явищ, окреслено принципи прецедентної лексикографії. На матеріалі творчості відомої української поетеси показано аналіз прецедентних феноменів, що «відрізняються продуктивністю, є елементами когнітивної бази української лінгвокультурної спільноти, у стислій формі зберігають інформацію про взірцеві факти й виступають моделлю для їх відтворення» (с. 95).

Не менш цікаві та актуальні міркування В.Б. Задорожного про російські лексеми *кровосмесительство* і *кровосмешение* та їхні українські відповідники *кровозмішання* і *кровозмішення*, [розм.] *кровоблуд*, *кровосуміш*, *кровосумішка*, а також окремі з їхніх спільнокореневих одиниці (стаття *«Слово: лексикографія vs мова»*).

Понад 600 активних лексем побутового вжитку зафіксувала, систематизувала й описала О.А. Остроушко. Дослідження *«Структура і семантика сучасних назв кухонної техніки та приладдя»* побудоване на матеріалах офіційних інтернет-сайтів найбільших в Україні магазинів побутової техніки Comfy, Foxtrot, Eldorado, а також інтернет-магазину Rozetka. Уперше наголошено на потребі кодифікувати новітній матеріал, що перебуває в активному мовному вжитку (ідеться про слова *аерогриль*, *бутербродниця*, *гриль-решітка*, *гуляшниця*, *десертниця*, *диспенсер*, *йогуртниця*, *кавомашина*, *кавоподрібнювач*, *капучинатор*, *кулер*, *лошинорізка*, *маринатор*, *міні-плита*, *мультиварка*, *овочечистка*, *пароварка*, *піца-мейкер*, *рисоварка*, *слайсер*, *спагетниця*, *термобокс*, *термокухоль*, *термопот* *френч-прес* тощо).

У розвідці *«Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ) як засіб NLP для української мови»* В.Ф. Старка та А. Рисіна схарактеризовано новий прагматичний підхід до словникового матеріалу. Водночас автори намагалися окреслити особливості аналізованого словника, з'ясувати, чим він відрізняється від інших подібних ресурсів. ВЕСУМ, переконані дослідники, це «фундамент, на якому можна будувати засоби лінгвістичного аналізу текстів українською мовою» (с. 139). У період комп'ютеризації системи освіти в Україні, саме цим ресурсом зможуть скористатися передусім учні та студенти для різних потреб: перевіряння орфографії, граматики й стилю, побудови векторів слів, реалізації повнотекстового пошуку (українська Вікіпедія та інші платформи) тощо.

До третього розділу збірника *«Проблеми української історичної лексикографії»* ввійшли статті науковців із Києва (А.В. Гончаренко, І.С. Чибор), Ужгорода (Н.Ф. Венжинович), Львова (О.Б. Варфоломєєва, О.М. Гайда, Г.М. Дидик-Меуш, О.З. Слободзяник, І.В. Черевко, Т.О. Ястремська) та Дрогобича (В.В. Котович). У дослідженнях схарактеризовано історичний матеріал, відображений в українській лексикографії XIV—XV ст.; окреслено перспективи розвитку комбінаторної лексикографії, зокрема розроблення

новітнього проєкту «Комбінаторний словник української мови XVI—XVIII ст.»; проаналізовано історію створення ономастичного словника «Походження назв населених пунктів Тернопільщини», яку започаткував Д.Г. Бучко тощо.

Теоретичні та практичні засади укладання словників різних типів — предмет четвертого розділу збірника, авторами якого стали київські, львівські та харківські мовознавці. Знаково, що серед авторів і колеги з рідного для Галини Макарівни Гнатюк відділу лексикології, лексикографії (з 2017 р. — відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики) Інституту української мови НАН України, а саме: Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк, В.І. Критської, О.М. Тищенко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко.

У статті «Словотвірна компонента у метамові тлумачних словників» Є.А. Карпіловська аналізує тривалу традицію застосування гніздового принципу в лексикографії, а також характеризує різні способи позначення словотвірних зв'язків між реєстровими одиницями, що містяться як у самих реєстрах словників, так і в їхній пояснювальній частині. Перспективи розвитку української лексикографії авторка пов'язує з комплексними — тлумачно-словотвірними та тлумачно-морфемними словниками. Їхня поява сприяла б вивченню не тільки способів номінації в українській мові та словотвірної категоризації лексики, а й «розвитку метамови нових тлумачних словників, передусім зорієнтованих на комп'ютерне середовище функціонування» (с. 257).

Низку розвідок третього розділу присвячено дієприкметникові — у лексикографії (Л.П. Кислюк, І.А. Самойлова, М.О. Шведова), у граматичній структурі української мови (І.А. Ярошевич). І це не випадково, адже Галина Макарівна Гнатюк багато років приділяла увагу теоретичним і практичним аспектам функціонування українського дієприкметника. Авторки статей зауважили, що в сучасних термінологічних словниках активними дієприкметниками фахівці не зловживають, оскільки в науковому стилі рекомендовано шукати точні терміни й уникати вживання активних дієприкметників; що словотвірна норма витісняє активні дієприкметники зі словників і літературної мови, а натомість пропонує використовувати віддієслівні іменники та прикметники; що в художньому та науковому стилях по-різному виявляється функціональне навантаження дієприкметника.

Як відомо, за часів радянської мовної політики оминали проблему формування української літературної мови в другій половині XIX — на початку XX ст. у двох різновидах — західно- й східноукраїнському. Мовний матеріал та висновки в статті Л.М. Підкуймухи «Актуалізація лексики західноукраїнського варіанта літературної мови в текстах сучасних українських письменників» засвідчують специфіку живої практики Львова, зокрема відбитої в текстах письменників літературного угруповання «12» («Дванадцятка»), у період між Першою і Другою світовими війнами. Сучасний зріз доповнили прозові тексти Юрія Андруховича та Юрія Вин-

ничука, оскільки події в їхніх творах часто відбуваються у Львові або його передмісті, а також мова творів С. Андрухович, Любка Дереша, Г. Вдовиченко, Ю. Покальчука, Н. Сняданко. Дослідниця слушно зауважує: «демократизація мовних норм сприяє поверненню до активного вжитку тієї лексики, яка функціонувала в мовленні львів'ян за міжвоєнної доби та яку було усунено із загальнонародного словника внаслідок репресивної радянської мовно-культурної політики» (с. 305).

Цінними для лексикографів будуть рекомендації Є.О. Редька щодо укладання словників неологізмів (стаття «Із неографічної робітні (деякі нотатки про словники інновацій)»). Для історичної лексикографії важливі спостереження О.М. Тищенко, узагальнені в праці «Джерельна основа словникових матеріалів О.Я. Кониського: за рукописними додатками до «Опыта русско-украинского словаря» М.М. Левченка». Дослідниця представила огляд методологічних засад укладання досі мало відомих словників.

Отже, новий збірник із серії «Не все спливає рікою часу» охопив актуальні дослідження в галузі сучасної та діахронної лексикографії, лексикології та граматики української літературної мови. Участь зарубіжних лінгвістів засвідчує стале зацікавлення питаннями теорії та практики словникарської справи. Поєднання аспекту «особистість в історії науки» (це додаткові матеріали спогадів, з архівів родини) та «розвиток наукової проблематики, над якою працював дослідник», зумовила не лише особливу композицію збірника, а й створило відчуття ретро- й перспективності, адже кожен у свій час лише долучається до розв'язання тих чи тих проблем, наступники ж підхоплюють і розвивають вічні мовознавчі теми. Тому матеріали видання будуть цікавими не тільки науковцям і викладачам-філологам, а й студентам філологічних спеціальностей, історикам науки.

Рецензію отримано 09.09.2020

Svitlana Hirniak, Doctor of Philology, Associate Professor of the Department of Philological Sciences and Methods of Teaching in Elementary School, Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko
24 Ivan Franko St., Drohobych 82100, Ukraine
E-mail: s.girnjak10@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-7264-0312>

THE UNIVERSE AND «A GIFT OF DESTINY» — IN THE NATIVE WORD

Review of: The Galaxy of Word. To Halyna Makarivna Hnatiuk. (2020).

The Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine.
Kyiv (in Ukr.)

УДК 811.161.2'282

Г.І. МАРТИНОВА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики,
Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького
бульв. Шевченка, 81, Черкаси, 18031
E-mail: ganmart@meta.ua
<http://orcid.org/0000-0002-8033-075X>

СУЧАСНИЙ МОВНИЙ СВІТ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Рецензія на: **Н.Д. Коваленко. Західноподільські та суміжні говірки.** Тексти: у 2 т. Т. 1. 536 с.; Т. 2. 512 с.
Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020

Різномасштабні дослідження українських діалектів за останні пів століття засвідчили практичне втілення засадничого положення сучасної діалектології — повно представити репертуар структурних елементів говірок, їхні системні відношення, особливості функціонування у просторі й часі, їхню динаміку. Такий підхід вимагає використання значного за обсягом нового й достовірного матеріалу, записаного не тільки за докладним питальником, але й у фонозаписах та їхньому відтворенні у форматі тексту. У зв'язку із цим розвиток слов'янської діалектології кінця ХХ — перших десятиліть ХХІ ст. позначений посиленою увагою вчених до фіксації діалектного мовлення на електронних носіях, видання його графічних аналогів — діалектних текстів, а також атласів і словників різного типу, що забезпечує збереження для наступного покоління дослідників і шанувальників рідної мови автентичного мовлення діалектоносіїв.

Особливої актуальності в епоху стрімкого економічного й культурного розвитку України, суспільних змін та екологічних катастроф, масових і перманентних переселень вихідців із різних регіонів, активної урбанізації та як наслідок руйнування українського села, що тривалий час було охоронцем народної мови і надбань матеріальної та духовної культури, набуває якомога ширша фіксація зв'язного говіркового мовлення, його збереження та удоступнення для широкого кола дослідників. З огляду

на це збірники діалектних текстів — це увічнення їхнього творця — народу, особливостей його мовотворчості; це скарбниця надбань матеріальної та духовної культури етносу, відбиття унікального національного світобачення і світовідчуття.

Розвиток мовознавства і сучасна парадигма опису народної мови утвердили, що створення текстотек — це оптимальний спосіб збереження діалектного мовлення в автентичних фіксаціях, а формування локальних фонофондів і збірників текстів, уведення цих масивів інформації в науковий простір та експлікація їхньої евристичної цінності є важливим науковим досягненням української науки. Кожне нове видання текстів розширює загальний український діалектний текстотек, репрезентуючи нові діалектні зони. Оприяднення в науковому обігу збірника діалектних текстів «Західноподільські та суміжні говірки» у 2 томах, упорядницею якого є кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови завідувачка лабораторії діалектологічних досліджень Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Наталія Дмитрівна Коваленко, надзвичайно важливе для забезпечення повноти представлення інформації про діалекти південно-західного наріччя української мови, частиною яких є і західноподільські говірки.

Рецензовану працю чітко структуровано: передмова, коротка інформація про історію населених пунктів, тексти із говірок Західного Поділля та показник основних тем оповідей. У передмові до праці Н.Д. Коваленко глибоко аналізує напрацювання попередників, зокрема щодо текстографічного представлення діалектів південно-західного наріччя (с. 6–8), зазначає про обсяг записаних зв'язних текстів та особливості передавання фонетичних рис діалектного мовлення, задля чого використано транскрипційний запис, апробований в «Атласі української мови» та виданих збірниках діалектних текстів.

У двох томах збірника подано затранскрибовані тексти з 124 населених пунктів 24 районів Хмельницької, Вінницької, Тернопільської та Чернівецької областей. До кожного населеного пункту подано коротку історичну довідку, а також стислі відомості про інформанта (рік народження та освіта). Представлено діалектні записи кінця ХХ — перших десятиліть ХХІ ст., здійснені переважно викладачами, зрідка студентами Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка від 250 інформантів, що належать до старшого покоління діалектоносіїв, тому в текстах відображено особистісне бачення суспільно-політичного й культурного життя народу очима людини свого часу та її мову.

У першому томі видання вміщено тексти із західноподільських говірок Тернопільщини (26) та частини Хмельниччини (37), а в другому — зразки мовлення ще 54 говірок Хмельниччини, 3 — Вінниччини та 8 — Чернівецької обл. Здебільшого це розлогі за обсягом зразки народного мовлення, що вражають різноманітністю засвідчених у них явищ, характерних для діалектів південно-західного наріччя. На жаль, у передмові до збірника матеріал подано за адміністративним поділом і не здійснено

класифікації західноподільських говірок, що полегшило б опрацювання текстів, які вможливають докладну кваліфікацію репрезентованих говірок за діалектною належністю, моделювання їхніх типових рис на різних структурних рівнях.

У текстах засвідчено риси **вокалізму**, властиві діалектам і волинсько-подільської, і галицько-буковинської груп: послідовне зближення ненаголошених виявів фонем /е/ та /и/ (*ме^нне, не^н приєзнавала, ди^нтина*); помірне (*со^нб'і, до^ндому, то^нб'і, по^нтому, по^нлучи^ну*) чи сильне «укання» (*кулу^нтуха, кул'іна, ту^нб'і, чулу^нв'ікови, мутус^нком, ву^нхот'ац'а, на ^нголу^нву*); регулярний перехід [а] після м'яких приголосних в [е, и, і] (*сте^нр'ила, жит'е, мир'ц'е, тр'еп'ки, випра^нїл'ели, ^нзерн'іта, п'їет'нац'іт', с'ч'іс'т'і*) чи лише в окремих словоформах; реалізація сполуки [ри] варіантами [ир], [е^нр], [ір] (*до к'ір'ниці^н, з к'ір'ниці^н, ке^нр'ниці^на, кир'ниці^на*) тощо.

Консонантизм представлених говірок також розмаїтий, у ньому помітні риси різних діалектів південно-західного наріччя: послідовне оглушення приголосних (*не^нбошичик, к'нишку, ^нголупц'і, ^нгрупку, ^нзарас*); послідовне ствердіння [р'] у середині слова (*байстру^нкам, бура^нки, на под'в'іру, п'рамо, га^нрачу, з бура^нчанки*); ствердіння [ц'] у суфіксі [ц'к] (*С^нтецького, ст'інецьки^н*), у кінці слова (*пале^нц, х'лопе^нц, капе^нц, ко^ннец, їд'івец, моло^ндец, розв'ідец*) та перед голосним [и] (*ї^нхолодц, одинацит', с'ниці, моло^ндици*); поширення звуків [ф] (*фос^нтом, ф'іра, ф'іранок, фи^нтин, ^нфустку, картофл'і, фа^нсол'у, с^нфуркайуци*) та [г] (*газ^нд'їської, ^нгорсик, у ^нгазди, ге^нроїями, ^нгедзин'і*); частіше вживання африкат (*будзи^ннойу, куку^нрудз'ана, дз'у^нру, ха^ндз'ейін, брин'дз'а, по кри^нм'ін'аджу*), перехід звука [л] в [ї] у кінці складу (*гор'ї^нжу, св'іти^нїки, ст'ї^н*), відсутність подовження в іменниках середн. р. (*покол'ін'у, кам'ін'а, жит'е, ве^нс'іл'а, колос'а* та в окремих прислівниках (*повино*); вставний [л'] після стверділого губного приголосного (*ри^нбл'ачим, де^нре^нїл'ан'і, здоровл'а*) тощо.

Морфологічні ознаки західноподільських говірок поєднують спільні ознаки говорів південно-західного наріччя і властиві тільки окремим діалектам: форми двоїни при числівниках *два, три, чотири* (*три ш^нтири йайци, ш^нтириє ст'рав'і, ^нтуфл'і дв'і ^нпар'і, бе^нру ^нйайц'і, дв'і ко^нров'і*); закінчення -о^н, -е^н в оруд. в. іменників І відміни (*с ^нцибул'ко^нї, с ^нмор'ко^нїко^нї, зо сме^нтано^нї, з ^нц'ібул'о^нї і с ^нцибуле^нї, з ^нгречко^нї, му^нко^нї, з ^нмама^нліго^нї, ко^нрице^нї*), за аналогією до III відміни (*смерте^нї, ^нзеле^нї*) та прикметників і займенників (*куку^нрудз'іно^нї, з^н собо^нї, надо мно^нї, ни^нї, то^нї*), зрідка трапляється флексія -ом (*шк^нл'анком, му^нком, ^нцибул'ком, за ^нголком, до^нлином*), хоч у багатьох текстах поряд часто вживані словоформи з флексією -о^н (*п'ід^нводойу, ^нлошкою, куц'убойу, з ^нква^нсол'ойу, с ^нцибул'ойу, ^ндерт'ойу, за ^нм^ннойу*), зрідка -е^н (*вулицейу*), а в кількох -о^н (*п'ід ^нпостел'ойо, лободойо, з ^нгар^нмошкою, кровойо*) (254, 256, 257); закінчення -и в місц. в. іменників І відміни (*ї^нземли, ї^нгу^нрал'ни, на ^нпше^нниці*) та в род., дав., місц. в. іменників III відміни (*со^нли, по воз^нможности, ^нпам'яти*) поряд з -і (*ї^нпа^нтел'н'і, ^нсол'і, без ^нсол'і*); закінчення -ом в оруд. в. іменників чол. р. II відміни (*но^нжом, ст'ри^нйом, з ^нпле^нм'іником ^нКол'ом*); закінчення -ови в дав.-місц. в. іменників II

відміни (п'сови, бат'кови, чолов'якові, у'їцеви, по'ледови, по'камен'ови, на'сон'ц'ови) поряд з -ові чи -і (д'ат'ков'і, у'їжиров'і, у'їл'охов'і, на'їйецов'і, на'бере'з'і), редуковані форми займенників (се'с'і, то'во'во, то'та); суфікси -ишч- та -ч- у формах вищого ступеня (те'м'н'ишч'і, б'ід'н'ишч'і, замо'ж'н'ишч'і, му'др'ишч'і, бо'га'ч'і) та слово *фест* (фист) в аналітичних формах найвищого ступеня порівняння прикметників (*фест сер'їозний, фист по'важн'і, фист фа'йна*); уживання архаїчного варіанта займенника *сеї*, *ся*, *се* (за *се'го Сте'ц'кого, се' було та'ке, бу'де с'ї в'ід'і'вати се'го ро'ку, ва'ри до се'го гри'би з п'ід'ли'уко'ю, пе'ред се' на куде'л'ок п'рили*); різні варіанти числівника *один* (їе'ден, їе'дно, її'ден, її'дному, їе'дного, її'дн'і, її'дному); інфінітив тільки з формантом -ти (*чи'тати, мо'учати, по'думати*), зрідка -чи (*ми с'тали пи'чи по'новому*); уживання зворотної частки -ся окремо від дієслова, переважно в препозиції (*і н'ї'кому с'а не' при'зна'вала, во'ни с'а пове'р'тали, во'ни так с'а на'пили*), яка нерідко функціонує у варіанті *сі* (у'л'ал'ки с'ї ба'вим, їа' у'же с'ї ве'рну), хоч часто використовують і форми з постфіксом -ся, -сі, -си (*при'зна'лас'а, д'їли'лис'а, бо'ї'алас'а, ли'шили-с'і, бу'де' портити'си, во'ни ва'рили'а, ста'рали'с'е*); продуктивне використання в ролі присудка форм дієслова *мати* (у'нуки *май'у* / і'п'равнуки *май'у* / не' *май'у* шо ка'зати); закінчення -ит, -ат, -ут у дієслівних формах 3 ос. одн. та мн. (*тво'рит, ва'рит, б'їга'ют, да'їут, за'берут*); аналітична форма майб. ч. з особовими формами дієслова *бути* та родовими формами дієслова минулого часу (*бу'де їми'рала, бу'дут не'сли, бу'де па'да'у, бу'дут вис'їли*); форми дієслів чол. р. минулого часу з основою на -о'у (*ру'бо'у, мо'у, ба'їди'ку'во'у, ша'ну'во'у, на'у'чо'у*); перфектні форми дієслів минулого часу (*там хо'дили'м, с'ї'їали'м, п'рали'м, б'їли'ли'м, бим спи'кла, с'н'ї'вали'мо, ка'зали'мо*).

У синтаксисі текстів помічаємо часте використання сурядного сполучника *таї* (*таї з'ї'брали'с'а до'дому таї п'їш'ли; а то'ту ш'к'їру ви'пра'вит / таї то'то не'се до'того чо'ло'в'їка; при'прави ше'мо'жна да'ти і це'во / при'прави то'її м'ї'в'їни таї бо'рич го'товий*) для поєднання однорідних членів речення і частин складносурядного речення та підрядних сполучників між частинами складнопідрядного речення (*то так хто / но' у'же ста'р'ї'л'у'ди / у'с'ї'дуже пра'ц'у'вали // ро'били / жи'би'д'їт'ом шо'с'да'ти; про'да'вали хл'їб і за то'ї хл'їб купу'вали по'ле // жи'би'д'їт'ом да'ти по'ле би'д'їти ро'били на'по'лі / жи'би'д'їти не'б'їду'вали*) (241). Значна частина названих діалектних особливостей характерні для галицько-буковинської групи говорів південно-західного наріччя, із якими межують західноподільські говірки. Саме тому опубліковані тексти мають великий потенціал для дослідження типології представлених говірок, вирізнення в них мовно-територіальних груп, спільних і відмінних діалектних рис, типових і спорадичних.

У говірках Вінниччини (т. 2, с. 455–467) частіше фіксуємо приставний [г] (*го'с'та'їс'а, Го'л'ку, го'ко*), звукосполюку [хв] (*х'вел'ш'ером, х'ват'койу, Хве'д'ора, Те'ох'вил*), м'який [ц'] (*х'ло'пе'ц'*). У текстах із говірок, записаних у населених пунктах Чернівецької області, спостерігаємо послідовне

використання перфектних форм дієслів минулого часу: *п'омн'у йак с'а ў наше се'ло заш'листи* *н'імц'і* / ... ми *були* *шче* *п'ідл'ітками* *три'нац'іт' л'ет* / ... *д'ітеі* *три'нац'іт'* / *ш'іс'нац'іт' л'ет* *виган'алисти* *ко'пати* *во'копи* / *вашко* *булом* *ко'пати* (1126); *буўсти* *там* *та'кіі* *ста'нок* / *де* *руку* *про'т'аг* *і* *бр'алисти* *кроў* / *с'т'іл'ко* *бр'али* / *н'іх'то* *не* *вид'іў* *то'ди* // *йак* *па'далости* *л'у'дина* *чи* *ди'тина* / *то* *заби'р'алисти* *і* *ваго'нетки* *і* *па'лилисти* *йіх* (1127); *й'йіі* *бо'йалисисти* / *бо* *при'йіхала* *ў* *се'ло* / *ў'чилиси* *ў* *Ру'мин'йіі* / *во'на* *і* *ўс'о* *з'наламсти* // *хо'дилам* *по* *ха'тах* (1132).

Діалектні тексти відображають спонтанне зв'язне мовлення і тому мають неабияке значення для вивчення протези (*годе'н*, *во'б'ідайт*, *гоб'й'ду*, *во'дежа*, *во'бра'зи*, *во'гир'ки*, *во'кр'іп*, *во'бла'ўні'єки*, *Йі'ван*), гіперричних явищ (*со'с'ід'м*, *з' со'с'ідн'ого*, *ма'чоха*, *бо'хане'ц*, *ко'рт'іт'ека*), несистемних звукових змін, зокрема афери́зи (*з'ара*, *н'і'чо*, *тра*, *тре*, *ни'ма*); синкопи (*ку'рудзи*, *к'і'ко*, *йа'кис*); метате́зи (*ў* *ко'лопн'і*), субститу́ції (*м'ід*, *на'хаї*, *сти'р'ти*, *мизу'л'і*, *чо'сни'ку*, *на* *вар'с'тат'і*), що вможливорює повнішу характеристику говірок.

Очевидно, що представлені тексти містять багатющий матеріал для дослідження структурних рівнів західноподільських говірок, у них виявлені позиційні зміни мовних одиниць, зумовлені мовленнєвим потоком і типовою синтагматикою, а також відтворені наслідки сьогоденної діалектно-літературної взаємодії та характерної для досліджуваного регіону активної взаємодії із суміжними говірками. Рецензована праця є важливим емпіричним підґрунтям для вивчення динаміки одиниць різних рівнів народної мови, що зазнають змін унаслідок стрімкого суспільно-економічного розвитку суспільства. Тексти записано від різних вікових груп діалектоносіїв (від 1916 р. н. до 1958 р. н.) і в них репрезентовано зміни, спричинені впливом освіти та засобів масової інформації і виявлені в нерегулярності явища та синонімії одиниць: *то* *та'к'і* *т'і* *с'і'ра'ки* *бу'ли* / *то* *так* *не'ре'важно* *чо'ло'в'іки* *хо'дили* // *а* *ж'ін'ки* *то* *ў* *ку'жухах* *хо'дили* // *се'р'ве* *по'лот'но* *спе'ц'і'гал'но* *нав'іт'* / *то'то* *ў* *мене* *чо'ло'в'ік'іў* *та'то* *ма'ў* *то'ї* *вар'с'тат* / *шо* *ро'били* *се'р'ве* *по'лот'но* *та'ке* *с* *ко'нопе'л'* (242); *поси'нали* *сти'ел'ничку* *му'ко'ў* *чи* *поли'вали* *во'дичко'йу* / *і* *дере'ўл'анойу* *лишко'йу* (432); *дума'ю* *би* *ўже* *стр'і'йанка* *п'іш'ла* / *би* *йа* *с'і* *поди'вила* / *ш'о* *за* *ма'го'л'аси* *стр'і'йанка* *мо'я* *ни'че* // *йа* *при'хо'жу* / *а* *то* *те'р'т'ух* // *ка'жу* *ну* *де'рун* // *бара'бо'л'еник* / *те'р'т'ух* (226); *а* *хло'пц'и* *то* *ўс'о* *ма'ло* *ви'ши'т'і* *со'ро'ч'ки* / *та'к'і* *гара'с'і'ўки* (239).

Укладені тексти можуть стати підґрунтям словника західноподільських говірок, оскільки містять велику кількість регіональних лексем та їхніх варіантів із різних сфер народного життя: *госпо'дарка*, *гор'сик*, *га'зд'і'ус'кіі*, *ку'леша*, *в'ідо'стини*, *слуп*, *по'ридний* *хло'пак*, *ш'паро'витий*, *фа'йний*, *за'хорони*, *лу'гови'єки*, *фе'с'тини*, *крим'ка*, *ра'йтки*, *роз'ма'жис'т'і*, *чип'чик*, *ре'х'тел'на*, *при'чинок*, *на'тина*, *гел'етка*, *з'бап'че'н'і*, *чу'миза*, *бара'бо'л'еник*, *те'р'т'ух*, *ма'го'л'ас*, *жолут'ковий*, *стр'і'йанка*, *в'і'йач'ка*, *ман'дл'і*, *ги'шка* тощо. Для представлення цих регіоналізмів у діалектному словнику вже є розлогі коментарі, що удокладнюють їхню семантику, і кожне реєстрове слово

буде спонукати звернутися до наступного фрагмента діалектного тексту, щоб подати докладну інформацію про названу в ньому реалію. Наприклад, у словниковій статті лексему *к'римка* можна ілюструвати реченням із тексту 238: *а шап'ки то мали так же та'кої з в'їу'ці / з'найи'єш / с' тойі ш'к'ірки і ше дехто тако'во / йак то воз'ди шапку і ще тако'го нав'ім' на'зад / йак то коза'ки мали / а йак н'ує / то шапка і ту'во та'ко там у се'реди'ну трошки загнута / називали'єс' к'римка // і ком'н'уєр к'римка жи до того до футерка при'єши'вали* (238), у якому потребує пояснення та винесення в окрему словникову статтю слово *футерко*. Міні-текст для з'ясування його семантики знаходимо в цьому ж фрагменті діалектного мовлення: *зи'мойу но'сили футерко / мало ш'к'іру та'ку / йак то з в'їу'ці випрау'л'или т'ї ш'к'іри / ту ш'к'іру / а з'верха сук'ном покрит'а / то називалос'а футерко* (238). Від цього прикладу можна перейти до пояснення слова *випрау'л'или*, що також має специфічне регіональне значення. Отже, ілюстрування словника, створюваного за зв'язними текстами, не тільки вможливує виявлення регіоналізмів і локалізмів у спонтанному мовленні в різних словотвірних, фонетичних і граматичних варіантах, об'єктивне розкриття їхньої семантики через ілюстрування мікротекстами, але й указує шлях до пізнання інших мовних одиниць, притаманних для носіїв говірки.

Зацікавлять тексти і дослідників народної фразеології, бо в них репрезентовано стійкі вислови в діалектному мовленні, а тому вони відображають особливості фонетики та морфології західноподільських говірок: *вуха уйенут, знай'єс' к'ін' с' ко'нем / а в'їл з во'лом, у'родилис'є у чеп'чику, аж за ву'хами тр'їш'чит, воч'ї кро'войо за'ход'ат, ну на у'с'у Йі'ванк'ї'уску* та ін.

У збірнику вміщено розгорнуті монологи інформантів та діалоги експлоратора з інформантом. Тематика текстів надзвичайно різноманітна: господарювання, традиції та вірування, побут, Друга світова війна, голодомор, різні події в житті селян, унаслідок чого вони мають не лише пізнавальне, а й наукове значення для етнографів, істориків, культурологів і фольклористів. Упорядниця виокремила зразки фольклору — уривки народних пісень, віршів, замовлянь курсивом, що полегшує їх пошук у текстах.

Цінними є етнолінгвістичні матеріали, зокрема описи весільного, поховального, родильного обрядів, розповіді про календарну обрядовість тощо. У цих текстах дослідник знайде різноманітну інформацію про невербальні складники культурних явищ: обрядодії та їх виконавців, обрядові предмети, локативні й темпоральні характеристики, ознаковий план, а також багатий словник обрядових номінацій, зокрема назв свят календарної обрядовості (*празник М'їха'їїла, Андр'єйа, С'в'а'тїї вечір, Св'ї'тїї вечє'р і С'в'є'тїї вечир, Р'їзд'во, Р'їзд'в'єн'ї с'в'є'та, Рожд'єство Хрис'тови, Вас'їл'їйа, Криш'чен'їйа Гос'подн'є, Ст'р'їтин'а, Ве'ликде'н', Паска, Жи'їніи Че'т'верг, у'ливаниї поне'д'їлок, Зе'лен'ї с'в'ата* та ін.).

Для дослідника-ономаста діалектні тексти також мають цінність, адже в них наведено народні розповіді про походження топонімів (тексти

32, 63, 63 (7), 552), широко використано народні назви населених пунктів, що відображають фонетичні особливості говірок (*Воз'єр'єни, Пи'єн'ки, Каминец, Солотк'їц'ї, Чар'ниводи, Гу'ру'док*), мікротопоніми (*Рад'їон'їу р'їу, з Іванчи'ковий вули'ци, Доўга'н'їу млин*) й антропоніми (*Штефка, Ганка, Баз'а, В'їйка, Ман'ка, Кос'ка, Кас'а, Дз'ун'а, Брон'ка, Стефан, Йуз'ко, Міс'ко, Брон'ко, Ф'їл'ко, Ме'фод', Кол'о, Волод'ко, Во'лег, Жонц'а, Анте'к, Мицо'вецький, К'їн'дзирський, Са'в'їцький, Кол'ут*), які містять важливу інформацію про історію краю та особливості формування західноподільських говірок.

Тексти пронумеровано для зручного пошуку окремих тем оповідей (спогади про дитинство, дівування, різні життєві події та розваги, особливості господарювання, колгоспну працю, побут, традиційні родинні та календарні обряди, вірування тощо), перелік яких подано в кінці кожного тому видання.

Рецензований збірник діалектних текстів презентує та увиразнює говіркову й етнічну специфіку Західного Поділля, вражає дослідника оригінальним мовним матеріалом, який систематизовано й уведено в науковий обіг, чим увіковічено його творців. Видання має важливе науково-теоретичне та практичне значення, оскільки є вагомим внеском у розвиток сучасної діалектної текстології, заповнює істотну нішу в діалектологічній науці й ще багато років слугуватиме невичерпним джерелом для її поступу.

Рецензію отримано 12.09.2020

Hanna Martynova, doctor of Philological Sciences, Full Professor,
Head of the Department of Ukrainian linguistics and applied linguistics,
Bohdan Khmelnytskyi National University in Cherkasy
81 Schevchenka St., Cherkasy 18031, Ukraine
E-mail: ganmart@meta.ua
<http://orcid.org/0000-0002-8033-075X>

MODERN LANGUAGE WORLD OF WEST PODILLYA

Review of: *Kovalenko, N.D.* (2020). West Podillya and adjacent dialects.

Texts: in 2 volumes. Vol. 1. 536 p.; Vol. 2. 512 p. Kamianets Podilskyi: Ruta Printing house (in Ukr.)

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.115>

УДК 82-6(477):81'28

Т.П. ЛЬОННГРЕН, доктор філософії, професор,
Інститут мов і культур, Норвезький арктичний університет (UIT)
вул. Гансіне Гансен, 18, м. Тромсьо, Норвегія N-9037
E-mail: tamara.lonngren@uit.no
<https://orcid.org/0000-0001-7400-8126>

ЛИСТ ІВАНА ЗІЛИНСЬКОГО ДО ОЛАФА БРОКА: НЕВІДОМА СТОРІНКА УКРАЇНСЬКО-НОРВЕЗЬКИХ НАУКОВИХ СТОСУНКІВ

Видатний український мовознавець Іван Зілинський, якому належать одна з перших обґрунтованих класифікацій українських діалектів [7] і науковий опис фонетики українських говірок [5; 13], майже в кожній своїй праці висловлює глибоку вдячність першому професорові слов'янських мов Університету Осло¹ Олафу Броку [4; 5; 6; 7; 13]. У своїх дослідженнях І. Зілинський не тільки покликається на наукові твори О. Брока, а й завжди дає їм високу оцінку, підкреслюючи їхнє значення для україністики: «Найкращими діял[ектологічними] працями завдячує українська діалектологія чужинцєви, норвежському фонетикови Олафови Брокови, що своїми взірцевими студіями з українсько-словацького погранича на Угорщині викликав рішучий зворот в дотеперішніх діял[ектологічних] дослідах в цілій Славянщині. Крім того в останнім своїм творі “Очеркъ фізіології славянскої рѣчи” [...] побіч опису пересічної української літературної мови в Галичині доторкаєть ся Брок місцями укр[аїнських] народних говорів» [7: 336–337].

До сьогодні вважалося, що причиною такого ставлення українсько-го дослідника до лінгвіста-чужинця було те, що під час навчання у Відні

¹ Сучасна назва Осло з'явилася в 1925 р.; від 1624 до 1877 рр. норвезька столиця називалася Христианія, а від 1877 до 1925 рр. — Кристианія.

1905 р. він прослухав у норвезького професора індивідуальний курс експериментальної фонетики, що стало основою для написання наукової розвідки «Entwurf der Phonetik der Kleinrussischen Dialekte in Österreich-Ungarn», тієї доскональної праці, за яку Віденський університет 1907 р. надав українському студенту І. Зілінському звання доктора філології.

Листи І. Зілінського, що зберігаються в архіві О. Брока в Норвезькій національній бібліотеці в Осло [12] і дотепер ще не були введені в науковий обіг, засвідчують, що стосунки між вдячним українським дослідником і прогресивним для свого часу норвезьким ученим були набагато тривалішими та глибшими, ніж досі відомий короткий віденський період.

Проведене ретельне вивчення епістолярної спадщини норвезького професора та його чернеток (NB: Brevs. 337) опису української мови в «Нарисі фізіології слов'янської мови» [2: 54–58, 115–122, 253] (далі — «Нарис») дає підстави не тільки для внесення коректив і доповнень до наукових біографій обох видатних мовознавців, праці яких за радянських часів були майже вилучені з наукового обігу, а й уможливорює заповнення лакун у вивченні історії наукових стосунків між Україною та Норвегією, що утворилися «завдяки» радянській політичній скерованості всіх досліджень в історії славістики [8].

Знайомство І. Зілінського та О. Брока відбулося в середині вересня 1905 р. у Відні, куди норвезький професор приїхав після тримісячної подорожі слов'янськими землями², де збирав матеріал для написання «Нарису». В О. Брока для опису української мови були тільки ті діалектні записи, які він використав, досліджуючи ублянську говірку [3; 9; 10; 11]. Обмеження тільки діалектним джерелом не дозволяло представити повну картину системи звуків української мови. Щоб здобути необхідні матеріали для аналізу мовлення української інтелігенції, О. Брок познайомився з талановитим і здібним українським студентом І. Зілінським. Саме на прикладах вимови І. Зілінського О. Брок створив опис звукової системи української мови для «Нарису».

В архіві О. Брока зберігається зошит із написом на обкладинці «Novedpunkter fra lillerussiske spr[og]»³. (Др. Зілінський)» (Додаток І). У цей зошит вкладена візитівка І. Зілінського (Додаток ІІ). На першій сторінці якого норвезькою мовою⁴ написано рукою О. Брока (Додаток ІІІ) те, що в «Нарисі» лінгвіст написав російською про І. Зілінського, що він «ро-

² Зі студентських років, проведених у Росії, О. Брок, перебуваючи в поїздках, постійно писав листи до свого батька Анта. Батько вів щоденник, у якому записував усі події, що відбуваються в сім'ї, особливо акуратно він відзначав подорожі дітей. За рукописним щоденником Анта Брока встановлено час перебування О. Брока у Відні та подорожі слов'янськими землями (NB: Brevs. 337, ureg). Цей щоденник я знайшла три роки тому в архіві О. Брока серед нерозібраних матеріалів. На моє прохання Інґвіль Брок прочитала незрозумілі місця та переписала цей рукопис, за що, користуючись нагодою, висловлюю їй щиру подяку.

³ Основні пункти з малоросійської мови (норв.).

⁴ Дякую Інґвіль Брок за допомогу в прочитанні незрозумілих слів у норвезькому рукописі.

дился в Галиции на границе говора лемков и наречия нижних равнин, получил же свое образование в Пжемышле, среди интеллигенции с “нормальным” произношением» [2: 253].

Переглядаючи сторінку за сторінкою чернеткових записів у цьому зошиті та порівнюючи їх із надрукованим текстом, досить чітко уявляємо, як здійснювалася робота над описом української мови, які труднощі виникали, які питання щоразу повторювалися і як вони врешті-решт прояснювалися або залишалися не вирішеними. Наприклад, зіставлення 29 аркуша в рукописі (Додаток IV) із виданим текстом є свідченням того, що в складних, незрозумілих для О. Брока випадках вимови та коментарів І. Зілинського було недостатньо. Тоді норвезький дослідник звертався до наукових джерел, але якщо й там не знаходив підказки для розв’язання проблеми, то такий приклад не залишався за межами дослідження, а був відмічений у публікації окремим коментарем: «Мой материал (по Зилинскому) не позволяет делать дальнейшие заключения; подробности того немногого, что мне удалось собрать, обнаруживают сильные колебания» [2: 241].

«Нарис» було надруковано в Петербурзі восени 1910 р., а в грудні того ж року І. Зілинський одержав від О. Брока цю книгу та новорічну листівку з привітаннями та подякою за допомогу. Саме з цієї листівки й розпочалося досі невідоме листування двох видатних учених.

В архіві О. Брока було знайдено чотири листи й одну поштову листівку від І. Зілинського. До першого листа (Додаток V) і листівки додані світлини: на трьох із них, прикладених до листа, сфотографований молодий І. Зілинський із дружиною⁵ (Додаток VI), а до листівки додана світлинка І. Зілинського у військовій формі.

Чотири листи написано німецькою мовою, а останній, надісланий із Праги 25 березня 1948 р., — українською. Оскільки знайомство відбулося в 1905 р., а останній лист було отримано в 1948 р., то можна припустити, що вчені підтримували зв’язки впродовж 43 років. Вивчення змісту листів не залишає сумнівів у тому, що їх було набагато більше, і те, що було знайдено зараз і зберігається в Осло, — це тільки невеличка частина листування.

Незважаючи на те, що листів не багато, усі вони надзвичайно цінні, оскільки в них міститься досі не відома інформація про життя І. Зілинського й історію окремих його досліджень та складних питань, під час вирішення яких він звертався за порадою до О. Брока, славістичних суперечок навколо важливих наукових проблем і звичайних у таких випадках інтриг, особливо гострих у питаннях про джерела унормування української мови, використання російської мови тощо.

У цій статті подаємо перший лист І. Зілинського до О. Брока, який було написано в Станіславі (нині Івано-Франківськ) у перший день 1910

⁵ Першою дружиною І. Зілинського була Лідія Бучинська (1899—1912). Цей щасливий шлюб тривав лише два з половиною роки: Лідія померла на двадцять третьому році життя від туберкульозу.

року. Вже перші рядки листа вражають щирістю, емоційністю автора та його бездоганною німецькою мовою. І. Зілінський розповідає про те, що сталося в його житті за минулі роки, що він уже одружився, і додає до листа три світлини, на яких він зі своєю чарівною молодою дружиною.

Водночас він бідкається з приводу труднощів проведення наукової роботи у провінції, далеко від наукових бібліотек і столичних книгарень. Знову й знову він дякує О. Брокові за надісланий «Нарис» і звертається з проханням надіслати кілька книг, написаних професором, таких необхідних йому для завершення дослідження.

Із наступного листа, який І. Зілінський напише досить скоро (через три тижні), стане відомо, що всі книги, які він просив у свого норвезького вчителя, уже отримав і почав працювати, але про другий і всі інші листи йтиметься в наступній публікації⁶.

Нижче наводимо текст листа німецькою мовою⁷ без будь-яких виправлень і купюр, скорочення розкрито у квадратних дужках. Публікація виконана за оригіналом листа І. Зілінського (NB: Brevs. 337), який зберігається в архіві О. Брока, у спеціальній читальній залі Норвезької національної бібліотеки в Осло.

Mein Lieber Herr Professor!

Vor Allem bitte meinen herzlichsten Dank für den mir geschickten “Очеркъ” und die liebe Karte mit Neujahrswünschen entgegenzunehmen. Sie werden nicht glauben, wie große Freude Sie mir dadurch bereitet haben. Anfangs wollte ich meinen Augen nicht glauben, daß ich Ihr Freund und mit solchen Ehren in Ihrer imposanten Abhandlung genannt werde. Ich war ganz überrascht, denn ich habe das Alles nicht verdient. Was bedeutet diese meine minimale Hilfe im Vergleich damit, was ich damals in Wien von Ihnen, mein guter und lieber Lehrer, profitirt (так!) habe! Und wie habe ich mich dafür dankbar gezeigt? Ich schäme mich sehr, denn während der 5 Jahre habe ich Ihnen nicht einen einzigen Brief geschrieben...

Trotzdem bitte mir zu glauben, daß ich Herrn Professor und Ihre Gnädige nie vergessen habe und ich zähle ohne Übertreiben die Zeit, welche ich im Jahre 1905 im Kreise der Herrschaften zugebracht hatte, zu den angenehmsten Momenten meines Lebens.

Ich habe bisher so liebenswürdige Personen niergends (так!) kennen gelernt. Ihr liebes Vaterland kann sich glücklich nennen, wenn es viele so “braven, aufrichtigen Norweger” besitzt, von denen Sie mir so viel Schönes und Erhabenes erzählt haben.

Es war immer und bleibt noch jetzt mein inniger Wunsch einmal in das Land Ibsens und Björnsterne Björnson, des Ruthenenfreundes, zu kommen,

⁶ Решту листів буде послідовно опубліковано в наступних випусках журналу «Українська мова».

⁷ За прочитання і набір німецького тексту дякую пані Хубер (MA Aksana Huber, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg).

um dieses prächtige Land näher kennen zu lernen, doch es wird wahrscheinlich nur eine Träumerei bleiben.

Und warum ließ ich bisher nichts von mir hören lassen? Ich sage es ganz aufrichtig, — ich habe es nicht gewagt, Ihnen die schätzbare Zeit zu rauben, denn ich habe mir gedacht, daß Sie als ein Weltmann ganze Hunderte solche Leute, wie ich, kennen gelernt hatten und Sie vielleicht mich ganz vergessen haben.

Aber genug davon. Es freut mich ungemein, daß es nicht der Fall ist und ich bin Ihnen für diese Auszeichnung vom ganzen Herzen dankbar.

Jetzt möchte ich Ihnen Etwas über meinen Lebenswandel während der letzten Jahre mitteilen. Im Jahre 1907 habe ich einen Gymnasialsupplentsposten in einem echt galizischen, 11 km. von der Bahn entfernten Nest Břežany (так!) volens-nolens angenommen, dann war ich 1½ Jahre in Lemberg, dann wiederum ein Jahr als definitiver Lehrer in Břežany (так!) und erst seit dem November 1910 bin ich in einer etwas größeren Provinzstadt, Stanislaw, wo meine Frau zu Hause ist (denn ich bin schon seit einem Jahre verheiratet). Mit allen diesen Posten bin ich nicht besonders zufrieden, denn der Dienst raubt mir so viel Zeit, daß ich nur sehr wenig für mich arbeiten kann. Ausserdem war ich und auch jetzt bin ich in diesen Provinzstädten, ganz von der Welt isoliert, es gibt da keine Bibliotheken, keine notwendigsten, wissenschaftlichen Bücher, während der Ferien habe ich wiederum Waffenübungen bei Militär mitgemacht, und infolge dessen konnte ich bis jetzt keine von meinen Arbeiten zu Ende führen. Jetzt bin ich mit der Fertigstellung meines Grundrisses der ruth. Dialektologie in Österreich-Ungarn beschäftigt. Diese Arbeit wird in der slav. Encyklopädie (так!) gedruckt und wird hoffentlich zu Ihrem “Очеркъ” passen, (was das Kleinrussische anbelangt). Ihr “Очеркъ” wird mir bei der definitiven Bearbeitung meiner Abhandlung vortreffliche Dienste leisten, denn ich werde mich vollkommen an Ihre Methode und Transkription stützen. Ich ergänze noch immer mein Material, obwohl ich keine Zeit dazu habe, aber ich werde müssen schon bald die Arbeit abschließen, denn Hofrat Jagić urgiert mich sehr.

Ich will in meinem “Очеркъ” auch das ganze bisher gedruckte dialektologische Material berücksichtigen und eine bibliographische Übersicht beilegen, aber Sie werden nicht glauben, wie bei uns in der Provinz es schwer geht, um notwendiges Buch zu bekommen, oder aus einer groß städtischen Bibliothek zu entlehnen. Und wenn man die Bücher durch eine Buchhandlung bestellt, so dauert es manchmal monatelang und endlich bekommt sehr oft die Antwort, daß das Buch nicht am Lager ist. etc. Unter anderen Büchern, die ich jetzt niergends bekommen kann, fehlen mir auch Ihre vortrefflichen Studien aus der slovakisch-kl[ain]r[russischen] Sprachgrenze in Ungarn:

1) Studien von d. slov. (так!) klr. Sprachgrenze

2) Weitere Studien ...

3) Угроусское наречие села Убли, (denn da kann ich nicht einmal Archiv f[ür] sl[avische] Ph[ilologie] bekommen (так!), wo die letzte Arbeit gedruckt wurde).

Ich habe zwar Auszüge aus den erwähnten Arbeiten, aber es wäre gut, sie noch einmal durchzuschauen.

Wenn zufällig Herr Professor je ein unnötiges Exemplar (Separatabdruck) von den genannten Arbeiten hätten, so wäre ich Ihnen sehr dankbar, wenn Sie mir dieselben auf kurze Zeit entleihen oder schenken möchten und ich werde trachten mich durch meine Arbeiten oder auf irgend eine andere Weise zu revanchiren (так!).

Aus der bibliographischer Übersicht in Ihrem “Очеркъ” entnehme ich, daß Sie in “Сборникъ Отд[еления] рус[ского] яз[ыка] и слов[естности] Акад[емии] Наукъ”. Т. LXXXIII, СПб, 1907 einen russischen Dialekt beschrieben haben. Ich habe davon bisher nicht gewußt, und falls Sie auch Separatabdruck von dem besitzen, möchte ich Sie bitten, mir denselben gütigst zu schicken.

Ich hoffe nach einem Jahre in Lemberg einen Posten zu bekommen, oder vielleicht einjährigen Urlaub mit Reisestipendium, dann könnte ich Etwas leisten, aber vorläufig habe ich ganz gebundene Hände und muß geduldig auf bessere Zukunft warten.

Mit Schmerz habe ich ebenfalls aus Ihrem “Очеркъ” die traurige Nachricht vernommen, daß mein guter Kollege Христо Стоиловъ gestorben ist. Armer Bursch, er hat so immer schlecht ausgeschaut.

Anlässlich des Jahreswechsels bittet auch meine Frau und ich die Herrschaften unsere herzlichsten Wünsche zu empfangen. Momentan habe ich unter Hand keine besseren Bilder und übersende Ihnen beiliegend einige schlechte Amateuraufnahmen, wo ich und meine Frau abgebildet sind.

Herzliche Grüße für Herrn Professor und Handkuß für die gnädige Frau vom Ihren aufrichtig und dankbar ergebenen.

Stanislaw, 1.1.1911.

Dr Iwan Zilynskyj

Мій дорогий пане Професоре!

Насамперед хочу сердечно подякувати Вам за надісланий «Нарис»⁸ і за чудову листівку з новорічними привітаннями. Важко описати, яку велику радість Ви мені цим подарували. Спочатку я не міг повірити своїм очам, що Ви у своїй такій значущій праці назвали мене своїм другом і з такою повагою відгукнулися про мене⁹. Для мене це було дуже несподівано, оскільки я цього не заслужив. Моя допомога мізерно мала в порівнянні з тим, яку підтримку я отримав від Вас, мій дорогий вчителю, тоді у Відні¹⁰. І як же я віддячив Вам за це? Мені страшенно соромно за те, що протягом останніх років я не написав Вам жодного листа.

⁸ Брок О. Очерк физиологии славянской речи. Энциклопедия славянской филологии. Под ред. И.В. Ягича. Вып. 5.2. СПб, 1910.

⁹ «Зилинский, как умный, заинтересованный филолог и уже опытный наблюдатель, умел обсуждать со мною встречающиеся явления и пополнять мой материал ценными указаниями» [2: 253]. «Я считаю счастьем, что мне удалось составить обзор главных линий при помощи такого отличного источника и, кроме того, самостоятельного, чуткого наблюдателя как д-р Зилинский» [там само: 115].

¹⁰ Наприкінці літа — початку осені 1905 р. у Відні І. Зілінський познайомився з О. Бромом, який перебував у кількомісячному відрядженні, і прослухав у норвезького профе-

Незважаючи на це, прошу Вас повірити, що я не забув пана Професора і його милість до мене. І місяці, проведені у Вашому товаристві тоді¹¹, 1905 р., є найкращими моментами мого життя.

Досі я ще не зустрічав таких люб'язних людей. Ваша рідна країна повинна пишатися тим, що має таких «порядних, щирих «норвежців», про яких Ви мені так багато всього розповідали.

Це завжди було й залишається моєю мрією — відвідати батьківщину Ібсена та Б'єрнсона, друга рутенів, і познайомитися ближче з цією прекрасною країною. Але, мабуть, це залишиться тільки моєю мрією.

Чому я так довго не давав про себе знати? Я хочу чесно зізнатися Вам, що не наслідуював забирати у Вас Ваш дорогоцінний час. Я вважав, що Ви, така людина світу, яка знайомиться із сотнями таких людей, як я, імовірно, вже й не пам'ятає мене.

Але досить про це. Мене дуже радує, що це не так. І я дякую Вам від усього серця за те, що Ви згадали мене.

Зараз хочу розповісти про своє життя за останні п'ять років. У 1907 р. я отримав місце помічника вчителя в одному маленькому містечку Бережани, за 11 кілометрів від залізниці. Потім я провів півтора року в Лемберзі, потім знову служив один рік учителем у Бережанах. З листопада 1910 р. я живу в одному провінційному місті, звідки родом моя дружина, у Станіславі (я вже рік, як одружений). Я не дуже задоволений усіма цими посадами, тому що вони забирають у мене весь мій час, і я не можу працювати для себе. Крім цього, я ізольований від світу в цих провінційних містечках, у яких немає бібліотек із науковими книгами. Під час канікул був на військових навчаннях в армії. Тому до цього часу я не зміг дописати до кінця жодну свою роботу. Зараз я займаюся дописуванням мого нариса про русинську діалектологію в Австро-Угорщині. Цю роботу буде надруковано в «Слов'янській енциклопедії»¹², і, сподіваюся, що вона буде доповнювати Ваш «Нарис». Ваш «Нарис» відмінно допоможе мені під час переробки мого наукового дослідження, оскільки я буду повністю опиратися на Ваш метод і Вашу транскрипцію. Я все ще доповнюю мої матеріали, хоча в мене на це зовсім немає часу. Але я повинен закінчити свою працю якомога швидше, оскільки радник Ягич вимагає від мене негайного завершення.

Я хотів би врахувати в моєму «Нарисі» й увесь досі опублікований діалектологічний матеріал і так само доповнити його бібліографічним оглядом. Але Ви не повірите, як важко в нашій провінції знайти необхідну книгу або взяти її в одній із бібліотек у великому місті. А якщо замовляти книги в книгарні, то доставка триває іноді кілька місяців. Часто

сора індивідуальний курс експериментальної фонетики. Це стало основою для написання наукової розвідки «Entwurf der Phonetik der Kleinrussischen Dialekte in Österreich-Ungarn». За цю працю Віденський університет 1907 р. надав І. Зілинському звання доктора філології.

¹¹ Із середини вересня до середини листопада пояснення для визначення датування див. вище.

¹² У майбутньому обставини склалися так, що робота там надрукована не була.

приходить відповідь, що книги немає в наявності і т. д. Серед тих книг, які я не можу знайти, є і Ваші чудові роботи про словацько-малоросійські мовні кордони в Угорщині:

- 1) Дослідження словацько-малоросійського мовного кордону¹³;
- 2) Подальші дослідження...¹⁴;
- 3) Угороруське наріччя села Ублі¹⁵.

Їх неможливо отримати навіть в Архіві слов'янської філології, де була надрукована остання робота¹⁶.

Якщо в пана Професора випадково залишилися зайві примірники або окремі відбитки названих вище робіт, то я був би Вам щиро вдячний, якби Ви змогли позичити їх мені на короткий час або подарувати. Я ж буду прагнути своєю роботою або як-небудь інакше віддячити Вам за це.

З бібліографічного огляду Вашого «Нарису» я зробив висновок, що Ви в «Сборнике русского языка и словесности Императорской академии наук», т. LXXXIII, СПб, 1907 описали один російський діалект¹⁷. До сьогодні я не чув про це. І якщо у вас є зайвий примірник або відбиток, то я б хотів попросити Вас надіслати мені і його.

Я сподіваюся через рік отримати місце в Лемберзі, або, можливо, стипендію на однорічну відпустку з поїздкою. Тільки так я зможу чогось досягти. Але поки що в мене зв'язані руки, і я повинен терпляче чекати кращого майбутнього.

З боєм я сприйняв звістку із Вашого «Нарису» про те, що помер мій хороший колега Христо Стоїлов¹⁸. Бідний хлопець, він завжди мав такий поганий вигляд.

З нагоди свята Нового року моя дружина і я передаємо Вам сердечні привітання. Зараз у мене немає під рукою інших, кращих світлин. Я пересилаю Вам кілька з тих, на яких зображені я і моя дружина.

Сердечні побажання пану Професору та цілую ручки шановної Пані від Вашого відданого слуги

Станіслав, 1.1.1911.

Івана Зілінського¹⁹

¹³ Broch O. Zum Kleinrussischen in Ungarn. *Archiv für slavische Philologie*. 1895. Bd. 17. S. 321—415.

¹⁴ Broch O. Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Kristiania, 1899.

¹⁵ Брок О. Угорорусское наречие села Убли (Земплинского комитата). СПб, 1899.

¹⁶ Має на увазі Broch O. Zum Kleinrussischen in Ungarn.

¹⁷ Брок О. Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда. *Сборник Отделения русского языка и словесности*. 1907. Т. 83. № 4.

¹⁸ Болгарський філолог Христо Попстоїлов (15.08.1879—06.05.1908) одночасно з І. Зілінським навчався у Відні та був учнем В. Ягича. О. Брок мав недостатньо матеріалу для опису фонетики болгарської мови, тому І. Мілетич порадив норвезькому колезі познайомитися з талановитим софійським філологом Х. Попстоїловим. О. Брок скористався порадою, і восени 1905 р. у Відні познайомився з Х. Попстоїловим. Завдяки цьому знайомству О. Брок доповнив емпіричний матеріал та описав фонетичні особливості болгарської мови за зразками вимови софійського інтелігента родом із села Лешко Гірно-Джумальської околиці [2: 254].

¹⁹ В оригіналі перед ім'ям подано звання «доктор».

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

NB — Норвезька національна бібліотека в Осло, архів Олафа Брока. Brevs. 337.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брок О. Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда. *Сборник Отделения русского языка и словесности*. Санкт-Петербург, 1907. Т. 83. № 4.
2. Брок О. Очерк физиологии славянской речи. *Энциклопедия славянской филологии*. Под ред. И.В. Ягича. Вып. 5.2. СПб, 1910.
3. Брок О. Угрославянское наречие села Убли (Земплинского комитата). СПб, 1899.
4. Зілінський І. До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Київ, 1925. Т. 141–143. С. 1–19.
5. Зілінський І. З фонетичних студій. У справі лямбілізації та веларизації в українській і в декотрих інших слов'янських мовах. *Lud Slowiański*. Kraków, 1929–1930. Т. 1. S. 169–212.
6. Зілінський І. Питання про лемківсько-бойківську мовну границю (з діалектною картою). *Lud Slowiański*. Kraków, 1936. Т. 4. S. 75–101.
7. Зілінський І. Проба упорядкування українських говорів. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Київ, 1913. Т. 117–118. С. 333–375.
8. Лёнгрен Т. Вынужденная лакуна в трудах Н.А. Кондрашова по историографии славистики: норвежский славист Олаф Брок. *Вестник МГОУ*. 2019. № 5. С. 94–110.
9. Broch O. Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im stlichen Ungarn. Kristiania, 1897.
10. Broch O. Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Kristiania, 1899.
11. Broch O. Zum Kleinrussischen in Ungarn. *Archiv für slavische Philologie*. Bd. 17. 1895. S. 321–415.
12. Lönnegren T. Архив профессора Олафа Брока в Норвежской национальной библиотеке. *Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures*. ISSN 2001–7395. No. 57. 2016. URL: <http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1268234&dsid=6813> (дата звернення: 10.11.2019).
13. Ziłyński J. Opis fonetyczny języka ukraińskiego. *Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie*. Nr. 10. 1932. S. 14–20.

LEGEND

NB — Norwegian National Library in Oslo, Olaf Broch's Archive. Collection of letters 337.

REFERENCES

1. Broch, O. (1907). Description of a dialect from the southwestern part of Totem district. *Collection of the Department of the Russian language and literature*. Vol. 83. No. 4. St. Petersburg (in Rus.).
2. Broch, O. (1910). Essay on the physiology of Slavic speech. *Encyclopedia of Slavic Philology*. Ed. Yagich, I.V. Issue 5.2. St. Petersburg (in Rus.).
3. Broch, O. (1899). The Ugro-Russian dialect of the village of Ubli (Zemplinsky committee). St. Petersburg (in Rus.).
4. Zilynsky, I. (1925). On the question of dialectological classification of Ukrainian dialects. *Notes of the Shevchenko Scientific Society*, 141–143, 1–19 (in Ukr.).
5. Zilynsky, I. (1929–1930). From phonetic studies. On the case of labialization and velarization in Ukrainian and in some other Slavic languages. *Slavic people*, 1, 169–212. Kraków (in Ukr.).
6. Zilynsky, I. (1936). Questions about the Lemko-Boyko language border (with a dialect map). *Slavic people*, 1, 75–101. Kraków (in Ukr.).
7. Zilynsky, I. (1913). Attempt to organize Ukrainian dialects. *Notes of the Shevchenko Scientific Society*, 67–68, 75–101 (in Ukr.).
8. Lönnegren, T. (2019). A forced gap in the works of N.A. Kondrashov on the historiography of Slavic studies: Norwegian Slavist Olaf Broch. *Bulletin of the Moscow Region State University*, 5, 94–110 (in Rus.).

9. Broch, O. (1897). Studies of the Slovak-Little Russian language border in eastern Hungary. Kristiania (in Germ.).
10. Broch, O. (1899). Further studies of the Slovak-Little Russian language border in Eastern Hungary. Kristiania (in Germ.).
11. Broch, O. On (1895). Little Russian in Hungary. *Archive for Slavic Philology*, 17, 321—415 (in Germ.).
12. Lönngren, T. (2016). Professor Olaf Broch's archive in the National library of Norway. *Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures*. ISSN 2001—7395. No. 57 (in Rus.). URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1262003/FULLTEXT01.pdf> (Accessed 08.06.2017).
13. Zilynsky, I. (1932). Phonetic description of the Ukrainian language. *Works of the Language Committee of the Academy of Learning in Krakow*, 10, 14—20 (in Pol.).

Статтю отримано 11.09.2020

Tamara Lönngren, PHD, Professor,
Dept of Language and Culture, UiT The Arctic University of Norway,
UiT Norges arktiske universitet
Hansine Hansens veg 18, N-9037 Tromsø, Norway
E-mail: tamara.lonngren@uit.no
<https://orcid.org/0000-0001-7400-8126>

LETTER FROM IVAN ZILYNSKYI TO OLAF BROCH:
UNKNOWN PAGE OF UKRAINIAN-NORWEGIAN SCIENTIFIC RELATIONS

The article presents a fragment of the investigation of the archive of the first Norwegian Professor of Slavic languages Olaf Broch, where several letters sent by the Ukrainian linguist Ivan Zilynskyi have been preserved. A Norwegian Professor and a Ukrainian student met in Vienna in 1905, but until these letters were found, it was not known that they corresponded for 43 years. This is an unknown page in Ukrainian-Norwegian scientific relations. The article contains the first letter from Zilynskyi to Broch, written in Stanislav (Ivano-Frankivsk) on January 1, 1910.

Keywords: *Ivan Zilynskyj, Olaf Broch, correspondence, Ukrainian dialectology, Ukrainian-Norwegian scientific relations.*

ЗМІСТ

Дослідження	<i>К.Г. Городенська</i> Деривати на -ч-(-ий) в українській народній та літературній мові 3
	<i>Г.М. Сюта</i> Прецедентні одиниці культури дитинства в сучасній українській комунікації 17
	<i>І.Д. Фаріон</i> Проекція мовної свідомості: від Памва Беринди до постмодернізму 35
	<i>С.О. Вербич</i> Формування ойконімної системи в давнозаселених регіонах України (на прикладі назв поселень сучасних Вінниччини та Хмельниччини) 50
	<i>О.В. Іваненко</i> Із топонімії Таврійського півострова. Перекоп — Армянськ 72
Огляди та рецензії	<i>Н.П. Дарчук</i> АГАТ-синтаксис як компонент комп'ютерної граматики української мови 89
	<i>С.П. Гірняк</i> Всесвіт і «подарунок Долі» — у ріднім слові Рецензія на: Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк. Інститут української мови НАН України. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020 103
До джерел	<i>Г.І. Мартинова</i> Сучасний мовний світ Західного Поділля Рецензія на: Коваленко Н.Д. Західноподільські та суміжні говірки. Тексти: у 2 т. Т. 1. 536 с.; Т. 2. 512 с. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020 108
	<i>Т.П. Льонгрен</i> Лист Івана Зілинського до Олафа Брока: невідома сторінка українсько-норвезьких наукових стосунків 115

CONTENTS

Researches

Kateryna Horodenska

Derivatives ending in *-y(-uü)* in the Ukrainian national and literary language **3**

Halyna Siuta

Precedent units from the texts of children's culture in modern Ukrainian communication **17**

Irina Farion

Projection of linguistic consciousness: from Pamvo Berynda to postmodernism **35**

Sviatoslav Verbych

Formation of the oikonym system in archaic regions of Ukraine (on the example of the settlement names of modern Vinnychchyna and Khmelnychchyna) **50**

Oleksandr Ivanenko

Some excerpts of the Tauric Peninsula toponymy. Perekop — Armyansk **72**

Nataliia Darchuk

AGAT-Syntax as component of computer-based Ukrainian grammar **89**

Book review

Svitlana Hirniak

The Universe and «A Gift of Destiny» — in the Native Word
Review of: The Galaxy of Word. (2020). To Halyna Makarivna Hnatyuk.
The Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine. Kyiv (in Ukr.) **103**

Hanna Martynova

Modern language world of West Podillya
Review of: *Kovalenko, N. D.* (2020). West Podillya and adjacent dialects.
Texts: in 2 volumes. Vol.1, 536 p.; vol. 2, 512 p. Kamyanets Podilsky: Ruta
Printing house (in Ukr.) **108**

To the sources

Tamara Lönnngren

Letter from Ivan Zilynskyi to Olaf Broch: Unknown page
of Ukrainian-Norwegian scientific relations **115**